

İSMAYIL HACİYEV

**ERMƏNİLƏRİN
AZƏRBAYCANA QARŞI
ƏRAZİ İDDİALARI VƏ
QANLI CİNAYƏTLƏRİ**

Naxçıvan – 2012

Redaktor

Hacıfəxrəddin Səfərli,
Tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Musa Quliyev,
Tarix elmləri doktoru, professor
Həmzə Cəfərov,
Tarix elmləri doktoru, professor

Monoqrafiyada Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı və deportasiya siyasətini ifşa edən sənədlər, Azərbaycan torpaqlarına qarşı əsassız ərazi iddiaları, bu torpaqlar uğrunda gedən mübarizə və onların nəticələri, düşmən dövlətlərin məkrli siyasəti və bu siyasətin həyata keçirilməsində ermənilərin oynadıqları mənfi rol aydın şəkildə göstərilmişdir.

Müəllif arxiv sənədləri, dövrü mətbuat materialları, habelə bir çox tədqiqatçıların əsərlərindən istifadə etməklə ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığını, erməni millətçiləri və havadarlarının xalqımıza qarşı törətdikləri çirkin əməllərini və vəhşi hərəkətlərini ifşa etmişdir.

Hacıyev İsmayıl. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan-2012, “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. 192 s.

4700000000
053-2012

© “Əcəmi” 2012.

Bütün dünyaya yorulmaq bilmədən uydurma “genosidi” yayan və bundan istifadə edərək siyasi və maliyyə dividendləri, kompensasiyaları almaq məqsədini güdən davakar erməni millətçilərindən fərqli olaraq bizim məqsədimiz azərbaycanlılara qarşı törədilən erməni soyqırımını dünyaya çatdırmaqdır.

Heydər ƏLİYEV,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

İki yüz il davam edən bizim xalqa qarşı hərbi, siyasi, ideoloji və başqa vasitələrlə erməni millətçiləri tərəfindən aparılan siyasətin məqsədi azərbaycanlıları öz doğma ocaqlarından sıxışdırıb qovmaq, onları fiziki cəhətdən məhv etmək, yeni əraziləri işğal edərək mifik “böyük Ermənistan” qurmaq olub.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İstər XIX əsrdə, istərsə də XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana ermənilərin yerləşdirilməsi prosesi davam etdirilsə də, ermənilər tərəfindən Naxçıvanda qırğınlar törədilsə də, Naxçıvan əhalisi heç vaxt azadlıq əzmini itirməmiş, həmişə öz sözünü deməyi bacarmış, düşmənin layiqli cavabını vermiş, hətta naxçıvanlıların qəhrəmanlığı ermənilərin tarixi sənədlərində də öz əksini tapmışdır.

Vasif TALIBOV,
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ali Məclisinin sədri

MÜNDƏRİCAT

Giriş	7
I fəsil. Erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və soyqırımı siyasəti	
1. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş soyqırımı və deportasiya siyasətini ifşa edən sənədlər	10
2. Ermənilərin mənşəyi haqqında	22
3. Azərbaycan torpaqlarında qondarma yolla yaradılan “erməni vilayəti”	26
4. Ermənistan dövlətinin əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaradılması	38
5. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları (1918-1920-ci illər)	47
6. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti	60
7. Erməni tarixini “erməni tarixçiləri” uydurublar	77
II fəsil. Erməni daşnaklarının Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları və Naxçıvan əhalisinin soyqırımı məruz qalması	
1. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair	93
2. Naxçıvanın siyasi tarixi: erməni uydurmaları və tarixi həqiqətlər	103
3. Ermənilərin Naxçıvan ərazisinə köçürülməsi	121
4. Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər	128
5. Naxçıvan əhalisinin soyqırımı məruz qalması	144
6. Naxçıvanın itirilmiş torpaqları və Naxçıvanla bağlı bir xəritə haqqında	155
7. Azərbaycanlıların deportasiyası və Naxçıvan (1948-1953-cü illər)	163
8. Erməni yaraqlılarının Naxçıvana təcavüzü	170
Nəticə	180
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	182

GİRİŞ

Azərbaycan xalqı tarix boyu erməni millətçilərindən ağır zərbələr almış, lakin humanistlik göstərərək bu qeyri-insani hərəkətlərə bir çox hallarda lazımı cavab verməmişdir. Bu məsələyə başqa amillər də təsir göstərmişdir. İlk növbədə erməni məkrini, hiylə və xəyanətini lazımı səviyyədə qiymətləndirməmiş, unutmazlığımız da buna imkan verməmişdir. Dünyanın bir sıra dövlətləri erməni əmilindən faydalanmış, onları öz maraqlarına uyğun istiqamətləndirmiş, erməni millətçilərini qızıqdırmış və onlara dəstək vermişdir. İri dövlətlərin himayəsi altında fəaliyyət göstərən ermənilər “böyük Ermənistan” yaratmaq üçün hər cür əməlləri yerinə yetirmişlər.

Çox qısa bir müddətdə mövcud olan erməni dövləti romalılar tərəfindən işğal edilmiş və bu dövlətin mövcudluğuna son qoyulmuşdur. Qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə müxtəlif dövlətlərin tərkibində erməni knyazlıqları olsa da, onlar müstəqil olmamış və öz dövlət qurumlarını yarada bilməmişlər. Erməni dövləti Qafqaz ərazisindən kənarda asılı və yarım asılı vəziyyətdə olmuş və XX əsrin əvvəllərində ermənilərin dövlətləri olmamışdır.

XV əsrin ortalarından başlayaraq Cənubi Qafqaza gələn ermənilər tədricən burada məskunlaşmış və dövlətlərini yaratmaq üçün hər cür vasitəyə əl atmışlar. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğal etmək siyasətində erməni kartından istifadə edilmiş və onlar rus işğallarının maraqlarının ifadəçisinə çevrilmişdir.

Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı apardığı soyqırımını və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu mənfur siyasətin məqsədi Azərbaycan torpaqlarının böyük bir qismini ələ keçirmək, azərbaycanlıları

qədim torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq, sonra həmin ərazilərdə “böyük Ermənistan” dövləti yaratmaqdır. Bu məqsədlə xalqımıza qarşı terror, soyqırımı siyasəti həyata keçirilmiş, dəhşətli cinayətlərə əl atılmışdır.

Mərhələlərlə həyata keçirilən terror və soyqırımı siyasətinin qanlı fəsadları Azərbaycan xalqının qan yaddaşında dərin izlər buraxmışdır.

1998-ci il martın 26-da ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanı erməni millətçilərinin hərəkətlərinə verilən ilk dolğun və hərtərəfli hüquqi-siyasi qiymət olmuşdur. Fərmanda deyilir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif olunmuş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.¹

Çar Rusiyasının havadarlığına arxalanan ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş və bu torpaqlarda erməni dövlətini qurmaq məqsədini güdmüşdür. 1918-ci ilin may ayında qədim Azərbaycan torpaqlarında dövlətini yaradan erməni daşnakları sonrakı illərdə mərhələlərlə ərazilərini genişləndirmiş, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiya siyasətini həyata keçirmişdir.

Erməni millətçiləri “böyük Ermənistan” ərazisində Naxçıvanı da görür və buna görə də Naxçıvanla bağlı saxta və qeyri-obyektiv məlumatlar yayırlar. Erməni daşnak-

¹ Dirçəliş – XXI əsr. Bakı, 1998, №3-4, s.4.

ları XX əsr boyu Naxçıvan əhalisinə qarşı vəhşiliklər etmiş, soyqırım törətmişdir. Naxçıvanlılar çoxlu sayda itki versələr də erməni daşnaklarının arzularının reallaşmasına imkan verməmişlər.

Fikrimizcə, mövcud monoqrafiya ermənilərlə bağlı bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməsi, ərazi iddialarının əsassızlığı və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı siyasətinin iç üzünün açılması sahəsində atılan addımlardan biri kimi qiymətləndirilə bilər.

I FƏSİL

ERMƏNİ MİLLƏTÇİLƏRİNİN AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZI İDDİALARI VƏ SOYQIRIMI SİYASƏTİ

1. AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI TÖRƏDİLMİŞ SOYQIRIMI VƏ DEPORTASIYA SİYASƏTİNİ İFŞA EDƏN SƏNƏDLƏR

Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün illərdə həmişə xalqın dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında olduqca dəyərli fikir və tövsiyyələr irəli sürən və çox böyük əməli işlər görən xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan tarixi ilə də daim maraqlanmış, onun öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği məsələlərini ön plana çəkmişdir. Dahi öndər qeyd etmişdir ki, «Gərək biz tariximizi heç vaxt unutmayaq, onun hər bir səhifəsinə hörmətlə, ehtiramla yanaşaq».¹

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlərin açılması tariximizin təhrif edilmiş səhifələrinin yenidən, bu dəfə obyektiv yazılmasına şərait yaradıbdır. 1993-cü ildə respublika ziyalıları ilə görüşündə ölkə Prezidenti Heydər Əliyev tarixin hər bir dövrünün olduğu kimi tədqiq edilməsini vacib bir vəzifə kimi irəli sürdü.

¹ Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, s.67.

90-cı illərin sonlarına yaxın Heydər Əliyev bir-birinin ardınca çox böyük tarixi dəyəri olan, siyasi əhəmiyyət daşıyan və Azərbaycan tarixində təhlilini tapmayan məsələlərə həsr edilmiş fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Bu fərman və sərəncamların verilməsi də təsadüfi deyil. Ölkə Prezidentinin bu qərarları müəyyən tarixi məsələlərin araşdırılmasına diqqətin artırılmasına yönəldilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının 1300 illiyi haqqında» (20 aprel 1997), «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında» (30 yanvar 1998), «İslam sivilizasiyası Qafqazda» mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında» (22 fevral 1998), «Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında» (13 mart 1998), «Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında» (4 fevral 1999) və başqa bu kimi qərarlar tariximizin öyrənilməsinə, milli-tarixi yaddaşımızın bərpa edilməsinə yönəlmişdir.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» 1997-ci il 18 dekabr və «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanları çox böyük uzaqgörən siyasətə, strateji məqsədlərə, tarixi ədalətsizlərə qarşı yönəltməklə qalmır, həm də tarixi yaddaşımıza qayıdış, son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı siyasəti ifşa olunmuşdur.

Deportasiya ilə bağlı Prezident fərmanı erməni şovnistlərinin və onların havadarlarının «türksüz Ermənistan» siyasətinin ifşasına və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına yönəldilmiş tarixi əhəmiyyəti olan qiymətli bir sənəddir.

Hələ bu fərmandan əvvəl 1997-ci il may ayının 27-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ilə əlaqədar olaraq Prezident Heydər Əliyev öz nitqində demişdir: «Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-1948-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, bizim tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusən dövlət müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik».¹ Deməli, 18 dekabr tarixli fərman Prezidentin həmin çıxışından irəli gələn tarixi sənəddir. Fərmanda göstərilir: «Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik-təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən-min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir».²

Həmin fərmanla Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Dövlət komissiyası yaradılmış və onun qarşısına 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 1997, 28 may.

² Yenə orada, 1997, 19 dekabr.

cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması vəzifəsi qoyulmuşdu.

Fərmanda göstərildiyi kimi, SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr və 1948-ci il 10 mart tarixli qərarları Azərbaycan xalqına qarşı növbəti tarixi cinayət aktı olmuş, 1948-1953-cü illərdə 150 mindən çox azərbaycanlı Qərbi Azərbaycan ərazisindəki dədə-baba yurdlarından könüllülük adı altında, əslində kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur.¹ Adi normalara zidd olan bu qərarların icrası zamanı avtoritar-totalitar rejimin mövcud repressiya qaydaları geniş tətbiq edilmiş, minlərlə insan, o cümlədən qocalar və körpələr ağır köçürülmə şəraitinə, kəskin iqlim dəyişikliyinə, fiziki sarsıntılara, mənəvi təzyiqlərə və təhqirlərə dözməyərək həlak olmuşlar.

Qeyd etməliyik ki, adı çəkilən fərmanda əsasən beş cəhət diqqəti cəlb edir: son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti; azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlardan qovulduqdan sonra onlara məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidələrin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi və yaşayış məntəqələrinin dağıdılması; SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il 23 dekabr tarixli 4083 nömrəli, 1948-ci il 10 mart tarixli 254 nömrəli qərarlarının Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində tarixi cinayət aktı elan edilməsi; bu cinayət aktının həyata keçirilməsində Azərbaycanın o dövrlük rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə zidd mövqe tutması; 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiya edilməsi faktının hərtərəfli tədqiq edilməməsi, ona hüquqi-siyasi qiymət verilməməsi və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılmaması.

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 1997, 19 dekabr.

Göründüyü kimi, bu adi fərman deyil. O, bizi öz tarixi yaddaşımıza dönməyə, uzun illər boyu kütləvi qətlərə və qırğınlara məruz qalmış xalqımızın faciəsindən ibrət dərsi götürməyə, haqq işimizin uğrunda ədalət mücadiləsinə qalxmağa, düşməninə qarşı ölüm-dirim savaşına atılmağa çağırmışdır. Bu əsl vətəndaş fəryadıdır. Bütün beynləri, bütün ürəkləri, bütün yumruqları vahid bir məcrada birləşdirməyə çağırışdır.

Bu fərman Heydər Əliyev cəsarətinin və prinsipiallığının parlaq təəcəssümüdür. Azərbaycan xalqının deportasiyaya və soyqırma məruz qalmasını ilk dəfə dəhi öndər - Heydər Əliyev dünya ictimaiyyətinə çatdırmışdır. Göstərilən fərman xalqımızın qədim zamanlardan toplum halında yaşayış ocaqları olan Göyçə - Zəngəzurun, İrəvan-Çuxursəddin, Dərələyəz-Ağbabanın, Çəmbərəyin və yüzlərlə unudulmuş yurd yerlərimizin yenidən tədqiq olunması, bu diyarda yaşayan soydaşlarımızın başına gətirilən məşəqqətlərin ətraflı şəkildə öyrənilməsi, saxtalaşdırılmış tariximizin bərpası, tarixi həqiqətlərin aşkara çıxarılması üçün qiymətli, əvəzsiz tarixi sənəddir. Bu tarixi sənəd imkan verir ki, müxtəlif mərhələlərdə (1828-1992) Qərbi Azərbaycandan zorla qovulmuş, deportasiya edilmiş azərbaycanlıların vəziyyətini, qədim yurd yerlərimizin tarixini hərtərəfli araşdırmaq və bunu dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların deportasiyasına qanuni don geydirən SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında Ermənistandan azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığına «könüllü köçürülməsi» vurğulanırdı. Əslində Kommunist Partiyası heç bir azərbaycanlının rəyini soruşmadan onları ata-baba yurdundan çıxardı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev həmin ağırılı-acılı günləri xatırlayaraq demişdir:

«Sovet İttifaqı hökumətinin qərarı ilə azərbaycanlıların öz yerindən, yurdundan deportasiya olunmasını nədənsə adi bir hal kimi qəbul etmişik. Halbuki hamımız yaxşı bilirik ki, o vaxt bizim soydaşlarımız - azərbaycanlılar o yerlərdən - öz doğma Vətənlərindən, yurdlarından zorla çıxarılarkən nə qədər itkilər verdilər, nə qədər insanlar tələf oldular».¹

Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyasının mərhələ-mərhələ həyata keçirilməsinin obyektiv, tarixi, siyasi və hüquqi qiymətini Prezident Heydər Əliyevin imzaladığı fərman vermişdir.

Milli-tarixi yaddaşımızın bərpasında Heydər Əliyevin azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı verdiyi fərmanın xüsusi böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki xalqımıza qarşı dəfələrlə soyqırımlar törədilmiş, lakin bu məsələ də uzun illər təhrif edilmiş və gizli saxlanılmışdır. «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı bu boşluğu doldurur, tarixi həqiqəti aşkar edir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, «bu fərman 200 il ərzində Azərbaycan xalqına qarşı törədilən haqsızlıqların indiki və gələcək nəsillərimizə, habelə bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından xüsusi dövlət əhəmiyyətli, hətta beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən sənəddir».²

Azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı haqqında Ölkə Prezidenti tərəfindən imzalanmış bu sənəd, uzun illər

¹ Deportasiya. Toplu. «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, Bakı, 1998, s.11.

²R.Mehdiyev Hər birimizdən böyük vətəndaş məsuliyyəti tələb edən tarixi sənəd//«Deportasiya. Toplu», «Azərbaycan Ensiklopediyası» NPB, Bakı, 1998, s.28.

boyu Azərbaycan xalqından, eləcə də dünya ictimaiyyə-
tindən gizli saxlanılmış, erməni daşnakları tərəfindən xal-
qımıza qarşı çevrilmiş kütləvi qırğınların, insanın ağına
gəlməyən cinayətlərin üstünü açdı.

«Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərmanda
Prezident Heydər Əliyev xalqımıza qarşı soyqırımı fakt-
larının dövlət siyasətində ilk dəfə bəyan edilməsi və ona
siyasi qiymət verilməsi ilə xalqımız qarşısında daha bir ta-
rixi xidmət göstərmişdir. Bu xalqın tarixi yaddaşdır, milli
yaddaşımızı dirçəldən mühüm bir rəsmi sənəddir.

Bu fərman son iki əsrdə Azərbaycan xalqına qarşı
çevrilmiş müsibətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırır, bu
müsibətlərin tarixi köklərini açıqlayır. Soyqırımı haqqında
fərman erməni cəlladlarının məkrli, hiyləgər siyasətini, ta-
rix boyu «yazıq, məzlum» görkəmə düşən bu azğınların iç
üzünü dünyaya tanıتماqda əvəzsiz rol oynayır. Xalqımı-
zın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq və
ermənilərin soydaşlarımızın başına gətirdikləri faciələri,
soyqırımı aktlarını bütün dünyaya göstərmək baxımından
müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Fərmanda Azərbaycan ərazisinin işğalçılar tərəfin-
dən parçalanması, əhalisinin ağır müsibətlərə düşər edil-
məsi, son iki əsrdə əvvəlcə Rusiyanın, sonralar isə totalitar
sovet rejiminin bilavasitə yardımı və himayəsi ilə erməni-
lərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi düşünülmüş,
məqsədyönlü soyqırımı siyasəti mərhələ-mərhələ və tək-
zibedilməz bir məntiqlə ifşa olunur.

Bu sənəd, nəhayət ki, xalqımıza qarşı törədilən soy-
qırımın obyektiv mənzərəsini yaratmağa və ona siyasi, hü-
quqi qiymət verməyə imkan yaratdı. Prezident Heydər
Əliyevin imzaladığı bu fərmanın əhəmiyyəti «onun tarixi
hadisələrə siyasi qiymət verməsi ilə məhdudlaşmır. Bu

fərman keçmiş tariximizə və bugünkü problemlərə baxışları köklü surətdə dəyişdirməyi nəzərdə tutan çox mühüm dövlət sənədi, konseptual siyasi baxışlara əsaslanan metodoloji bazadır».¹

Fərmanda azərbaycanlı alimlərin uzun illər boyu axtarıqlarının nəticəsi ümumiləşmiş formada öz əksini tapmışdır. Burada göstərildiyi kimi, həqiqətən də bu soyqırımını siyasətinin ilkin mərhələsi Güllüstan və Türkmənçay müqavilələri nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının yadelli qəsbkarlar tərəfindən parçalanaraq işğal edilməsi və həmin ərazilərə başqa ölkələrdən ermənilərin köçürülməsi ilə başlanır. Məhz həmin dövrdə ermənilər tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqları ərazilərində məskunlaşdırıldı və orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə son dərəcə azlıq təşkil edilməsinə baxmayaraq «erməni vilayəti» adlı süni inzibati ərazi bölgüsü yaradılmasına nail oldular. Bununla da azərbaycanlıların öz əzəli torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin əsası qoyuldu. Fərmanda qeyd edildiyi kimi, «Soyqırımını Azərbaycan torpaqlarının işğalının ayrılmaz bir hissəsinə çevrildi»² və «azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu».³ Fərmanda deyilirdi ki, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbtı ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünlümüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımını siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Bu hadisələrin yalnız birinə-1918-ci il mart qırğınına siyasi qiymət

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 1998, 16 aprel.

² Deportasiya. Toplu. s.19.

³ Yenə orada.

vermək səhdi göstərilməmişdir. 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-i iki dəfə Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Lakin cümhuriyyətin süqutu o dövrdə yaradılan fəvqəladə istintaq kommissiyasının işini başa çatdırmağa imkan verməmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Cümhuriyyətinin varisi kimi ermənilər tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən bütün soyqırım faciələrinə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi missiyasını öz üzərinə götürdü. Məhz həmin missiyadan çıxış edərək Prezident Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü elan edilmişdir.¹ Hər il martın 31-i Azərbaycanlıların Soyqırımı günü kimi Azərbaycanda və onun hüduqlarından kənarda qeyd edilir.

Qeyd etdiyimiz fərmanda ermənilərin törətdikləri soyqırımın mərhələləri, ünvanları, yerləri təkcə göstərilməklə qalmır, həm də «böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarlarının² istifadə etdiyi vasitə və yollardan bəhs edilir. «Erməni təcavüzkarları təkcə xalqımızı cismən məhv etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda milli mədəniyyət abidələrimizi qəsdən məhv etmiş, milli memarlıq incilərini, məktəbləri, xəstəxanaları, məscidləri və digər abidələri dağıtmış, Azərbaycanın böyük bir hissəsini xarabazara çevirmişlər».³ Bundan əlavə, bu qansız düşmənlər Azərbaycan kəndlərinin tarixi adlarını da dəyişmiş, qədim Azərbaycan toponimlərini erməni adları ilə əvəz etmişlər.

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 1998, 27 mart.

² Yənə orada.

³ Yənə orada, 1999, 27 mart.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində unutqanlıqımız, tarixi şüurun formalaşdırılmasına lazımi diqqət yetirməməyimiz, biganəlik üzündən xalqımızın düçar olduğu faciələrdən nəticə çıxarmamağımız və tərbiyə prosesində bunların nəzərə alınmaması öz təsirini göstərmişdir. Bu cəhətdən ölkə Prezidentinin fərmanı xalqımızın tarixi yaddaşının bərpası və möhkəmləndirilməsi, milli dəyərlərə söykənən mənəvi-əxlaqi tərbiyə sahəsində də mühüm vəzifələr irəli sürür. Bununla əlaqədar fərmanda deyilir: «Tarixi yaddaşsızlıq və unutqanlıq xalqımızın taleyüklü tarixi problemlərinin həllində keçilməz maneələr yarada bilər. Bunların dərslərini mənimsəmək, nəticələrini aradan qaldırmaq, indiki və gələcək nəsilləri xalqımıza qarşı fəaliyyət göstərən düşmən qüvvələrə və planlara qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda düzgün tərbiyə etmək bizim vəzifəmizdir».¹ «Azərbaycanlılara qarşı yeridilən erməni siyasətinə ən layiqli cavab tarixi həqiqətlərin hər bir azərbaycanlıya çatdırılması»² olmalıdır.

Fərmandan irəli gələn mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, erməni millətçilərinin xalqımızın başına gətirdiyi bütün faciələr, faktlar üzə çıxarılsın, Azərbaycan tarixində özünün obyektiv əksini tapsın, azərbaycanlı-erməni münasibəti ilə bağlı bütün mənbələr işıq üzə gəlsin və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılsın. Fərman istər tarixi, istərsə də müasir baxımdan çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Nəhayət, xalq öz tarixi keçmişi ilə bugünkü həyatında bir uyğunluq duyacaq ki, bu da müasir həyatla keçmişimizi bağlayan əsas xətt olacaqdır.

¹ Yenə orada.

² Deportasiya. Toplu, s.26.

Prezident fərmanının tarixi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən akademik R.Mehdiyev göstərir ki, «fərmanın xalqımıza qarşı törədilmiş haqsızlıqların və cinayətlərin üstünü açmasında, bunları həm bugünkü, həm də gələcək nəsillərə çatdırmaq zərurətini vurğulamasında ifadə olunan tarixi əhəmiyyəti bu işə bütün cəmiyyətin qoşulmasını şərtləndirir».¹ Hər bir azərbaycanlı bilməlidir ki, torpaqlarımızın parçalanması, zəbt olunması, xalqımızın soyqırımına məruz qalması vətəndaşlıq duyğularını gücləndirən, milli məfkurəni ötəri hisslərdən və məqsədlərdən təmizləyən tarixi yaddaşa çevrilməlidir.

Ölkə Prezidenti Heydər Əliyevin bu fərmanından sonra azərbaycanlılara qarşı yeridilən siyasət respublika səviyyəsində tədqiq edilmiş, elmi konfranslar keçirilmiş, yüzlərlə kitab və monoqrafiyalar yazılmış, məqalələr çap edilmiş və ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Azərbaycanlılara qarşı ermənilərin ən vəhşi üsullarla həyata keçirdikləri soyqırımını siyasətini ifşa etmək, bütün həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün müəyyən işlər görülsə də, görüləsi işlər də hələ çoxdur. Çünki bizim qarşılaşdığımız düşmən məkrli, hiyləgər və qəddardır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin azərbaycanlıların soyqırımını və deportasiyası ilə bağlı yeddi il bundan əvvəl imzaladığı fərmanların müddəalarını ermənilər rəsmi Azərbaycanın Ermənistanı qarşı ərazi iddası kimi qəbul edirlər.

Prezident Heydər Əliyevin azərbaycanlıların soyqırımını, deportasiyası və qaçqınlıq tarixi ilə bağlı imzaladığı fərmanlar yeni-yeni elmi araşdırmaların və sənədlər topluslarının da ərsəyə gəlməsi ilə nəticələnir. Bu minvalla

¹ “Azərbaycan” qəzeti, 1998, 16 aprel.

tariximizin qaranlıq səhifələri işıqlanır, Azərbaycan həqiqətləri, erməni vandalizmi, erməni vəhşiliyi tam çılpalığı ilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasətini uğurla davam etdirən ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev 30 mart 2004-cü il tarixdə «31 Mart-Azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət»ində qeyd olunduğu kimi, «Bu qədər xəyanət və zərbələrə məruz qalmasına baxmayaraq, xalqımız soyqırımı və deportasiya faktlarını uzun zaman ictimai müzakirəyə çıxarmamış, beynəlxalq aləmdə ifşa etməmiş, əslində buna onun imkanı da olmamışdır. Yalnız ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda ali hakimiyyətə qayıdışından sonra bu məsələyə prinsipial yanaşma nümayiş etdirilmiş, erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı illərlə reallaşdırdığı soyqırımı və deportasiya siyasətinin mahiyyəti açıqlanmış və ifşa olunmuşdur».¹

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 2004, 31 mart.

2. ERMƏNİLƏRİN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Ermənilərin yaşadığı ərazi və onların mənşəyi məsələsi haqqında çox dolaşlıq və müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bunları ermənilərin özləri bilərəkdən və məqsədli şəkildə irəli sürürlər. Qədim ermənilər özlərinə erməni yox, hay demişlər. Həmin ermənilər indiki ermənilər deyil.¹ Bununla əlaqədar İ.Şopen yazırdı ki, İranlılarla farslar, yunanlılarla ellinlər eyni olmadığı kimi, ermənilərlə haylar da eyni köklü xalq deyil. “Erməni” etnonimi ermənilərin özünüadlandırması olan “hay” etnonimi ilə üst-üstə düşmür. İndiki ermənilər nə hay, nə də ərman deyillər. Tədqiqatçılara görə Balkanlardan gəlmə olan friq tayfalarının bir qolu olan indiki ermənilər Arme və Hayasa əyalətlərinə gəlib məskunlaşmışlar.² Heredota görə, Balkanlarda yaşayan friqlər skiflərin təzyiqi altında Kiçik Asiyaya, Hetlər ölkəsinə köçdülər, burada hetlər onları hayasa adlandırıdılar. Q.Melikişvili Hayas əyalətindən bəhs edərkən göstərir ki, hələlik anlaşılmayan hay tərkibi və -as şəkilçisi Türkiyənin Anadolu bölgəsində yaşayan hind-avropa mənşəli Luvi dilindədir və armanlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Erməni tarixçisi Q.Kapansyan yazır ki, arim adlanan hind-avropa tayfası Balkanlardan Kiçik Asiyanın Hetlər ölkəsinə yerləşdilər, sonra isə e.ə. VII-VI əsrlərdə Ərmən yaylasına köçərək ermən adlandılar. Friqlərin bir qolunu guya “arim” adlanması və “erməni” sözünün həmin “arim” sözündən yaranması fikrini İ.Dyakonov rədd edir.³ Deməli, haylardan xeyli əvvəl Arman yaylası var

¹ Cəfərsöylü İ. Haylar ermənilər deyil. “Elm” qəzeti, 2008, 8 aprel.

² Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Москва, 1968, с.200.

³ Yənə orada, s.226.

idi. “Hay” əyaləti isə ermənilərin indiki ərazilərindən xeyli uzaqda, Qərbi Fəratın yuxarı axarında idi.¹

İndi bütün dünya xalqlarında işlənən “erməni” adı mənşəcə yalnız özünü “hay” adlandıranlara şamil oluna bilən etnik ad deyil.² Qədimdə “Armina” və “Armini” adları həm Arme əyalətinin, həm də əyalətdə yaşayanların adlarını ifadə edirdi.

Deməli, armi kökünün haylarla heç bir əlaqəsi yoxdur və bu ideya erməni tarixçilərinin uydurmasıdır.

Arminlərin yaşadığı Arminiya ölkəsinin adını ilk dəfə İran şahı I Daranın kitabələrində rast gəlinir ki, bunun da bugünkü ermənilərə aidiyyəti yoxdur. Hayların əcdadları Balkanlardan qovulduqdan sonra Mesopotamiyaya gəlib çıxmış və az sonra o dövrdə tənəzzülə uğramış Urartu dövlətinin ərazisində peyda olmuşlar. E.ə.VII əsrdən başlayaraq yerli xalqların və bura gələn yeni etnik qrupların qatışması nəticəsində e.ə.III əsrdə özünə “hay” etnonimi götürmüş yeni etnos formalaşmağa başladı. Lakin yunanlar onlara yerləşdikləri Arminiya coğrafi ərazisinə uyğun ad verdilər – “ermənilər”.³

İ.Dyakonov yazır ki, haylar heç vaxt özlərinə “erməni” deməmişlər.⁴ Ona görə ki, “erməni” adı “hay”lara bir hissəsi Arminidə, sonra Ərməniyədə yaşadıklarına görə kənardan verilmiş ümumiləşdirici addır. Deməli, “Armin” adı “Armeniya” formasını kəsb etmiş və başqa

¹ Hacıyev İ., Rzayev F. Naxçıvana erməni iddiaları və ermənilərin mənşəyi haqqında. “Elm” qəzeti, 2008, 8 aprel.

² Дьяконов И.М. Göstərilən əsəri, s.235.

³ Mehdiyev R. Bu bəyanatların elmlə heç bir əlaqəsi yoxdur. (Müsahibə). “Olaylar” qəzeti, 2011, 23 noyabr.

⁴ Дьяконов И.М. Göstərilən əsəri, s.226.

dillərə də yayılaraq həmin dillərdə “hay” adlananlar üçün etnik ada çevrilmişdir.¹

Erməni alimləri həm yaşadıqları coğrafi ərazini, həm də mənşələrini saxtalaşdırırlar. Onlar sübut etməyə çalışırlar ki, ermənilərin mənşəyi Türkiyə və Cənubi Qafqazdır, Urartu isə qədim erməni dövlətidir.

Reallığı qəbul edən tarixçilər, hətta erməni tədqiqatçılarından bəziləri bunun düzgün olmadığını göstərirlər. M.Abekyan yazır ki, ermənilərin mənşəyi kimdir, necə və harada, haradan və hansı yolla bura gəliblər, erməni olana qədər kim olublar, kimlərlə əlaqə saxlayıblar, onların əcdadlarına və dillərinə kimlər təsir edib, bəlli deyil. Bu gün bizim əlimizdə bütün bunları təsdiq edən həqiqi və dəqiq heç bir məlumat yoxdur. Başqa bir erməni tarixçisi olan Q.Kerovpyan yazır ki, XIX əsrdən bu günə qədər bütün Hind-Avropa tədqiqatçıları təsdiq edir ki, hindavropa mənşəli köçəri ermənilər bu ərazilərə gələrək yerli xalqlarla qaynayıb qarışmışlar. B.İşxanyan göstərir ki, ermənilərin həqiqi vətəni qədim-tarixi böyük Ermənistan Kiçik Asiyadır, yəni Rusiya hüddudlarından kənardadır və ermənilər Zaqafqaziyada (başlıca olaraq İrəvan quberniyasında) bəzi xalis erməni əyalətlərindən başqa Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlərdə məskunlaşmışlar.

Artıq bu məlumdur ki, ermənilər kimmerlər tərəfindən Balkanlardan Kiçik Asiya ərazilərinə, Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarına sıxışdırılmış muşq tayfalarının dili ilə yerli xalqların-akkadların, hettlərin, luvialıların, urartuların, aysorların, midiyalıların, farsların, parfiyalıların,

¹ Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: “Oğuz eli”, 1998, s.21.

türklərin və s. dillərinin birləşməsidir. Yəni, ermənilər-xalqların konqlomeratıdır, onların dili isə kombinasiya-
dır.¹ Ermənilərin tərkibində assimilyasiyaya uğramış və
mənşəyi ilə fərqlənən xeyli etnik qrup mövcud olmuşdur.
Elə buna görə ermənilərin 16 antropoloji tipə bölünməsi
təsadüfi deyildir. Ermənilərin etnik və antropoloji baxım-
dan tam və inandırıcı təsnifi yoxdur. Bir sıra mənbələrdə
rast gəlinən məlumatlar mənbə müxtəlifliyinin şəxsi müşa-
hidələrinə və özlərindən əvvəl yazılmış əsərlərdən alınan
məlumatlara əsaslanır. Verilən məlumatlarda bir həqiqət
və bənzərlik var: erməniləri eyni bölgədə yaşayan digər
xalqlardan ayırmaq çətindir. Bunun başlıca səbəbi bölgə-
nin bir keçid yeri olması, bir çox xalqların buradan gəlib-
getməsi və onların bir qisminin buralarda yerləşib bir-bi-
rilə qarışmasıdır. “Erməni” sözü sonradan ortaya çıxaraq
müəyyən bölgəyə verilmiş coğrafi addır.² Bu, coğrafi bölgə-
də yaşayan və müxtəlif irqdən olan insanların hamısına
verilmiş bir addır. Erməni dili isə bir çox xalqların, xüsusilə
aysorların, iranlıların, parfiyalıların və yunanların dil-
lərinin təsiri altında yaranmışdır.

¹ Mehdiyev R. Göstərilən müsahibə.

² M.Sədi Koçaş. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı:
“Azərbaycan ensiklopediyası” NPB, 1998, s.22.

3. AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA QONDARMA YOLLA YARADILAN “ERMƏNİ VİLAYƏTİ”

Erməni millətçiləri uzun illərdir ki, «böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq xülyası ilə dəridən-qabıqdan çıxır, bir sıra iri dövlətlərə yarınır və bununla da arzularına çatmaq istəyirlər. Məlumdur ki, Erməni dövləti IV əsrdə tarix səhnəsindən silinmiş, 387-ci ildə Ermənistan İran və Bizans arasında bölüşdürülmüşdür. 428-ci ildə isə İran erməni çarlığının varlığına son qoyulmuşdur¹. XI-XIV əsrlərdə isə ancaq Türkiyə ərazisində Kilikiya erməni çarlığı mövcud olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində də faktiki erməni dövləti olmamışdır. Onlar müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşamışlar. Ermənilər XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılmasına cəhdlər göstərmişlər². Rusiya ermənilərin bu niyyətlərini dəstəkləmiş və onları öz fəaliyyətlərinə istiqamətləndirmişdir. Hələ I Pyotrun dövründən başlayaraq Rusiya regionunda başlıca rəqibləri olan Osmanlı və Səfəvi imperiyalarını daxildən zəiflətmək üçün erməni kartından istifadə etmişdir. II Yekaterina da bu siyasətin gerçəkləşdirilməsində ermənilərdən bir alət kimi faydalanmağa çalışmışdır.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Cənubi Qafqazın tutulması Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətində mühüm yer tuturdu. 1813-cü ilə qədər Şimali Azərbaycanın bir sıra xanlıqları Rusiya tərəfindən tutuldu. Sonrakı müharibələr zamanı Azərbaycan dövlətləri olan Naxçıvan

¹ Köçərli T. Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı, 1998, s.262.

² Nəcəfli E. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, «Nurlan», 2007, 248 s.

(1827, iyun) və İrəvan (1827, oktyabr) xanlıqlarının ərazisi işğal olundu.

Naxçıvan xanlığı Rusiya tərəfindən, əsasən dinc yolla ələ keçirildi. Lakin çar hökuməti bu yolla ələ keçirdiyi Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqlarından fərqli olaraq, Naxçıvan xanlığı ilə müqavilə imzalamadı. Bununla birgə, Rusiya imperiyası tərkibində Naxçıvan xanlığına müəyyən imtiyazlar verildi. Naxçıvan və Ordubadın ələ keçirilməsində Kalbalı xanın oğlanları Ehsan xan və Şıxəli bəyin xidməti nəzərə alınaraq onlar həmin torpaqlara naib təyin edildi¹.

İrəvan xanlığı süqut etdikdən sonra xanlıq üsuli-idarəsi dərhal ləğv olundu. Qeyd etməliyik ki, «Gəncə xanlığı istisna olmaqla Gülistan müqaviləsinə kimi işğal olunmuş Azərbaycan xanlıqları ərazisində xanlıq üsul-idarəsi dərhal ləğv edilməmişdi»². Xanlığın ləğv edilməsi bir tərəfdən xanlıq üsuli-idarəsinin saxlanması üçün təhlükəli nəticələr verə biləcəyi ilə, digər tərəfdən də İrəvan xanlığının ərazisində etnik tərkibin dəyişdirilməsi planları ilə bağlı idi.

İrəvan qalasının işğalından cəmi bir neçə gün sonra, hələ müharibə başa çatmamış, Qafqazda hərbi əməliyyat aparan rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç 1827-ci il oktyabr ayının 6-da İrəvan Müvəqqəti İdarəetmə Komitəsi təşkil etdi. Bu komitə üç üzvdən ibarət idi: general-leytenant Krasovski (sədr), İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Borodin və bir də erməni yepiskopu Nerses

¹ Şahverdiyev Z. Naxçıvan Bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, «Elm», 2008, s.41

² Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2008, s. 358.

Aştaraketsi¹. Xanlıq ərazisində azərbaycanlı əhali mütləq çoxluğa malik olmasına baxmayaraq, Müvəqqəti İdarəetmə Komitəsinin tərkibinə azərbaycanlıların nümayəndəsi salınmamışdı. Müvəqqəti İdarəetmə Komitəsi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməli idi:

1. Xanlıq ərazisində idarəetmə işlərinin həyata keçirilməsi və həmin ərazidə Rusiyanın mənafeyinə uyğun gələn qayda-qanunların bərqərar edilməsi;
2. Xanlığın sərhədlərinin, xanlıq daxilində olan İrəvan və Sərdarabad qalalarının mühafizəsinin və bu ərazidə yerləşən rus qoşunlarının təminat və təchizat məsələlərinin həll edilməsi;
3. Xanlıq ərazisində təhlükəsizliyin təmin edilməsi, xanlıq daxilində qarovul xidmətinin təşkili üçün erməni əhalidən piyada və süvari drujinaların təşkil edilməsi;
4. Gürcüstanla işlək əlaqələrin təmin edilməsi və həmin əlaqələrin Dilican və Aparandan keçməklə yaradılması;
5. Gürcüstanla ticarət əlaqələrinin bərpa edilməsi, xanlıq ərazisində pambıqçılığın inkişaf etdirilməsi və duz mədənlərində duz hasilinin artırılması;
6. İrəvan xanının bütün əmlakının siyahıya alınması və onun dövlətin xeyrinə müsadirə olunması².

Naxçıvan və Ordubadda Ehsan xan və Şıxəli bəy naib kimi fəaliyyət göstərir və onlara rus məmurlarından pristanavlar təyin edilmişdi. Bütün idarəetmə məsələləri onların qarşılıqlı razılığı əsasında həll edilməli idi³.

¹ Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Naxçıvan, 2005, s. 144.

² Парсаян В.А. История армянского народа. Кн. VI, Ереван, 1972, с.71.

³ Мильман А. Политический строй Азербайджана в XVIII - начале XX веков. Баку, 1966, с.72.

Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının işğalı və Rusiyaya ilhaq edilməsi ermənilərin Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaratmaq arzusuna yeni təkan verdi. Onlar Rusiyaya bağlı erməni inzibati-ərazi vahidi yaradılmasını istəyirdilər. Hətta bu barədə əslən erməni olan X.Y.Lazarev çar I Nikolaya layihə də təklif etmişdi. Lakin belə bir qurumun yaradılması Rusiyanın maraqlarına uyğun deyildi. Rusiya İrəvan xanlığı ərazisində elə bir ərazi-idarəetmə vahidinin yaradılmasını məqsəduyğun hesab edirdi ki, o Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlsin. Rusiya əraziyə erməniləri köçürsə də, bu ərazilərin idarəsinin ermənilərə tapşırılmasını məqsəduyğun hesab etmirdi.

Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının idarəçiliyi dəyişdirildi. Çar I Nikolayın 1828-ci il martın 21-də verdiyi fərman ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları əsasında «Erməni vilayəti» yaradıldı. Həmin fərmanda deyilirdi: «İranda bağlanan traktata uyğun olaraq İrandan Rusiyaya birləşdirilmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra bütün işlərdə «Erməni vilayəti» adlandırılсын və o, bizim titula daxil edilsin. Bu vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydaları haqqında hökumət öz vaxtında lazımi göstərişlər alacaqdır»¹.

«Erməni vilayəti» İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi əsasında yaradılan müvəqqəti inzibati-idarəetmə vahidi idi. Bu fərmanın imzalanması ilə əvvəlcə yaradılmış İrəvan Müvəqqəti İdarəetmə Komitəsi ləğv edildi. «Erməni vilayəti» heç də erməni dövləti deyildi. Lakin bu

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. ч.1, Москва, 1933, с. 178-179.

tarixi Azərbaycan torpaqlarında - İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yaradılacaq gələcək Ermənistanın təməli idi. Çar hökuməti tarixi Azərbaycan torpaqları əsasında «Erməni vilayəti» yaratması ilə I Pyotrdan başlayaraq ermənipərəst siyasətin həyata keçirildiyini təsdiq edirdi.

Əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, general-adyutant Paskeviçlə Krasovski arasında ziddiyyətlər yarandı. Nerses Aştaraketsinin fırıldaqları və azərbaycanlılara qarşı qəddarlıqları üzə çıxdı. Ona görə də 1828-ci ilin aprelində Krasovski İrəvanı tərk etdi. Arxiyepiskop Nerses isə Rusiyanın maraqlarını əks etdirməyən bir ruhani kimi qiymətləndirildi və tezliklə onun zərərli bir adam kimi «Erməni vilayəti»ndən sürgün edilməsi məqsəduyğun hesab edildi. Bunun üçün bir bəhanə də tapıldı. Paskeviç onu Bessarabiyadakı erməni yeparxiyasının rəhbəri vəzifəsinə göndərilməsinə nail oldu¹.

«Erməni vilayəti» inzibati planda iki qəza və bir dairədən ibarət idi. İrəvan və Naxçıvan qəzaları və Ordubad dairəsi. Qəza rəhbərləri kimi Ehsan xan və Şıxəli bəy öz vəzifələrində saxlanılmışdı. Ermənilər isə güman edirdilər ki, Rusiya qoşunlarının vilayətə gəlməsi ilə hər şey onların dediyi kimi olacaq, azərbaycanlı bəylər və xanlar qarşısında olan borclarını daha yerinə yetirməyəcəklər. Qəzalar rayonlara bölünürdü. Rayonların rəhbərliyində mirablar, məliklər, ağalar saxlanıldı. Vilayət idarəsinin rəisi vəzifəsinə A.Çavçavadze təyin edildi. İdarənin üzvlüyünə iki rus hərbiçisi, erməni və azərbaycanlılardan ibarət imtiyazlı təbəqənin nümayəndələri daxil idi. Vilayətin

¹ Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2008, s. 366.

idarəçiliyi, polis, məhkəmə orqanları, maliyyə təsərrüfatı rus hərbiçilərinin, mülki məmurların əlində idi¹.

1830-cu ildən «Erməni vilayətinin idarəsi əslən erməni olan D.O.Bebutova (Bebutyanyan) həvalə edildi. D.Bebutov fəaliyyətinin ilk dövründən burada ermənilərin mövqelərini gücləndirməyə başladı². Azərbaycanlı xanlara, bəylərə, ağalara qarşı güclü bir təqib kampaniyası başladı, idarəetmə metodunda dəyişiklik edildi. D.Bebutovun təkbəşinə rəisliyi gücləndirildi, əvvəllər mövcud olan məşvərətçi orqanlar ləğv edildi³.

Ermənilərin təkidi ilə vilayətin yeni statusunun möhkəmləndirilməsi nəminə onun gerbi də qəbul olundu. Ermənilərin təkidi ilə qəbul olunmuş bu gerbdə həmin ərazilərin türklərlə bağlılığını xatırladan bir əlamət yox idi. Gerbin aşağı hissəsində Ağrı dağının şəkli çəkilmişdi. Onun fonunda tac və Eçmiədzin (Üçmüəzzin) monastırı, gerbin yuxarı hissəsində isə Rusiya taxt-tacının emblemi olan ikibaşlı qartal təsvir edilmişdi. Gerb Rusiya çarı tərəfindən 1833-cü il fevral ayının 27-də təsdiq olundu⁴.

Çar hökuməti 1833-cü il iyunun 23-də «Erməni vilayəti»nin idarəsinin quruluşu haqqında Əsasnamə qəbul etdi. İrəvan vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişiklik edildi. Əyalət dörd dairəyə – İrəvan, Şərur, Sürməli və

¹ Rəhimova A. «Erməni vilayəti»nin tarixşünaslığına dair/ «Tarix və onun problemləri» jurnalı. Bakı, 2002, №3, s.192.

² Hacıyev İ. Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər //Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. Bakı, «Təhsil», 2006, s.41.

³ Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2008, s. 367.

⁴ Парсаян В.А. История армянского народа. Кн. II, Ереван, 1972, с.298.

Sərdarabada bölündü. Dairələr də mahallardan ibarət idi. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsündə qalırdı¹. Bu Əsasnamə Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsində polis idarə sistemini olduğu kimi saxladı. Polismeyster təyin olunan Ehsan xan və Şıxəli bəy bilavasitə «Erməni vilayəti» rəisinə tabe idi². Məhkəmə sistemində dəyişiklik edildi. Naxçıvan əyalət məhkəməsi yaradıldı.

1836-cı ildə «Rusiyanın erməni kilsəsinin idarəedilməsi haqqında Əsasnamə» qəbul edildi. Əsasnamə erməni ruhanilərinin siyasi hüquqlarını konkret çərçivəyə salırdı və onlara dövlət işlərinə qarışmağı qadağan edirdi³. Rusiya ərazisində yaşayan ermənilər yeparxiyada birləşməli idilər. Əsasnaməyə əsasən, Qarabağdakı katolikosluq ləğv olunur və Eçmiədzinin bir yeparxiyasına çevrilirdi. Ermənilər Qarabağ katolikosluğunun müstəqilliyinə son qoydular. Qarabağ yeparxiyası Rusiya ərazisində yaradılan 7 erməni yeparxiyasından birinə çevrildi və tamamilə erməni kilsəsindən asılı vəziyyətə düşdü⁴.

Çar Rusiyasının və onun işğalçılıq siyasətinə xidmət edən ermənilərin Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan əyalətlərini «Erməni vilayəti» kimi qələmə verməsini təkzibedilməz tarixi faktlar rədd edir. Çunki çar Rusiyasının erməniləri İran və Türkiyədən həmin ərazilərə kütləvi surətdə köçürməsindən əvvəl, sonradan «erməni

¹ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.448.

² Мильман А. Политический строй Азербайджана в XVIII - начале XX веков. Баку, 1966, с.72.

³ Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2008, s. 368.

⁴ Парсамян В.А. История армянского народа. Кн. II, Ереван, 1972, с.81-82.

vilayəti» adlandırılan ərazinin əhalisi 107224 nəfər idi. Əhalinin 76,5 faizini azərbaycanlılar, 24,5 faizini ermənilər təşkil edirdi¹. Azərbaycanlıların əhalinin etnik tərkibində bu cür üstünlüyü təşkil etməsi həmin torpaqların tarixi Azərbaycan ərazisi olduğunu təsdiq edir.

Rusiya – İran (1826-28) və Rusiya – Türkiyə (1828-29) müharibələri dövründə və müharibədən sonra İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi surətdə bu yerlərə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, çar hakimiyyət orqanları «erməni vilayəti» ərazisində demoqrafik vəziyyəti birdən-birə dəyişdirə bilmədi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalını həyata keçirmiş rus generalı Paskeviç, hətta ermənilərin köçürülüb gətirilməsindən sonra belə, İrəvan bölgəsi əhalisinin dördü üç hissəsinin Azərbaycan türkləri olduğunu etiraf edirdi². Fransız mənşəli rus tədqiqatçısı U.Şopen Paskeviçin tapşırığı ilə 1829-32-ci illərdə «erməni vilayəti»ndə kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Burada kəndlərin və əhalinin sayı göstərilmişdir. «Erməni vilayəti»ndə olan 1125 kəndin 1111-də ancaq Azərbaycan türkləri yaşayırdı³. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xaraba qalmış, əhalisi didərgin düşmüşdü⁴.

U.Şopenin kameral təsvirinin nəticəsinə görə, burada 164450 nəfər əhali qeydə alınmışdı. Onlardan 81749 nəfər

¹ Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Naxçıvan, 2005, s.144.

² Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией (АКАК), Тиблис, 1874, т. ВVІІІ, с. 888.

³ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (AMEA-nın müxbir üzvü Y.Mahmudovun elmi redaktorluğu ilə). Bakı, Çapağolu, 2009, s.26.

⁴ Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.510.

azərbaycanlılar, 25151 nəfər köçürülməyədək burada yaşayan ermənilərdir. Müharibədən sonra buraya İrandan 35560 nəfər, Türkiyədən isə 21666 nəfər erməni köçürülmüşdü¹.

Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: «Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik»².

«Erməni vilayəti»nin əyalət və dairələrində gəlmə ermənilərin artımı və yerli azərbaycanlıların çar təzyiqinə davam gətirməyərək İran və Türkiyə ərazilərinə köçməsi nəticəsində əhalinin etnik tərkibindəki fərq ermənilərin xeyrinə dəyişirdi. Məsələn, «Erməni vilayəti»ndə Türkmənçay müqaviləsinə qədər 22,5 min erməni yaşayırdısa, sonrakı iki il ərzində onların sayı az qala üç dəfə artdı və 64, 5 min nəfərə çatdırıldı. Naxçıvan əyalətində ermənilərin sayı 2,1 min nəfərdən 1,7 min nəfərə, Ordubad dairəsində isə 1,8 min nəfərdən 3,3 min nəfərə çatdırıldı³. İrəvan əyalətinin 119 kəndinə, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndinə, Ordubad dairəsinin 11 kəndinə ermənilər köçürüldü⁴. Nə qədər erməni köçürülsə də azərbaycanlılar əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi.

¹ Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Naxçıvan, 2005, s.144-145.

² Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911, с.63.

³ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начало XX в). Баку, 1999, с.230.

⁴ İsmayılov İ. Yaddaşımızın yaralı səhifələri. Bakı, Şirvanəşr, 2000, s.8.

Çar hökuməti Şimali Azərbaycanın işğalı zamanı erməni amilindən bir alət kimi istifadə etdi. Ermənilərin çar ordusuna göstərdiyi «xidmət» müqabilində onlara işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində «Erməni vilayəti» adlandırılan ərazini «bəxşiş» verdi. Bununla ermənilər çap Rusiyasının himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özlərinə ərazi bazası yaratdılar.

Çarizmin bu əyalətlərində, bütövlükdə Şimali Azərbaycanda yaratdığı inzibati-idarə sistemi əhali arasında ciddi narazılıq yaradırdı. Buna görə də çar hökuməti vəziyyəti stabilləşdirmək məqsədilə inzibati-idarə sahəsində islahatlar hazırlamağa başladı.

1837-ci ildə senator Qanın sədrliyi altında komissiya göndərildi. Ona yerlərdə müvafiq məlumatlar toplamaq və idarələr yaratmaq üçün lahiyə hazırlamaq göstərişi verilmişdi. Lakin komissiya diyarı öyrənmədən müəyyən təkliflər əsasında islahat lahiyəsini hazırladı. Çar I Nikolay 1840-ci il aprelin 10-da Zaqafqaziya diyarının idarəsi üçün təsisatlar adlı sənədi imzaladı. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını və burada möhkəmlənməklə bağlı siyasətini həyata keçirdikdən sonra 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə «Erməni vilayəti»ni ləğv etdi¹. Cənubi Qafqazın ərazisi müəyyənləşdirildi və onun idarə edilməsi üçün Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti yaradıldı. Quberniya və vilayət qəzalara, qəzalar sahələrə bölünürdü. İrəvan və Naxçıvan ərazisi çar Rusiyasının inzibati bölgüsünə əsasən «qəza» statusu ilə 1841-ci il yanvarın 1-də

¹ Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Naxçıvan, 2005, s.145.

Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə qatıldı¹. Ordubad vilayəti Naxçıvanla birlikdə Naxçıvan qəzasını əmələ gətirirdi². Naxçıvan qəzası Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz sahəsinə (nahiyəsinə) ayrılırdı.

1840-cı il 10 aprel qanunu yeni idarə sistemi yaratdı, yerli məmurlar vəzifələrindən kənarlaşdırıldı. Bu dəyişikliklər Naxçıvanda da tətbiq edildi, Ehsan xan və Şıxəli bəy vəzifəsindən çıxarıldı. Ehsan xan süvari dəstəsinin komandiri təyin olundu.

Çarizmin Cənubi Qafqazın idarə edilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi islahat özünü doğrultmadı. Əhali bu idarəetmə formasından ciddi narazı idi. Ona görə də çar I Nikolayın göstərişi ilə Qafqazda canişinlik yaradıldı. 1846-cı il 14 dekabr fərmanı verildi. Bu fərmanla Cənubi Qafqazın inzibati-idarə sistemində dəyişiklik edildi. Dörd quberniya – Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd – yaradıldı. İrəvan və Naxçıvan qəzalarının tərkibinə daxil olan Naxçıvan bölgəsi də Tiflis quberniyasına verildi. 1849-cu il iyunun 9-da isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Quberniyanın təşkilində 5 qəza müəyyən edildi: İrəvan, Aleksandropol, Novobayazıt, Naxçıvan və Ordubad. Naxçıvan qəzası Naxçıvan və Dərələyəz sahələrinə (məntəqələrinə) bölünmüşdü. Ordubad qəzası 1870-ci ildə isə Şərur sahəsi Naxçıvan qəzası ilə birləşdirildi. 1874-cü ildə Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı. Beləliklə, 1840-cı ildən yaradılan 1841-ci ildən tətbiq edilən quberniya və qəza

¹ PiriyeV V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, «Müəllim», 2006, s.101.

² Şahverdiyev Z. Naxçıvan Bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, «Elm», 2008, s.44.

inzibati-ərazi bölgüsü müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalsa da 1917-ci ilə qədər qalmışdır.

Çar Rusiyası Qafqazı, eləcə də Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün müəyyən yol və vasitələrdən istifadə etdi. Belə vasitələrdən biri də ermənilər idi. Çarizm ermənilərin «xidmətləri»ni qiymətləndirdi, onlara güzəştlər edildi, dövlətlərini yaratmaq üçün şərait yaratdı, lakin XIX əsrdə bunu reallaşdırma bilmədi. «Erməni vilayəti»ni yaratmaqla qondarma inzibati-ərazi vahidi formalaşdırdı. Bu isə gələcəkdə erməni dövlətinin yaradılmasına hesablanmış bir addım idi.

4. ERMƏNİSTAN DÖVLƏTİNİN ƏZƏLİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARINDA YARADILMASI

Tarixi faktlar sübut edir ki, hazırkı Ermənistan deyilən dövlətin ərazisi əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır. Heç bir tarixçi, obyektiv tədqiqatçı bunu inkar edə bilməz. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə və bütövlükdə Cənubi Qafqaza gəlmə olduğunu, çar Rusiyasının Qafqazda istilaçılıq siyasətinin genişləndiyi vaxtlarda bu ərazidə ermənilərin dövlət qurumunun olmaması tarixçilər tərəfindən dəfələrlə sübuta yetirilmişdir. Azərbaycan tarixçilərinin ortaya çıxardığı dəlillər də indiki Ermənistan ərazisinin tarixi Azərbaycan torpaqları olduğunu sübut edir.

Yuxarıda qeyd etmişik ki, ermənilər Balkan yarımadasından, Kiçik Asiyaya, oradan isə Şərqi Anadoluya miqrasiya etmişlər. Son miqrasiya e.ə.VI və IV əsrlərdə baş vermişdir.¹ Ermənilər tarix boyu heç bir vaxt davamlı və müstəqil dövlətə malik olmamışlar. “Erməni krallıqları” və bəylikləri ərazidəki böyük dövlətlərdən asılı və ya yarıməsli halında yaşamışdır. 15 vilayətdən ibarət bölgələr “Böyük Ermənistan”, 3 vilayətdən ibarət bölgələr isə “Kiçik Ermənistan” adı ilə tanınmışdı. Bunlar siyasi ərazi yox, coğrafi ərazi kimi məlum idi.²

Erməni tarixi haqqında müxtəlif rəvayətlər uydurulmuş və burada Hayk sülaləsinin (e.ə.2350-e.ə.328), Partiya dövrünün, İran idarəçilik dövrünün olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan müstəqil dövlət kimi çox qısa müddətdə mövcud olmuş-

¹ Маммадов И., Мусаев Г. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. 2-е изд., Баку, 2008, с.11.

² М.Сəди Коçаş. Тарихдə ermənilər və түрк-erməni мүнəсibəтлəri. Бакı: “Azərbaycan ensiklopediyası” NPB, 1998, s.8.

dur. Tarixdən məlumdur ki, ermənilərin əcdadları hesab edilən qəbilənin yerləşdiyi ərazi sonralar Urartu dövlətinin, Midiya və İran Əhəməni imperiyasının süqutundan sonra onların Yuxarı Fərat vadisində kiçik bir knyazlığı yaranmış və tədriclə güclənən bu knyazlıq mənşəcə parfiyalı olan II Tiqranın (e.ə. 95-55) hakimiyyətinin əvvəllərində qonşu ölkələrə işğalçı yürüşlər təşkil edərək, qısa bir müddətdə öz ərazisini genişləndirə bilmişdir. Lakin e.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey II Tiqranın hərbi qüvvələrini darmadağın etdikdən sonra, Kiçik Asiyanın şərqində mövcud olmuş erməni knyazlığı müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsindən silinmişdir.

Bu ərazidə indi ermənilər kimi tanınan əhalinin yaşamasını bəyan etmək çox çətinidir. Bu çarlığın ərazisində müxtəlif qeyri-erməni etnosları yaşamışlar. Bu çarlığın 30 illik mövcudluğu indiki ermənilərdə belə bir xülya yaradıb ki, onlar Tiqran tərəfindən qısa müddətə işğal olunmuş həmin ərazilərin varisləridir. S.Vims hesab edir ki, əslində heç vaxt müstəqil Ermənistan dövləti olmayıb. Tarixdə “böyük Ermənistan” adlı dövlər mövcud olmayıb. Ermənistan eramızın IV əsrinə kimi Roma tərəfindən idarə olunub. I-VI əsrlərdə dəfələrlə Roma, İran və Bizans arasında bölünüb və erməni şahları tərəfindən deyil, onlar tərəfindən idarə olunub.

Bütün sonrakı əsrlərdə, ta 1918-ci ilə qədər o, digər dövlətlərdən – İran, Roma, Osmanlı, Rusiya imperiyalarından ya vassal kimi, ya da tam asılı olmuşdur.¹

Ermənilərin yenidən siyasi səhnəyə gəlməsi xristian dininin meydana gəlməsi və yayılması dövrünə təsadüf

¹ Mehdiyev R. Gorus – 2010: absurd teatrı mövsümü. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, s.27.

edir. Xristianlığı qəbul etdikdən sonra vahid xristian kilsəsindən üz döndərən ermənilər təriqətçi monofizitlərin tərəfinə keçdilər. Onlar özlərinin əlahiddə qriqoryan kilsəsini yaratdılar. Qriqoryan kilsəsi dövlətin olmadığı şəraitdə erməni icmalarının tək cə dini deyil, eyni zamanda siyasi himayəçisi funksiyasını da öz üzərinə götürdü. Ermənilər qriqoryan kilsəsinin rəhbərliyi ilə güclü xarici qüvvəyə sığınmaq yolunu tutdular. Onlar Bizansa qarşı Ərəb xəlifələri ilə sövdələşməyə girdilər. Qriqoryan kilsəsi “böyük Ermənistan”ı dirçəltmək üçün ilk dəfə ərəb işğalları dövründə fəallaşdı. Qriqoryan kilsəsi Qafqaz Albaniyasının qərb ərazisində yaşayan alban-xristian əhali arasında qriqoryanlığı yaymağa başladı. Zaman keçdikcə qriqoryanlığı qəbul etmiş alban-Azərbaycan tayfalarının erməniləşdirilməsinə başlandı. Nəticədə qriqoryan kilsəsinin təsir dairəsi Cənubi Qafqaza doğru genişlənməyə başladı.

Ermənilər IX əsrdə Qars və Ərzurum ərazisində bizanslılarla onlar arasında bufer rolunu oynayacaq, paytaxtı Ani şəhəri olan yarımmüstəqil Ermənistan knyazlığı yaradırlar. IX əsrdən başlayaraq Ermənistan tədricən Bizans tərəfindən tutulur və 1045-ci ildə Erməni knyazlığı ləğv edilir. Bizans dövründən başlayaraq ermənilərin səpələnməsi başlayır. Cənub-qərbi Qafqazda az sayda erməninin peyda olmasını isə IX əsrdən başlayaraq ermənilərin müxtəlif ölkələrdə yerləşdirilməsi ilə izah etmək olar.

1080-ci ildə Bizans dövlətinin zəifləməsi Aralıq dənizinin Şimal-şərq sahilində Kilikiya erməni knyazlığının yaranmasına səbəb oldu. 1375-ci ildə məmlüklər Kilikiyanı öz imperiyalarına birləşdirdilər. Bu vaxtdan XX əsrədək ermənilərin öz dövlətləri olmayıb və onlar müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşayıblar.

Beləliklə, Erməni dövləti qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Cənub Qafqazın ərazisində deyil, Van gölünün ətrafında, Fərat çayının şərqində, sonradan isə Aralıq dənizinin şimal-şərq sahilində mövcud olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə qriqoryan kilsəsi Azərbaycan dövlətlərinə və Osmanlı imperiyasına sığındı. Zaman keçdikcə ermənilər Osmanlı imperiyasından, Ağqoyunlu və Səfəvi hökmdarlarından geniş imtiyazlar qazandılar və mövqelər ələ keçirdilər. Ermənilər XV əsrin ortalarından Cənubi Qafqazda, demək olar ki, yaşamırdılar. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu türk-Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Cahan şah erməni katolikosluğunun mərkəzini əhalisi tamamilə türklər olan İrəvan yaxınlığındakı qədim alban monastırı olmuş Üçmüəzzinə köçürdü.¹ XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilərlə Osmanlı Türkiyəsi arasında uzun sürən müharibələr ermənilərin öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq arzusuna təkan verdi. 1605-ci ildə I Şah Abbasın fərmanı ilə Səfəvi dövlətinin ərazisində ermənilər üçün ərazilər ayrıldı. Ermənilər varlandığıca onların dövlət yaratmaq iştahları güclənirdi. Bunun üçün onlar özlərinə himayəçi axtarırdı. Ermənilərin bir sıra Avropa ölkələrinə etdikləri müraciətlər nəticəsiz qalmışdı. XVII əsrin ortalarında rus dövlətinin öz mövqelərini möhkəmləndirməsi erməni kilsəsinin diqqətini cəlb etməyə başladı.² Ermənilər gələcəkdə Rusiyanın hərtərəfli himayəsini qazanmaqdan ötrü 1659-cu ildə çar Aleksey Mixayloviçə qızıldan işlənmiş taxt hədiyyə etdilər. Ermənilərin Rusiya ilə yaxınlaşması I Pyotrun dövründə daha da sistemli şəkil aldı. Rusiya re-

¹ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2009, s.18-19.

² Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: "Qartal", 1998, s.11.

gionda başlıca rəqibləri olan Osmanlı və Səfəvi imperiyalarını daxilindən zəiflətmək üçün erməni kartından istifadə etdi. İlk növbədə erməniləri Azərbaycan ərazilərində yerləşdirmək üçün göstəriş verdi. I Yekaterina ermənilərin yüksək mərhəmətə və himayəyə layiq görülmələri haqqında 1726-cı il fevralın 22-də fərman verdi.¹ II Yekaterina Eçmiədzin katolukosu H.Argutinskinin hazırladığı “Ararat krallığı” ideya-layihəsini dəstəklədi.² Rus məmurları və Dunaydakı rus qoşunlarının komandanı Q.Potyomkin ilə görüşən İ.Argutinski təkliflərinin reallaşdırılması istiqamətində fəaliyyətə keçdi, “erməni dövləti” yaratmaq üçün əməli addımlar atdı.³ Lakin müxtəlif səbəblərdən Azərbaycan ərazisində “erməni dövləti” yaratmaq mümkün olmadı.

Ermənilər öz məkrli niyyətlərindən əl çəkməmiş və XIX əsr boyu öz xidmətlərini çar Rusiyasına təqdim etmişlər. Onlar Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsində fəal rol oynamışlar. Ermənilərin bu xidmətləri müqabilində Rusiya imperatoru I Nikolay İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində “erməni vilayəti” yaratdı. Bu müstəqil dövlət qurumu olmasa da, ermənilərin gələcəkdə səfərbər olmalarına, təşkilatlanmalarına, iqtisadi-mədəni tərəqqiyə yetişmələrinə ciddi təsir etdi.⁴ İkinci bir tərəfdən, çar Rusiyası işğal etdiyi Şimali Azərbaycanın strateji bölgələrində (Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan,

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. I hissə, Moskva, 1833, s.43.

² Musa İ. Çar Rusiyasının “erməni siyasəti”: fərqli yanaşmalar və mövqelər. “Olaylar”, 2011, 14 oktyabr.

³ Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı: “Nurlan”, 2007, s.188-201.

⁴ Musa İ. Göstərilən məqaləsi.

Zəngəzur) erməniləri yerləşdirdi. Bununla Rusiya Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətinin sərhədləri boyunda “Xristian kəməri” yaratdı. Nəticədə Cənubi Qafqazın irimiqyaslı erməniləşdirilməsinə təkan verildi. N.Şavrovun məlumatına görə XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 milyon erməninin 1 milyondan çoxu Rusiya tərəfindən buraya köçürülüb.

Burada bir cəhəti də qeyd etməyə bilmərik. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazın işğalınadək bu regionda Rusiyanın himayəsində olan “erməni dövləti”nin yaradılmasında maraqlı idi. Lakin Güney Qafqazın işğalından sonra bu ərazilərdə ermənilərə ayrıca dövlət qurulmasına çar Rusiyası maraqlı deyildi. Çünki bu hal Rusiyanın imperiya və böyük dövlətçilik siyasətinə zidd idi.

Osmanlı imperiyasını bölüşdürməyə çalışan Rusiya onun ərazisində “erməni dövləti” yaratmaqda maraqlı idi.

Çar II Nikolay Fransanın Rusiyadakı səfiri P.Paleoloqla 1914-cü il noyabrın 21-dəki söhbətində qeyd etmişdi ki, Anadoluda, təbii, ermənilərlə məşğul olacağam. Onları təkrar türk boyunduruğu altında qoya bilmərəm... onlara müstəqil bir rejim quracağam. Rusiya hakim dairələri Balkanlarda və Şərqdə üstünlüyü ələ almaq üçün erməni kartından istifadə edir və Osmanlı imperiyası ərazisində “Türkiyə Ermənistanı” yaratmağı rədd edirdi.

Çar Rusiyasının siyasətini bolşevik Rusiyası davam etdirdi. Cənubi Qafqazın bolşevikləşdirilməsi üçün V.İ.Lenin S.Şaumyanı Qafqazın müvəqqəti fəvqəladə komissarı təyin etdi. 1917-ci ilin 29 dekabrında V.İ.Lenin 20 sayılı dekret imzaladı. Proletar rəhbəri “Türkiyə Ermənistanında” erməni dövlətinin yaranması üçün hər cür tədbir və yardım barədə göstəriş verdi. Bu işi görməyi erməni bolşevik S.Şaumyana həvalə etdi. Bu o zaman idi ki,

ermənilər Türkiyədə çox dəhşətli qırğınlar törətmişdilər və bu davam edirdi. Həmin il martın 31-də isə S.Şaumyanın göstərişi ilə Bakıda və Azərbaycanın bir çox bölgələrində bolşevik ermənilər Bakı Kommunasının ordusu ilə birgə müsəlman əhalisinin soyqırımını törətmişdilər.

Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Cənubi Qafqazda üç respublika öz müstəqilliyini elan etdi. Bu dövlətlər arasında Ararat Respublikası nə ərazisi, nədə ki, paytaxtı olan yeganə respublika idi. Öz respublikalarını “Ararat” adlandıran ermənilər vaxtilə çar Rusiyası tərəfindən köçürüldükləri türk torpaqlarına iddialarını ortaya qoymuşdular. 1918-ci il mayın 28-də ermənilər müstəqil dövlətin qurulmasını siyasi mərkəzləri olmadan bəyan etmişdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti böyük dövlətlərin təzyiqi altında qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı və ona bitişik təxminən 9,5 min kv. km. ərazini ermənilərə güzəştə getməyə məcbur oldu. AXC Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski güman edirdi ki, bununla ermənilərin bütün ərazi iddiaları bitəcəkdir.

1920-ci ilin ortalarında Ararat Respublikasının adını Erməni Respublikasına dəyişən daşnaklar bununla da Kiçik Asiyada “vətənlərini” itirmələri ilə faktiki olaraq barışaraq Qafqazda – Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində uydurma “qədim erməni tarixini” yazmağa başladılar. Məhz bu dövrdə ermənilərin “Qafqazın qədim yerli əhalisi” olması barədə tarixi konsepsiya uydurulmuş və bunun ardınca Ermənistandakı Azərbaycan və bir çox digər müsəlman tarixi abidələrinin kütləvi şəkildə məhvinə başlanıldı.

Beləliklə, 1918-ci ilin may ayında qədim Azərbaycan ərazisində Erməni daşnak dövləti, 1920-ci il noyabrın 29-da isə bolşeviklərin zor-gücü ilə “Ermənistan SSR”

yaradıldı. Amerika alimi Səmyuel Vimzin göstərdiyi kimi, “üç min ildən artıq bir müddətdə dövlətçiliyi olmayan, indi isə erməni reallıqlarına deyil, yalnız erməni iddialarına əsaslanaraq ermənilərin dövlət yaratmağa çalışması nəticəsində müttəfiqlərin müstəqil Ermənistan yaratmaq qərarı qəribə görünürdü”.¹

Yaradıldığı gündən Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən Ermənistan havadarlarının köməyi ilə ərazilərini xeyli genişləndirdi. Erməni daşnakları Azərbaycan torpaqlarının hesabına ərazilərini 1920-ci ildə 29,8 min kv. km-ə çatdırdı. Torpaq iştəhası, onu müntəzəm qamarlama hərisliyi ermənilərin gözlərini elə örtmüşdür ki, daşnaklar tarixin hər bir anından bu məkrli siyasəti həyata keçirmək üçün çox hiyləgərliklə istifadə edirdilər. Belə ki, 1920-ci ildə Yeni Bəyazid qəzasının Basarkeçər mahalı, İrəvan qəzasının Vedibasər mahalı və Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzası Ermənistana verildi. Bununla yanaşı, 1920-ci ilin əvvəlində Qazax qəzasının cənub hissəsi də Ermənistana bağışlandı və burada Dilican qəzası yaradıldı. 1920-ci ilin dekabrında Zəngəzur Ermənistana verildi. 1920-1923-cü illərdə Qazax qəzasından 379.984 desyatin, Zəngəzur qəzasından 405 min desyatin,² Zəngəzur, Cavanşir və Qazax qəzalarının sərhədlərində olan 150 min desyatin torpaq və otlaq sahələri Ermənistana verildi.³ 1929-cu ildə Naxçıvan MSSR-in on yaşayış məntəqəsini əhatə edən 657 kv. km ərazi Ermənistan SSR-ə verildi. Yenə həmin ildə Zəngilan rayonunun üç kəndi Ermənistana verildi və

¹ Səmyuel A. Vimz. Ermənistan-terrorçu “xristian ölkənin gizlinləri (ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları). I c., Bakı: “OKA”, 2004, s.252.

² Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy. 1, iş 155, s.19-20.

³ ARDA, f. 2502, siy. 1, iş 20, v. 56-57.

burada Mehri rayonu təşkil olundu, nəticədə Naxçıvanı Azərbaycandan ayıran dəhliz yarandı. 1929-cu ildə Qazaxın 5 min hektar torpaq sahəsi, Cəbrayıl qəzasının Nüvədi, Ernəzir və Tuğud kəndləri Ermənistana verildi. Ərazi məsələlərinin birtərəfli, daşnak-bolşevik “həlli” nəticəsində “mübahisəli” ərazilər ermənilərə verildi və bundan əlavə 11 min kv. km. ərazimiz Ermənistana bağışlandı. Buraya əsasən Zəngəzur qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası və Göycə dairəsinin torpaqları daxil idi. Beləliklə, həmin illərdə Azərbaycanın 27,6 min kv. km. ərazisi itirildi.

Sonrakı illərdə də, ermənilərin torpaq iddiaları davam etmiş, Azərbaycan ərazisinə hərbi müdaxilə etmiş və torpaqlarımızın 20 faizi itirilmişdir. Erməni millətçiləri bu gün də belə yeni ərazi iddiaları xülyası ilə yaşayırlar.

Qədim Azərbaycan torpaqlarında dövlətlərini yaranan ermənilər bu ərazilərin köklü sakinlərini-azərbaycanlıları öz tarixi ərazilərindən çıxarmış, onları 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1992-ci illərdə deportasiya etmişlər.

5. ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANA QARŞI ƏRAZİ İDDİALARI (1918-1920-ci illər)

Azərbaycanın şimal torpaqlarında müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığını elan edən İstiqlal bəyannaməsində¹ Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanın Azərbaycan torpaqları olduğu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq əzmi ifadə olunurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şimali Azərbaycanda qurulsa da, o Şimali Azərbaycan ərazisinin hamısını əhatə etmirdi. Sonralar Paris sülh konfransına Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi Memorandumda² Cümhuriyyətin ərazisi aşağıdakı kimi göstərilirdi: 1. Bakı quberniyası (Bakı dairəsi ilə birlikdə Bakı qəzası, Cavad qəzası, Göyçay qəzası, Şamaxı qəzası, Quba qəzası, Lənkəran qəzası; 2. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası (Yelizavetpol (Gəncə) qəzası, Cavanşir qəzası, Nuxa qəzası, Ərəş qəzası, Şuşa qəzası, Qaryagin (Cəbrayıl) qəzası, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzası (bu ərazinin üçdə birini təşkil edən dağlıq hissəsi Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli idi); 3. İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz qəzası, Sürməli qəzası, Yeni Bəyazid qəzası, Eçmiədzin və Aleksandropol qəzalarının bir hissəsi); 4. Tiflis quberniyası (Borçalı qəzası, Tiflis və Sıqnax qəzalarının bir hissəsi); 5. Zaqatala mahalı; 6. Dağıstan vilayəti (Kürə və Samur nahiyyələrini əhatə edən ərazinin bir hissəsi, habelə Dərbənd şəhəri və

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cild. I cild. Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2004, s.27-28.

² Топчибашев А.М. Меморандум.... (ноябрь 1918 г.). – Перевод Э.Керимова. Баку: «Азербайджан», 1993, с. 20-21.

onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsi).

Eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Tiflis quberniyasındakı Axalsıx qəzasının Batum, xüsusən Qars əyalətlərini də öz ərazisinə daxil edilməsinə xüsusi önəm verirdi. Cümhuriyyətin ərazisi 113,9 min kv km idi. Bunun 97,3 min kv. km.-i mübahisəsiz, 16,6 min kv km-i isə mübahisəli idi¹.

AXC qonşu dövlətlərlə – Osmanlı imperiyası, İran və Dağıstanla yaxın münasibətlər qura bildi. Ərazi-torpaq məsələsi üzrə bəzi ixtilafların olmasına, 8,7 min kv. km.-lik ərazi mübahisəli zona sayılmasına baxmayaraq Gürcüstanla normal münasibətlər yaradıldı. Azərbaycanla Gürcüstan arasında mübahisəli ərazilərə Borçalı qəzasının Gəncə quberniyasına bitişik olan orta zonası, Tiflis qəzasının Qarayazı adlı şərq hissəsi və Sıqnax qəzasının cənub-şərq hissəsi daxil idi². Bu yerlərin ərazisi azərbaycanlılardan ibarət idi. Gürcüstanla ərazi-sərhəd məsələlərində müəyyən razılığa gəlinsə də, Ermənistan hər hansı təklifi rədd edir və hər iki respublikanın ərazisinin böyük hissələrinin də «erməni torpaqları» olmasını israr edirdi.

Azərbaycan Milli Şurasının İrəvan şəhərinin Ermənistan (Ararat) Respublikasının paytaxtı olması üçün ermənilərə güzəşt edilməsi haqda qərarından şirniklənən ermənilər, İstanbul konfransına təqdim etdikləri layihədə Sürməli, Naxçıvan, Axılkelək, Eçmiədzin, İrəvan, Zəngə-

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: «Elm», 2008, s.461.

² Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı: “Zaman”, 1997, s.189.

zur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Borçalı qəzalarına ərazi iddiaları irəli sürmüşdülər¹.

Əraziyə malik olmayan ermənilər əzəli Azərbaycan torpaqlarına əsassız olaraq iddialar irəli sürürdülər. İrəvan quberniyasının İrəvan, Sürməli, Yeni Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarında əsasən azərbaycanlılar sakin idi. Bu quberniyada o zaman təxminən 423 min nəfərdən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Bu da quberniya əhalisinin 37,7 faizini təşkil edirdi. Əsrin əvvəlində isə 41 faiz idi. Azərbaycan türkləri İrəvan və Sürməli qəzalarının yarından çoxunu, Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzaları əhalisinin isə təqribən üçdə bir hissəsini təşkil edirdi.²

Osmanlı hökumətinin təşəbbüsü ilə İstanbulda Cənubi Qafqaz respublikaları arasında ərazi problemlərini həll etmək üçün konfrans keçirmək qərara alınmışdı. 1918-ci ilin iyun ayında İstanbul konfransında iştirak etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin başçılığa ilə 7 nəfərlik nümayəndə heyəti müəyyən edilmişdi. Lakin iştirakçı dövlətlərin öz aralarında müəyyən razılığa gəlmədikləri səbəbindən konfrans öz işini nəzərdə tutulduğu vaxtda başlamadı.

Azərbaycanın İstanbulda fəvqəladə və səlahiyyətli nazir-nümayəndəsi Ə.M.Topçubaşovun İstanbul konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycanın ərazisi 96,5 min kvadrat kilometr göstərilmişdi.

¹ Mustafa N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-ərazi münafişələri və qaçqınlıq problemi// Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti. Bakı: "Qartal" 1998, s. 152-156.

² Dəmirli M., Məmmədli M. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ermənilərin ərazi iddiaları və Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin qələbəindən sonra onun daşnak-bolşevik sayacağı həlli (1918-1991)// Azərbaycan XXI əsrin astanasında. İkinci respublika elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 1998, s.589.

Birinci Dünya müharibəsinin Türkiyə üçün ağır şərtlərlə başa çatması İstanbul konfransında erməni nümayəndə heyətinin yeni ərazi iddiaları ilə çıxış etməsinə səbəb oldu. Erməni daşnaklarının ən böyük iddiası Qarabağ və Zəngəzuru özünə birləşdirmək idi. Məhz bu iddia son illərdə olduğu kimi, əsrin əvvəllərində də «Qarabağ müharibəsi»nə səbəb oldu. Qarabağ məsələsinin isə nədən ibarət olduğunu Ə.M.Topçubaşov Türkiyənin xarici işlər nazirinin müavini Rəşad Hikmət bəyə verdiyi cavabda belə səciyyələndirirdi: «Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5 ya 10 kənd məsələsi deyil, bütöv – 4 sancaq – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir».

Qarabağ problemini həll etmək üçün Azərbaycan hökuməti dəfələrlə təkliflə çıxış etsə də, erməni daşnaklarının tutduğu mövqe bu təkliflərin həyata keçməsinə maneçilik törədirdi.

İstanbul konfransında iştirak etmək üçün Türkiyədə olan Azərbaycan nümayəndə heyəti Mudros sazişi ərəfəsində sülh konfransının baş tutmayacağına əmin olmuşdu. İstanbul konfransının baş tutmaması Cənubi Qafqazda mövcud dövlətlər arasında sülh konfransını keçirməyi zəruri edirdi. Oktyabrın 27-də Gürcüstan hökuməti Azərbaycan, Ermənistan və Dağlılar Respublikasının nümayəndələrini Tiflisə konfransa dəvət edir. Ermənistanın təqsiri üzündən konfrans bir neçə dəfə təxirə salınır və nəticədə baş tutmur.

Gürcüstanın xarici işlər naziri E.Gegeçkorinin təklifi ilə konfrans 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə işə başladı. Azərbaycan nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərov, parlament üzvləri Fətəli xan Xoyski ilə Xəlil bəy Xasməmmədov daxil idilər. Azərbaycan nümayəndə heyəti ərazi məsələlərinə aid aşağıdakı prinsip-

ləri əsas tutmağı təklif edir: 1. Ərazi iddiaları yalnız respublikalararası sərhədyanı əraziyə münasibətdə elan edilə bilər; 2. Ərazi məsələlərinin həllində əhalinin iradəsi – təyini-müqəddərat hüququ əsas tutulmalıdır; 3. Təsərrüfat-məişət və tarixi bağlılıqlarla əlaqədar mübahisəsiz ərazinin hər hansı rayonuna ərazi iddiası irəli sürülərsə, referendum bütün mübahisəsiz ərazinin rayonlarının əhalisi arasında keçirilir.

Konfransın gedişində Denikin qoşunlarının Dağlılar Respublikasına hücum xəbəri alınır və bu səbəbdən də o öz işini başa çatdırma bilmir. Qeyd etməliyik ki, Denikin qoşunlarının Azərbaycan və Gürcüstana hücum təhlükəsi gözlənilmədiyindən, bu iki respublika iyunun 16-da öz aralarında birgə hərbi müdafiə haqqında müqavilə imzaladılar. Bu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı Türkiyəsindən sonra bağladığı ikinci müqavilə idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarında mühüm yeri Qarabağın dağlıq hissəsi, yaxud Dağlıq Qarabağ tuturdu. Burada əsasən gəlmə ermənilər məskunlaşmışdılar. Ermənistan bu torpaqların iddiasında idi. Bütün Qarabağda 415 min nəfər azərbaycanlı və kürd, cəmi 170 min nəfər erməni yaşayırdı.¹ Qarabağda ermənilərin sayının nisbətən artması çar hökumətinin erməniləri Türkiyə və İrandan Azərbaycana köçürmək siyasətinin nəticəsi idi.

Azərbaycan hökuməti Qarabağda siyasi vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədi ilə konkret tədbirlər gördü. 1919-cu ilin yanvar ayında Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Qarabağ və Zəngəzurda müvəqqəti valilik (general-quberna-

¹ Dəmirli M., Məmmədli M. Göstərilən əsəri, s. 589.

torluq) yaradıldı.¹ General-qubernator vəzifəsinə yanvarın 29-da Xosrovpaşa bəy Sultanov təyin olundu. Azərbaycan hökumətinin qəti addımlarından narahat olan Ermənistan belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağa açıq iddia ilə çıxış etdi. Azərbaycan hökuməti yanvarın 31-də cavab notasında Qarabağın tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirdi və Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına Ermənistanın etirazını Azərbaycanın suverenliyinə qəsd və onun daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirdi.²

Erməni daşnaklarının iddiada olduqları ərazilərdən biri Zəngəzur qəzası idi. Bu qəza əhalisinin sayına və ərazisinin sahəsinə görə Azərbaycanın ən böyük qəzası idi və Gəncə quberniyasının tərkibinə daxil idi. Qəzada 123 min nəfərdən çox azərbaycanlı və 99,2 min erməni yaşayırdı.³

Cənubi Qafqazda mövqeyini möhkəmlətmək istəyən, açıq və gizli şəkildə erməni daşnaklarına dəstək verən ingilislər Zəngəzurun Qarabağ general-qubernatorunun idarəçiliyindən çıxarılıb Erməni Milli Şurasının təbəçiliyinə verildiyini bəyan edir. Azərbaycan hökumətinin etirazlarına baxmayaraq, general Tomson öz qərarını dəyişmir. İngilislərin himayəsindən istifadə edən Ermənistan Zəngəzuru azərbaycanlılardan təmizləmək üçün yeni hərbi qüvvələr cəlb edirdi. 1919-cu ilin martında artıq Ermənistanın silahlı qüvvələri Zəngəzurdə 115 azərbaycanlı kəndini viran qoymuş, 50 mindən artıq əhalinin qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdu. Erməni silahlı dəstələrinin Qarabağa hü-

¹ Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: «Ay-Ulduz», 1996, s. 128-130.

² Həsənlı C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: «Garısma» MMC, 2009, s.129.

³ Yenə orada, s.116..

cumunun qarşısını almaq və Zəngəzurda qırğınlara son qoymaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti ordu hissələrinin Qarabağın dağlıq hissəsi və Zəngəzurda yerləşdirilməsinə hazırlıq görülməsi barədə hərbi nazirliyə göstəriş verdi. Bir qədər sonra Azərbaycan hökuməti Qarabağ və Zəngəzuru erməni təcavüzündən qorumaq üçün xalq qoşunu dəstələri təşkil edilməsi haqqında tədbirlər görür. Polkovnik Cavad Şıxlınskinin komandanlığı altında Zəngəzurun ermənilər tərəfindən işğal edilmiş kəndlərini azad etmək üçün Azərbaycan ordusu əks hücuma keçir. Vəziyyətin gərginliyini görən ermənilər, hərbi əməliyyatları dayandırmağı və sülh danışıqları keçirməyi Azərbaycan hökumətindən xahiş edir.

ABŞ nümayəndəsi Ceyms Rey tərəflər arasındakı mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etmək üçün Tiflisdə konfrans keçirilməsini təklif edir. Noyabrın 20-22-də Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan hökumət başçıları N.Yusifbəyli və A.Xatisyanın başçılığı ilə nümayəndə heyətinin görüşləri keçirilir. Noyabrın 23-də isə vasitəçilər olan müttəfiqlərin Qafqazdakı Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.Gegeçkorinin iştirakı ilə tərəflər arasında saziş imzalanır. Saziş aşağıdakı 5 maddədən ibarət idi: 1.Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri baş verən toqquşmaları dayandırmağı və yenidən silah gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürürlər. 2.Tərəflər Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, bu yollarda hərəkətin təhlükəsizliyi üçün təsirli tədbirlər görülməsinə razıdılar. 3.Tərəflər, sərhədlər haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisələri dinc yolla həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Dinc yolla razılığa gəlmək mümkün olmadıqda, hər iki tərəf Amerika polkovniki C.Reyi münisflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs kimi qəbul edir

və onun qərarlarını məcburi yerinə yetirməyə razılaşırlar. 4.Noyabrın 26-da Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransının keçirilməsi qərara alınır. 5.Saziş imzalandığı gündən qüvvədə sayılır və parlamentlərin təsdiqindən sonra hüquqi qüvvəyə minir.¹

Azərbaycan hökuməti konfransın tələblərinə əməl edərək Zəngəzurdan öz qoşunlarını geri çəkir. Ermənistan tərəfi isə əksinə, Zəngəzura əlavə qoşun hissələri göndərərək yerdə qalan azərbaycanlı kəndlərini də işğal etməyə və ərazini tamamilə azərbaycanlılardan təmizləməyə başlayır. Ermənilərin başladığı hücumlara əks həmlə ilə cavab vermək əvəzinə, Azərbaycan hökuməti yalnız diplomatik yazışmalarla ermənilərin hücumlarının qarşısını almağa çalışırdı.

Erməni tərəfinin günahı üzündən noyabrın 26-da keçirilməsi nəzərdə tutulan Azərbaycan-Ermənistan konfransı yalnız dekabrın 14-21-də baş tutdu. Bu konfransda da əməli qərarların qəbul edilməsi mümkün olmadı. 1920-ci ilin aprelində Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Tiflisdəki konfransı zamanı aparılan müzakirələr də müsbət nəticə vermədi. Aprelin 26-da Ermənistan hökuməti barışıq imzalamaq haqqında Azərbaycan hökumətinə müraciət etsə də artıq gec idi. Azərbaycanda Aprel işğalının (1920) həyata keçirilməsi ilə 1919-cu il Azərbaycan-Ermənistan sazişi əhəmiyyətini itirmişdi.

Ermənilərin iddiada olduqları ərazilərdən biri də Gəncə quberniyasının Qazax qəzası və Şərur-Dərələyəz qəzası idi. Qazax qəzasının aran hissəsində azərbaycanlı-

¹ Mustafa N. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-ərazi münasibətləri və qaçqınlıq problemi// Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti. Bakı: «Qartal», 1998, s.142

lar, dağlıq hissəsində isə az miqdarda ermənilər yaşayırdılar. Erməni daşnakları qəzanın bütün ərazilərini öz torpaqlarına qatmağa can atırdılar. Şərur-Dərələyəz qəzasında əhalinin 72,3 faizi azərbaycanlılar idi.¹ Bu qəzada 90250 nəfər əhalinin 58496 nəfərinin türk, 29165 nəfərinin erməni, 2589 nəfərinin isə digər millətlərin nümayəndələri yaşayırdı.²

Paris sülh konfransı ərəfəsində ermənilər millətlər-arası toqquşmaları daha da genişləndirir, «böyük Ermənistan» iddialarını həyata keçirmək üçün Azərbaycana qarşı geniş miqyaslı döyüş əməliyyatlarına başladılar. Daşnakların mənhus və məkrli niyyətləri ondan ibarət idi ki, onlar qısa müddətdə İrəvan quberniyasını, Qarabağı, Naxçıvanı, Şərur-Dərələyəzi, Ordubadı, Zəngəzuru və digər əraziləri azərbaycanlılardan tamamilə təmizləsinlər. Məqsədləri bu yerlərə erməniləri köçürmək və Paris sülh konfransında onların erməni vilayəti kimi tanınmasına nail olmaq idi. Paris konfransında erməni nümayəndə heyəti belə tələb irəli sürdü ki, yaradılan yeni erməni dövlətlərinin açıq də-nizə çıxışı olmalıdır. Onlar ikrahədici riyakarlıqla deyirdilər: «Hər tərəfdən düşmən və qərb mədəniyyətinə yad ünsürlərlə əhatə olunmuş bir xalq kimi biz, də-nizə çıxış ol-madan, nə öz təhlükəsizliyimizi, nə də öz iqtisadi və mədəni inkişafımızı təmin edə bilmərik».

Ermənilərin daha çox iddiada olduğu ərazilərdən biri də Naxçıvan qəzası idi. Məlumdur ki, Naxçıvan qədim Azərbaycan ərazisidir və burada tarixən azərbaycanlılar məskunlaşmışlar. Naxçıvan qəzasında əhalinin 62,5 faizini (bəzi məlumatlara görə 67 faizini) azərbaycanlılar, 31-

¹ Həsənlı C. Göstərilən əsəri, s.366.

² Yənə orada, s. 367.

36,7 faizini ermənilər təşkil edir.¹ Əslində əhalinin belə nisbəti Rusiya Qafqaza nüfuz etdikdən və qonşu dövlətlərdən ermənilərin İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə köçürdükdən sonra yaranmışdı. Naxçıvan vilayətində 17138 nəfər müsəlman, 2690 nəfər erməni yaşayırdı.² Böyük strateji əhəmiyyətə malik olan Naxçıvan diyarının ələ keçirilməsi daşnakların «böyük Ermənistan» yaratmaq planında xüsusi yer tuturdu. Ona görə ki, bu bölgə iri dəmiryol qovşağı idi və əlverişli mövqeyə malik idi. Buradan bir xətt İranın Maku xanlığına, oradan da Türkiyəyə, başqa bir xətt Tehrana gedirdi. Bütün bunlar daşnakları özünə cəlb edir, onların dincliyinə haram qatırdı.³ Ermənistan respublikası Naxçıvanı özününkü sayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edilən zaman İrəvan quberniyasına daxil olan Naxçıvan dərhal Azərbaycanla birləşməyi qərara aldı. Lakin o zamankı şəraitdə bu birləşmə mümkün olmadı.

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə türk qoşunları Cənubi Qafqazdan getdikdən sonra, Ermənistan hökumətinin diyarı ələ keçirmək, onu idarə etmək imkanı əmələ gəlmişdi. Lakin Naxçıvan əhalisi 1918-ci ilin noyabrında müvəqqəti olaraq, müstəqil Araz-Türk Respublikasını yaratdılar. Bu respublikanın ərazisi 8696 kv.km idi.⁴ Tərkibinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, Sərdərabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr daxil idi. Respublikanın yaradılması, bir tərəfdən ermənilərin iddialarını dəf edir, digər tərəfdən isə diyarı Azərbaycanla birləşdirməyə imkan yaradırdı.

¹ Həsənlı C. Göstərilən əsəri, s.366.

² Yenə orada, s. 366-367.

³ Dəmirli M., Məmmədli M. Göstərilən əsəri, s.590.

⁴ Naxçıvan tarixi atlası. Bakı, 2010, s.33.

Araz-Türk Respublikası hökumətinin nümayəndələri 1919-cu il yanvarın 4-də Azərbaycan hökumətinə bildirdilər ki, Naxçıvan həmişə özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab etmişdir və Ermənistanın hərbi təcavüzünə qarşı Azərbaycandan kömək gözləyir. 1919-cu ilin martında Araz-Türk Respublikası Bakıya xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Nümayəndə heyətinə Bəhram xan Naxçıvanski rəhbərlik edirdi. Bəhram xan özü ilə yerli hökumətin Cənub-Qərbi Azərbaycan adı altında Naxçıvanı Azərbaycan Cümhuriyyətinə birləşdirmək təklifini də gətirmişdi.¹

Türklər Naxçıvandan gedəndən sonra ingilislər buranı tutdular. May ayının əvvəlində Naxçıvana gələn ingilis generalı Devi Naxçıvan və Şərur qəzalarının nümayəndələrinə bildirdi ki, bu yerlər Ermənistana aiddir və ona tabe olmalıdırlar. Lakin onun bu fikri rədd edildi və qəti bildirildi ki, Naxçıvan və Şərur qəzalarının müsəlmanları özlərini Azərbaycan respublikasının sakinləri və yaşadıkları ərazini Azərbaycan ərazisi hesab edirlər. İngilislər diyarı öz qoşunları ilə tutaraq, əhalinin açıq etirazlarına baxmayaraq bu torpaqları zor gücünə daşnaklara verdi. Lakin ingilis qoşunları çıxıb getdikdən sonra dərhal hər yerdə əsl partizan müharibəsi başlandı və daşnak qoşunları darmadağın edilərək ərazidən qovuldu.

Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrini Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında «neytral zona» yaratmaq, bununla da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istə-

¹ Nəşibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: «Ay-Ulduz», 1996, s. 161.

yirdi.¹ Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək, o şərtlə «neytral zona» yaradılmasına razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın suveren hüquqları saxlanmış olsun.

Ermənistan dəfələri Naxçıvan ərazisinə basqın edib, əhalini qılıncla, zor gücünə təslim etməyə çalışdı. Lakin çoxlu qurbanlara baxmayaraq naxçıvanlılar əyilmədilər, təslim olmadılar. Bu ərazidə «neytral zona» yaratmaq istəyənlərə öz fikirlərini qəti olaraq bildirdilər: «Biz – hakimiyyət və əhali – onlara yekdilliklə bildiririk ki, bu ölkəni əslində Azərbaycan respublikası ilə birləşdirmişik və əgər sülh (Paris – İ.H.) konfransı bizi öz respublikamızdan ayırsa, xalq mədəni dövlətlərin alovlarında məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmağa yox».

Naxçıvanlıların dəyanəti və Azərbaycan hökumətinin söyləri nəticə etibarı ilə Ermənistanın Naxçıvana yiyələnmək niyyətlərini puça çıxartdı.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan ərazisinin qorunub saxlanması əsasən mümkün oldu. Azərbaycan hökumətinin inadlı və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində erməni iddialarının qarşısı alındı. Lakin ermənilərlə mübahisəli ərazilər Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin qələbəindən sonra daşnak-bolşevik sayığı həll edildi. Zəngəzur qəzası Ermənistana verildi. Qazax qəzasının dağlıq hissəsi–Dilican Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə ondan alındı. Naxçıvan diyarının məsələsi naxçıvanlıların mübarizəsi ilə 1920-ci ilin dekabrında həll edildi və o, yenidən Azərbaycanla birləşdirildi. 1921-ci il martın 16-da RSFSR-lə Türkiyə arasında bağ-

¹ Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. – Баку: «Елм», 1998, с.300-301.

lanan müqaviləyə görə Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı və ona muxtariyyət statusu verildi.¹ Dağlıq Qarabağın 1921-ci il iyulun 4-də Ermənistanı verilməsi haqqında RK(b)P MK Qafqaz bürosunun səhv və zərərli qərarı bir gün sonra ləğv edildi.² Plenum Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu qəti və birmənalı şəkildə qəbul etdi. Lakin 1923-cü il iyulun 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili kobud səhv idi və gələcək bələlərin əsası bununla qoyuldu.

Göründüyü kimi, ərazi müharibələri və sərhəd münaqişələri daşnak-bolşevik sayacağı «həll edildikdən» sonra Azərbaycan ərazisi 86,6 min kvadrat kilometr qaldı. Sovet imperiyası özünün ilk illərində Azərbaycanın 30 min kvadrat kilometrə qədər ərazisini hissə-hissə alıb ermənilərə verdi. Rusiya Federasiyasının köməyi ilə 90-cı illərdə daha 16 min kvadrat kilometr ərazimiz işğal edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə cəmi 9,8 min kvadrat kilometr ərazisi olan Ermənistan indi 46 min kvadrat kilometrə qədər Azərbaycan ərazisinə nəzarət edir.

Azərbaycan xalqı torpaqlarımızın itirilməsi faktı ilə barışmayacaq, onların geri qaytarılması istiqamətində bütün səyləri ilə mübarizə aparacaqdır.

¹ Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan, 2004, s.26.

² Köçərli T. Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə). Bakı: "Elm", 2002, s.383-386.

6. ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI SOYQIRIMI SİYASƏTİ

Bir neçə il əvvəl ABŞ Konqresi Nümayəndələr Palatasının Xarici əlaqələr komitəsi qondarma «erməni soyqırımı» qanun layihəsini qəbul etmişdir. Tarixi həqiqətlərə aşkar etinasızlığın və dövlət mənafeələrinin erməni lobbisinin maraqlarına qurban verilməsinin bariz ifadəsi olan bu qərar reallıqdan çox uzaq olub, ikili standartların daha bir nümunəsidir. Tarixdə heç bir erməni soyqırımının baş vermədiyini elmi həqiqətə sadıq olan Qərb alimlərinin özləri çoxdan sübuta yetirmişlər. Müəyyən maraqlar naminə belə saxta qərar qəbul edildi. Əslində tarix sübut edir ki, XIX əsrdən başlayaraq ermənilər Qafqazda və Türkiyə ərazisində işğalçılıq niyyətlərini həyata keçirmək və tarixi torpaqlarımız hesabına «böyük Ermənistan» xülyasını reallaşdırmaq üçün ardıcıl olaraq hərbi və ideoloji vasitələrdən yararlanmış, XX əsr boyu Azərbaycan və türk xalqlarına qarşı dəhşətli soyqırımı cinayətləri həyata keçirmişlər. Erməni daşnakları etdikləri cinayətləri ört-basdır etmək üçün bu yolu tutmuş, törətdikləri soyqırımları yüz illərdir ki, başqa xalqların üzərinə atır, onları günahkar çıxartmağa səy göstərilir. Əslində isə tarix bunun tamamilə əksini deyir.

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, yerləşdirilməsi və dövlətlərinin yaradılması ideyası I Pyotrdan başlayır. Lakin Rusiya öz məqsədinə XX əsrin əvvəllərində nail oldu. 1802-ci ildə çar I Aleksandr N.D.Sisianova yolladığı məktubunda göstərirdi ki, nə olursa-olsun ermənilər Azərbaycanın bu və ya digər xanlıqlarında istifadə olunmalıdır. IV-XIX əsrlər ərzində öz dövlətlərinə malik olmayan ermənilər dövlətlərini yaratmaq məqsədinə çatmaq üçün

Rusiyanın imperiya siyasətinin həyata keçirilməsində alət rolunu oynayırdılar.

Rusiya ilə İran arasında gedən iki müharibənin sonunda imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri Azərbaycan xalqının tarixində faciəvi rol oynamış və Azərbaycanın parçalanmasına gətirib çıxarmışdır. Türkmənçay müqaviləsinin 14 və 15-ci maddələri¹ «təbəə alış-verişi» ilə bağlı idi. İrandan ermənilərin köçürülməsi məsələsi ikinci Rusiya-İran müharibəsinin (1826-1828) gedişində Sankt-Peterburqda qaldırıldı. Rusiya Osmanlı dövlətinə qalib gəldikdən sonra isə Ədirnə (1829) müqaviləsinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian istinadgahı yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə köçürdü. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmiş general Paskeviç İrandan köçürülən ermənilərin hansı Azərbaycan torpaqlarına istiqamətləndirilməsi barədə konkret göstəriş də vermişdi: köçürülən erməniləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhalinin sayı mümkün qədər artırılsın.² Nəticədə, 1828-ci ilin təqribən 4 ayında (fevral-iyun) İrandan Şimali Azərbaycana – İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə 8249 erməni ailəsi, yəni 40 min nəfər erməni köçürüldü.³ Bir qədər sonra isə Şimali Azərbaycan torpaqlarına Os-

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, s. 281, 282-283.

² Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, с.129-130.

³ Глинка С.Н. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: ЭЛМ, 1990, с.131.

manlı dövləti ərazisindən daha 90 min nəfərdən artıq erməni köçürülüb gətirildi.¹

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədlə, yəni onlara daimi vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürüldü. Bu köçürülməyə rəhbərlik edən erməni mənşəli rus polkovniki Q.Lazarev İran ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərə müraciətlə deyirdi: «...Orada (Şimali Azərbaycanda – İ.H.) siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz... İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların (yəni ermənilərin – İ.H.) bir yerə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İrani tərk edəcək, Bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik».²

Köçkün axını başlanan kimi heç bir qanuni əsas olmadan erməniləri Naxçıvanda və Qarabağda xan-bəy torpaqlarında yerləşdirməyə başladılar. Qriboyedov bununla bağlı yazırdı: «Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq üçün mövcud ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik. Lakin Qarabağ və Naxçıvanda çar hökuməti tərəfindən elə bir siyasət yeridildi ki, öz başlarının hayına qalan xalq ermənilərin orada məskunlaşmasını unutmalı oldu».³

¹ Акты, собранные Кавказскому Археологическому Комиссию (АКАК), Тбилиси, 1872, с. 845.

² Глинка С.Н. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: ЭЛМ, 1990, с.107-111.

³ Qriboyedov A. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, Moskva, 1977, s.401-402.

Rus tədqiqatçısı N.Şavrov yazırdı: «Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Güney Qafqazda rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq. 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Güney Qafqazda İrandan 40 mindən, Türkiyədən isə 84 mindən çox erməni köçürmüş və onların əhalisinin azlıqda olduğu Yelizavetpol (Gəncə – İ.H.) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirmişik. Yerləşmək üçün onlara 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayırmış və onlar üçün 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdır. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (indiki Dağlıq Qarabağ – İ.H.) və Göyçə gölünün sahilində həmin ermənilər yurd saldı».¹

İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında 1828-ci ildə «erməni vilayəti» adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması, faciələrə düçar olunması siyasətinin bünövrəsi qoyuldu. Həm də, bununla Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarında – İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı. Qeyd etməliyik ki, ermənilərin köçürülməsi başa çatdıqdan sonra «erməni vilayəti»ndə olan 1125 kəndin 1111-də azərbaycanlılar yaşayırdı.

Ermənilər bununla da tarixən düşüdükləri «böyük Ermənistan» xülyalarını həyata keçirmək sahəsində real addımlar atmağa başladılar. Azərbaycan torpaqları hesabı-

¹ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб, 1911, s.82-83.

na yaradılmış «erməni vilayəti»ndə rusların bilavasitə köməyi sayəsində məskunlaşdırılan ermənilər bütün Qafqaz ərazisində tarixin təhrif olunmasında, azərbaycanlılara qarşı soyqırımın həyata keçirilməsinə fəal rol oynadılar.

XIX əsrin ikinci yarısında Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan ərazilərinin bir hissəsini tutub «böyük Ermənistan» kimi millətçi, şovinist ideyasını həyata keçirmək istəyində olan ermənilər təşkilatı strukturlar yaratmağa başladılar. Belə ki, əsasən xaricdə «Qnçaq» (1887, Cenevrə), «Daşnaqsütyun» (1895, Tiflis) partiyaları, «Erməni vətənpərvər ittifaqı» (1895, Nyu-York) təşkilatı yaradılar. Bu partiya və təşkilatın yaradılması ilə «böyük Ermənistan» iddiaları yeni mərhələyə daxil oldu. Bu ideyanı dəstəkləməklə ermənilərdən istənilən tarixi məqamda istifadə edən Rusiyada onların 2311 yerli təşkilatı fəaliyyət göstərirdi. Məhz Rusiyanın siyasi və hərbi dəstəyi nəticəsində XX əsrdə azərbaycanlılara qarşı mərhələlərlə vəhşiliklər törədilmiş, onlar zorla köçürülmüş və repressiya olunmuşdur.

Ermənilərin əsas ideyası «böyük Ermənistan» və ya «Dənizdən dənizə dövlət» yaratmaq olmuş və bu yolda bütün vasitələrdən istifadə etmiş, o cümlədən kütləvi terror, soyğunçuluq və ölümün həyata keçirilməsi əsas kimi qəbul edilmişdir. Sonralar ermənilər bu terror fəaliyyətlərini guya nə vaxtsa onlara qarşı edilmiş «genosidin» intiqamı kimi pərdələməyə çalışmışlar. Əslində isə, XIX əsrin sonlarından başlayaraq ermənilər Osmanlı dövləti ərazisində, XX əsrin əvvəllərində isə yenə də Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və türklər yaşayan başqa ərazilərdə üs-

yanlar etmiş, soyqırımlar törətmiş, ən vəhşi üsullarla insanlığa yaraşmayan hərəkətlər etmişlər.¹

Bütün tarixi mərhələlərdə həmin ideyanı həyata keçirmək üçün ermənilər bütün vasitələrdən, ən iyrənc üsullardan, qətl və terrordan, yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlərdən istifadə etməyə çalışmışlar. Ermənilər «böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə artıq neçə əsrdir ki, yaşayırlar. Onlar öz havadarları ilə birlikdə XX əsrin əvvəllərində, yəni 1905-1907-ci illərdə əvvəlcə Bakıda, sonra isə Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın digər regionlarında azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirmişlər.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi «Qanlı illər» və Mir Möhsün Nəvvab «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» kitablarında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı ətraflı qələmə almışlar. Həmin kitablarda bəhs olunan hadisələr o zamanın mətbu nəşrləri, şahidlərin ifadələri və məktublar əsasında hazırlanıb. Məmməd Səid Ordubadi həmin əsərində yazırdı: «Süni və çoxdan bəri hər iki millətin zatına qondarılmış ixtişaş bombası partladıldı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsiri şiddətindən yanıb-yaxıldı. Görəsən, o partlayıcı maddə həqiqətən bomba imiş? Bəli, bu bomba fevralın 6-da baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza buradan atəş açıldı».²

¹ Ermənilər: sürgün və köç (Hikmət Özdemir... və başk.). Ankara. Türk Tarih Kurumu, 2004, 223 s.; Osmanlı belgelerinde ermeni isyanları. Dörd cildə. Ankara, I, II c., 2008; III, IV c., 2009; Azərbaycan belgelerinde ermeni sorumu (1918-1920). Ankara, 2001, 682 s.; Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XX əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. Bakı, 2003, 368 s. və b.

² Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991, s.13.

1905-ci ilin fevralında Bakıda başlanan erməni-müsəlman qırğınları bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman topladıqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdir. Ermənilər Bakıda erməni varlılarının köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra bütün Zaqafqaziyadan müsəlmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər. Fevralın 6-dan 10-a qədər Bakıda şiddətlə davam edən qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşlar.

Bakıda başlanan erməni-azərbaycanlı qırğını may-iyun aylarında Gəncə, Qarabağ, Şirvan, Zəngəzur, İrəvan, Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Qaryagin və b. bölgələri də əhatə etdi.

1905-ci ilin may ayından başlayaraq Naxçıvan qəzasında da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınları başladı. Bu qırğınları əks etdirən «Qnçaq» qəzeti özünün 26 may tarixli sayında yazırdı: «Dünən axşam saat 6-dək biz azərbaycanlılarla atışdıq. Bizə bunun üçün əlavə olaraq 166 müxtəlif tüfənglər paylandı, böyük sayda patronlar verildi, biz təmiz vicdanla şəhərimizi (gör ha! – İ.H.) müdafiə etdik, türkləri layiqincə qırdıq. Qnçaqçılar 2, daşnaklar isə 1 bombadan da istifadə etdilər. Çoxlu türk evləri qarət edildi. Bizə silah paylayan adam yenidən silah dalınca getdi».

Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınlar Ordubad, Cəhri, Şıxmahmud, Kültəpə, Əliabad, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və onlarla başqa şəhər və kəndləri əhatə etdi. Kazakların köməyindən istifadə edən ermənilər 1905-ci ilin noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman baza-

rını tamam qarət etdikdən sonra od vurmuşlar. Yanğın nəticəsində bazarda 85 dükan, 75 anbar və başqa tikililər yanıb məhv olmuşdur. Noyabr ayının 30-da Cəhri kəndinin yandırılmasında da kazaklar ermənilərlə birlikdə hərəkət etmişdilər. Həmin gün Naxçıvana gəlmiş İrəvan general-qubernatorunun müavini Baranovski nəinki hadisələrin təvsiilatı ilə maraqlanmamış, əksinə Cəhri kəndi tamam yanıb qurtarandan sonra, dekabrın 2-də kəndə yollanmış, naxçıvanlıların haqlı şikayəti ilə bir daha qarşılaşmamaq üçün gecə ikən qatarla İrəvana qayıtmışdı.¹ Həmin ilin may ayında Ordubad qəzasının Tivi kəndində ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar buraya 500-ə yaxın əsgər və zabit göndərilmişdir. Sənədlərdən aydın olur ki, hərbi hissə kənddəki müsəlmanlara qarşı zor tətbiq etmiş, onları yurdlarından qovmuş, adamları öldürmüş, əslində isə ermənilərə kömək etmişlər.

Təxminən iki ilə qədər davam edən qanlı toqquşmalar nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinə böyük zərər dəymiş, 300-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, müxtəlif məlumatlara görə, ölənlərin sayı 80-100 min nəfərə çatmışdı. İki ilin hadisələri Azərbaycan tarixində ermənilər tərəfindən sonralar silsilə halını almış, xalqımıza qarşı soyqırımın ilk mütəşəkkil mərhələsi olmuşdur.

Keçən əsrin ikinci onilliyində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri 1918-ci il soyqırımı daha geniş miqyas almış və daha amansız olmuşdur. Özlərini dünya ictimaiyyətinə «yazıq millət», «əzabkeş xalq» kimi qələmə verərək azərbaycanlılara qarşı kini, vəhşiliyi, soyqırımı Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda, Səlyanda, Göy-

¹ Cəfərli E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı, 2009, s. 140-141.

çayda və b. yerlərdə bolşevik adı ilə pərdələnmiş Ş.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Kommunası hökumətinin əli ilə həyata keçirdilər. Bakı qırğınında Y.Korqanov və Petrovla birlikdə azərbaycanlı qanına susamış A.Mikoyanın, Hamazaspın, Avetisyanın, Lalayanın quldur dəstələri xüsusi fəallıq göstərmişlər. Bakıda erməni daşnakları dinc əhaliyə üç gün divan tutmuş, 12 min azərbaycanlıyı məhv etmiş, müsəlman məhəllələrini talayıb-çapmış, «İsmailiyyə»ni yandırmış, bir neçə qəzet və jurnal redaksiyalarını dağıtmışlar. A.Mikoyanın «Qızıl qvardiyası»nın vəhşiliyi nəticəsində İçərişəhərdə yaralılar yatan xəstəxanaya od vurulmuş, 2 minədək xəstə yandırılmış, qaçanlar isə gül-lələnmişdir. «Bolşevik» Hamazasp, Əmiryan və digər erməni millətçiləri azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşildə heç də A.Mikoyandan, S.Şaumyandan geri qalmırdılar.

Bakı şəhərində soyqırımı bolşevizm bayrağı altında həyata keçirilirdi. Guya bolşeviklər hökumətə qarşı çıxış edən qüvvələrə divan tuturdular. Əslində isə bolşevik adı ilə pərdələnənlərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri milli qırğın idi.

Görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov ermənilərin törətdikləri qırğınlardan dəhşətə gələrək yazırdı: «Müsəlman hətta bolşevik olsaydı belə ona aman vermir-dilər. Daşnaklar deyirdilər: «Biz heç bir bolşevik tanı-mırıq, təkcə elə müsəlman olmağın kifayətdir. Onlar kefi istədikləri adamı öldürür, evləri dağıdır, xaraba qoyur-dular... Bolşevizm bayrağı altında daşnaklar müsəlmanlara qarşı hər cür vəhşiliyə yol verirdilər. Nəinki kişilərə, ha-milə qadınlara da rəhm etmirdilər».¹

¹ Azərbaycan tarixi (11-ci sinif üçün dərslik). Bakı, 2000, s.12-13.

Silahsız əhaliyə qarşı çox böyük silahlı qüvvə ilə çıxış edən bolşevik daşnakları törətdikləri qırğınlardan həzz alırdılar. S.Şaumyan bolşevizm bayrağı altında qırğınlar törətsə də, baş vermiş qanlı faciələrdən vəcdə gələrək öz daşnak simasını gizlədə bilməyib yazmışdı: «Şəhərlərimizin milli tərkibi bizi narahat edirdi. Biz mübarizənin arzu olunmaz xarakter alacağından qorxurduq. Biz hətta erməni polkunun yardımına belə əl atmalı olduq. Biz hətta onun köməyindən imtina etməyi mümkün hesab etmədik. Qələbə isə o qədər böyükdür ki, bu gerçəkliyə az kədər gətirir».¹

Bakı ilə yanaşı, ermənilər Azərbaycanın digər şəhərlərində – Qərbi Azərbaycanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, azərbaycanlılar yaşayan başqa bölgələrdə onlara qarşı tarixdə görünməmiş qəddarlıq etmiş, azərbaycanlılara divan tutmuşlar. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həm miqyası etibarlı ilə, həm də vəhşiliyi ilə heyrət doğurur. Azərbaycanlıların yaşadıkları elə ərazi yox idi ki, orada erməni vəhşiliyi özünü göstərməsin.

Erməni quldurları Bakıdakı milli qırğınla kifayətlənməyib, 1918-ci ilin yazında Şamaxıda, Quba-Xaçmaz bölgələrində, Salyanda, Lənkəranda və başqa yerlərdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdilər.

Şamaxıda qırğın törətmək üçün 1918-ci ilin əvvəllərində oraya 2 min nəfər erməni və 65 araba silah göndərilmiş, ermənilər tam silahlandırılmışdılar. Lalayan və Əmiryanın başçılıq etdikləri erməni quldurları 15 minlik əhalisi olan Şamaxı şəhərini və qəzanın 58 kəndini

¹ Həbiboglu V. Azərbaycanda 1918-ci il soyqırımının əsas təşkilatçısı Stepan Şaumyan olmuşdur. “Respublika” qəzeti, 1999, 31 mart.

dağıtmış, 12 mindən artıq soydaşımızı qətlə yetirmişlər.¹ Quba qəzasında ermənilərin apardıqları soyqırımı millətçi «Daşnaksütyun» partiyası rəhbərlik edirdi. Hələ mart hadisələrindən qabaq S.Şaumyanın göstərişilə Hamazaspın dəstəsi cəza məqsədilə Quba şəhərinə göndərilmişdi. O, Quba əhalisinə müraciət edərək demişdi: «Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və onun maraqlarını müdafiə edirəm. Mən Qubaya cəza dəstəsilə ona görə göndərilmişəm ki, iki həftə bundan qabaq burada öldürülmüş ermənilərin heyfini sizdən alam. Mən buraya qayda-qanun yaratmağa, Sovet hakimiyyətini qurmağa görə yox, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa görə gəlmişəm. Mənə əmr edilib ki, Xəzər sahilindən ta Şahdağadək (Dağıstanadək) nə ki müsəlman var, hamısını qıram, ev-eşiklərini yerlə-yeksan edəm, erməni qardaşlarımızın intiqamını alam».²

Daşnak Hamazasp öz vəhşi niyyətini gizlətmədi və belə də etdi. Quba bölgəsində 122 müsəlman kəndi dağıldı, evləri yandırıldı, 10 mindən çox əhali vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Son illərdə Quba şəhərində böyük insan kütləsinin vəhşi yollarla öldürülmüş məzarlığı aşkar olunmuşdur. Şəhərdə 165 ev və tikili yandırılmış, 32,8 milyon manat nəğd pul, qızıl, daş-qaş ermənilər tərəfindən qarət edilmişdir.

Quba-Xaçmaz bölgəsində Hamazaspın quldur dəstəsi 8,5 milyon rubl qızıl pul və 25 milyon rubl məbləğində müxtəlif mallar qarət etmişdi. Əhaliyə 100 milyon rubl maddi zərər dəymişdi.

¹ Qəniyev Ş. 1918-ci il Şamaxı soyqırımı. Bakı, 2003, s.67.

² Arzumanlı V., Mustafə N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırımı. Qaçqınlar. Bakı, 1998, s.83-84.

Gəncə quberniyası üzrə mart soyqırımı zamanı 115 kənd dağıdılmış, bu kəndlərdə kişili-qadınli 10.066 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və şikəst olmuşdu.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 50 min azərbaycanlı qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşlar.

1918-1920-ci illərdə ermənilər Bakı quberniyasında 229, Gəncə quberniyasında 272, İrəvan quberniyasında 211, təkcə Zəngəzurdə 115, Qarabağda 157, Qars əyalətində 92, İğdır və Eçmiədzin qəzalarında 60, Göyçə quberniyasında 22, Sürməli qəzasında 96, Yeni Bəyaziddə 84, Şərurdə 76, Vedibasarda 118, Dərələyəzdə 74 kəndi yerlə-yeksan etmiş, yandırmış və əhalisinin çoxunu qırmışlar. Daşnaklar həmin illərdə Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) qədim ata-baba yurdlarında yaşayan 565 min azərbaycanlıni məhv etmişdilər. Andranik Ozanyan Qarabağ, Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmış, qılıncdan keçirmişdi.

Bu illərdə Azərbaycandan ayrı düşmüş Naxçıvan bölgəsinə yiyələnmək xülyasına düşən daşnaklar yerli əhaliyə qarşı vəhşiliklər törədir, onları öldürür və bu ərazini azərbaycanlılardan boşaltmağa çalışırdılar. 1918-ci ildə Naxçıvanda ən dəhşətli vəhşiliklər törədənlər içərisində «tayqulaq erməni daşnak generalı» Andranik Ozanyan xüsusi yer tutur. Çünki bu qaniçən cəllad təkcə Gilançay və Əlincəçay hövzələrində 80-dən artıq kəndi viran qoymuş. əhalisini isə amansızlıqla qətlə yetirmişdir. Onun üz-dən-irəq sərkərdələrindən olan Nijde Ərəzin, Camaldın, Yayı, Ordubad rayonunun Aşağı Aza, Sabir Dizə, Düy-

lün, Vənənd, Dəstə, Kotam kəndlərini dağıdıb, əhaliyə di-
van tutmuşdur.

Həmin dövrdə Naxçıvanda yaranmış Müsəlman Milli Komitəsinin katibi işləmiş Mirzə Bağır Əliyev hadi-
sələrin, erməni vəhşiliklərinin bilavasitə şahidi olmuş və
onları qələmə almışdır. Aydın olur ki, Azərbaycanın bu
qədim guşəsi və onun sakinləri də başqa torpaqlarımız ki-
mi erməni millətçilərinin düşmən siyasətinin hədəfinə çev-
rilmişdir. Ərzurumda nəşr olunan «Kaf dağı» adlı qəzeti
Türkiyə qaynaqlarına əsaslanaraq məlumat vermişdir ki,
1918-1921-ci illərdə Naxçıvan bölgəsində ermənilər tərə-
findən 73.727 nəfər azərbaycanlı ən vəhşi üsullarla öldü-
rülmüşdür.¹ Təsadüfi deyildir ki, 1921-ci ildə Naxçıvan
bölgəsinin əhalisinin sayı azalaraq 72 minə enmişdi.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar nəticəsində sübut olun-
muşdur ki, erməni hərbi birləşmələri 1914-1916-cı illərdə
Azərbaycanın cənubunda 150 min, Şərqi Anadoluda, tari-
xən həmişə Azərbaycan türklərinin yaşadıkları bölgədə
200 min, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda 250 min,
Qərbi Azərbaycanda 132 min azərbaycanlıni vəhşicəsinə
qətlə yetirmişlər.

Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri işlə-
miş N.Solovyov V.İ.Leninə «Çevrilişdən sonrakı iki ayda
(may-iyun) Azərbaycanda bizim siyasətimiz» adlı hesa-
batında yazırdı: «Çevrilişə qədər hətta ziyalılar içərisində
Sovet hakimiyyətinə müəyyən rəğbət var idi. Azərbaycan
İnqilab Komitəsinin tərkibi azərbaycanlılardan seçilsə də,
heç kimə sirr deyildir ki, onun üzərində partiyanın hege-
monluğu vardır. Partiya rəhbərliyində isə ermənilər, gür-
cülər çoxluq təşkil edir. Onlar azərbaycanlıları, xüsusilə

¹ “Kaf dağı” qəzeti (Türkiyə), 2001, №4.

ziyalıları sağda-solda güllələyirdilər. Sanki onların aparıcıları siyasət Azərbaycanı başçsız qoymağa doğru istiqamətləndirilib. Küçələrdən kütləvi surətdə həbs olunaraq aparılan azərbaycanlılara qarşı ermənilərin istehzal güllüşləri musavatçıların əvvəlcədən söylədikləri belə bir fikri təsdiqləyir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi ümumiləşən fəlakətdir».¹ O, daha sonra yazırdı ki, «Ermənistan Respublikası yaranarkən onun hüdudlarında 250 müsəlman kəndi var idi, onlar hamısı məhv edilmişdir, indi orada bir nəfər də müsəlman yoxdur».²

Göründüyü kimi, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra da ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini davam etdirmişlər. Bu dövrdə, 20-30-cu illərdə, eləcə də müharibədən sonrakı dövrdə ermənilər azərbaycanlıların həbs edilərək Sibirə göndərilməsində, xalq düşməni adı altında güllələnməsində, din xadimlərinin və görkəmli ziyalıların məhv edilməsində, əsassız repressiyaların günahsız insanlara qarşı tətbiq olunmasında çox böyük rol oynamışdır. Azərbaycan millətinin qatı düşmənləri tərəfindən onun ən yaxşı övladlarının siyasi qərzçiliklə məhv edilməsi belə bir kədərli faktla sübut olunur ki, Azərbaycandakı 51 rayondan 31-də Xalq Daxili İşlər Komissarlığı rayon bölməsinin başında ermənilər dururdular. Astara dairəsində Arakelov, Astraxanbazarı Comardyan, Zəngilanda Zərdəryan, Samuxda Petrosyan, Masallıda Avenesov, Lənkəranda Movsesyan, Tovatov, Naxçıvanda Akopyan, Ağacanyan, Akopov, Ceyranov, Zakyanyan, Parşeqov, İonesyan, Şıxanyan, Bakıda isə cəza orqanlarının Mərkəzi aparatında Sumbatov-Topuridze,

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. c.6. Bakı, 2008, s.51.

² Yenə orada, s.52.

Markaryan, Koqan, Silman, Borşov, Yemelyanov, Mailyan və b. başçılıq edirdilər.¹ Bütün bunlar etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi kimi sonrakı illərdə davam etdirilib.

Rəsmi məlumatlara görə, 1937-ci ildə Azərbaycanda 100 min nəfərdən artıq adam etaplarla sürgün edilmiş, 3 min kəndli məhv edilmiş, «xalq düşməni» kimi 29 min nəfər güllələnmiş və ya Sibirə sürgün edilmişdi. Hüquq-mühafizə orqanları sistemində ermənilərin çoxluq təşkil etməsi onların azərbaycanlılara qarşı daha dəhşətli formada həyata keçirilməsinə imkan verirdi.

Müharibə illərində A.Mikoyan və digər ermənilər Stalini azərbaycanlıların guya xəyanət edə biləcəklərinə inandıra bilmiş və 1942-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan əhalisinin hamılığıla Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edilməsi haqqında məxfi qərar verilməsinə nail olmuşdular. Lakin respublika rəhbərliyinin göstərdiyi səylər Stalini fikrindən daşındırmış, cinayətin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir.

Xəbis niyyətlərindən əl çəkməyən erməni daşnakları müharibədən sonrakı mərhələlərdə Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyasına nail olmuşlar. 1948-1953-cü illərdə 144654 nəfər, 1988-1992-ci illərdə isə 250 min soydaşımız indiki Ermənistan ərazisindən, azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları ata-baba yurdundan zorla çıxarılmış və 229 nəfər azərbaycanlı isə vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

Son illərdə Dağlıq Qarabağdakı 80 yaşayış məntəqəsindən 60 min azərbaycanlı doğma ocaqlarından didərgin salınmış, işğal olunmuş 7 rayondan 700 min azərbaycanlı

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. c.6. Bakı, 2008, s.419.

ev-eşiyini tərk edib respublikanın 58 rayon və yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində respublikamızın 10 şəhəri, 876 kənd, 700 ictimai bina, 693 məktəb, 862 mədəniyyət sarayı və klub, 652 tibb məntəqəsi, o cümlədən 191 xəstəxana, 160 körpü, 800 km avtomobil yolu, 15 km elektrik xətti dağıdılmış, 30 mindən artıq soydaşımız qətlə yetirilmiş, 52 milyard ABŞ dolları dəyərində maddi ziyan vurulmuşdur.¹

Erməni cəlladları tərəfindən törədilən Xocalı soyqırımını dünya tarixində analoqu olmayan vəhşilikdir. Erməni vəhşiləri 613 nəfəri xüsusi qəddarlıqla öldürmüş, 1275 nəfər əsir düşmüş, 7 ailə büsbütün məhv edilmiş, 230 ailə öz başçısını itirmişdir. Bu qanlı qırğın zamanı qətlə yetirilənlərin 109 nəfəri 2 yaşına qədər olan uşaqlar idi².

Hiylə, məkr, xəyanət, terror vasitələri ilə silahlanmış erməni cəlladları ən görkəmli dövlət və siyasi xadimlərimizə, elm və mədəniyyət nümayəndələrimizə qarşı açıq və gizli şəkildə təxribatlar törətmiş, bir qisminin həyatdan getməsinə səbəb olmuşlar.

Yaradılarda 10 min kv km əraziyə malik olmayan Ermənistan Respublikasının Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi hesabına ərazisini 30 min kv km-ə çatdırmış, bununla da ərazi iştahası azalmamış, «böyük Ermənistan» yaratmaq üçün bu gün də hər cür hiylə və vasitələrə əl atır.

Göründüyü kimi, iki əsrdir ki, məkrli və qaniçən erməni cəlladları Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını siyasəti yeritmiş, soydaşlarımızı qətlə yetirmiş, repressiya və deportasiyaya məruz qoymuş, etnik təmizləmə aparmış, ərazilərimizin bir hissəsini işğal etmiş və bu gün də yeni

¹ Məmmədov N. Tarixi həqiqətlərin dili ilə. "Ekspress", 2001, 6 aprel.

² Sultanov Z. Xocalı faciəsi. Bakı, 1993, s.6.

ərazilər tutmaq fikirlərindən əl çəkməmişlər. Nəticədə, xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır.

Bu hadisələri, onların dərslərini unutmağa bizim haqqımız yoxdur. Tarixi yaddaşsızlıq və unutmamlıq xalqımıza baha başa gələ bilər. Azərbaycanlılara qarşı müxtəlif mərhələlərdə törədilən bu ağır cinayətləri unutmamaq, böyüyən nəsli bədxah qüvvələrə və onların məkrli niyyətlərinə qarşı ayıq-sayıqlıq ruhunda tərbiyə etmək bizim mühüm vəzifəmiz olmalıdır.

7. ERMƏNİ TARİXİNİ «ERMƏNİ TARİXÇİLƏRİ» UYDURUBLAR*

İcma təşkilatları ilə müqayisədə dövlət öz ərazi bölgüsü ilə fərqlənməklə müəyyən sinfi təbəqələri bir hakimiyyət altında birləşdirir. Bunun üçün öncə böyük güc, daha sonra isə eyni və ya qohum dillərdə danışan tayfa və etnoslar üzərində hakimiyyət tələb olunur. Beləliklə də cəmiyyət üzərində dövlət tipli hakim cəmiyyət yaranır. Şübhəsiz ki, bu tarixi prosesdə bəlli bir ərazidə bu birliyin mədəniyyəti, adət-ənənəsi, inancları və mövcud dövlətin ümumi dili formalaşır. Təbii ki, yüz illər davam edən belə dövlətlərin dil vahidləri, mədəniyyət, adət-ənənə və inanclarının izləri, uzun illər tarixin yaddaşında; əski yazı nümunələrində, qayaüstü yazılarda, qədim qaynaqlar və toponimik sistemdə özlərini qorumaqla nəsil-dən-nəslə adlayır.

Bu gün ermənilər Herodot, Strabon, K.Ptolemey, Korneli Tatsit, İosif Flavi, Plutarx, Arrian Marseli və başqalarının, hətta erməni tarixçiləri hesab etdikləri Favst Buzand, M.Xorenlinin belə yazılarına məhəl qoymadan uydurduqları «böyük Ermənistanın» dövründəki tarixi proseslərlə razılaşırmı, yeni-yeni «tarix» uydururlar. Məsələ burasındadır ki, istər erməni, istərsə də dünya tarixçilərinə o dövlətin müasir ermənilər və onların babaları friqlər ilə heç bir əlaqəsinin olmadığı gün kimi aydındır. Əlbəttə, əgər bu tarix bu gün güc olan dövlətlərin siyasətinə xidmət etmirsə...

Herodot «Tarix» kitabında Balkanlarda Frakiya dövlətinin yaranması və süqutunu, müasir «ermənilərin»

* Məqalə dos. F.Rzayevlə birgə yazılıbdır.

babaları friqlərin siyasi vəziyyətini və onların Hetlər ölkəsinin Hayasa əyalətinə, sonra isə Ərmən, Urartu ərazilərinə köçmə səbəblərini, bu ərazilərdə qul əməyi ilə məşğul olmalarını konkret faktlarla göstərmişdir¹. Təbii ki, ermənilər bu məsələ ilə razılaşmır, lakin, sonralar onların assimiliyaya olunaraq **«hayas»**, **«arman»**, **«file»**, **«someti»** formalarında adlanma səbəbləri antik müəlliflərlə yanaşı elə erməni alimləri Q.A.Kapansyan, S.T.Yeremyan, N.V.Arutunyan və b. müəlliflərin də əsərlərində öz geniş əksini tapmışdır. Biz aşağıda bu barədə geniş danışacağıq. Lakin bu gün ermənilərin öz tarixləri ətrafında uydurduqları mövcud konsepsiyayı izləsək bu tarixçilərin bir-birini təkzib edən xeyli maraqlı faktlarla qarşılaşacağıq. Onların fikrincə erməni tarixi ətrafında və onların cəddə babalarının həyatı haqqında tarixə məlum olmayan, hələ tədqiq olunmamış xeyli materiallar, «gərəkli argumentlər», «qayaüstü yazılar», «qədim erməni tarixçiləri» və s. mövcuddur. Hazırkı konsepsiyaya görə antik müəlliflər səhvə yol vermiş, qədim tarixi proseslər haqqında yanlış məlumatlar vermişlər.² Guya onların babaları xeyli torpaq sahibləri idi və bu torpaqlar sonralar işğal olunmuşdur və nəticədə keçmiş qaynaq məlumatları ermənilərin mövcud konsepsiyalarını təsdiq etmir. Bu müəlliflərin yazdıqlarına görə Hett dövləti ərazisindəki Hayasa ölkəsinin ərazisi, Arman yaylası, Herodotun «Tarix» əsərində adı çəkilən Matien-Mitan çarlığı, bütün Urartu dövlətinin ərazisi, Mesopotamiyanın və qədim Albaniyanın bir hissəsi və s. sən demə əhalisi indi-indi güclə 3,5 milyona çatan müasir

¹ Геродот. История. Л.:Наука, 1972, I, с.28, 168; II, с.103, 134; III, с. 90; IV, с. 80, 93-99; V, с. 23-24, 126; VI, с. 45, 95; VII, с. 137,185; VIII, с. 115-117; IX, с. 89, 119.

² Налбандян В.С. Армянская литература. М.,1976, с.443.

ermənilərin, yəni friqlərin, Balkan köçkünlərinin torpaqları imiş. Bundan başqa onların mövcud konsepsiyalarında Kiçik Asiyanın bir hissəsi, Kilikiya çarlığı kimmerlərin torpaqları Melid, Tabal, Kummuk, Kuman, Xubuşkiya, Şulriya və Kolxidanın da müəyyən qismi aclıqdan torpaqlarını tərk etmiş, ermənilərə aid imiş.¹

Bu hələ hamısı deyil. Onlar Nuhu özlərinə baba seçməklə Bibliyada adı keçən daşqın altındakı ərazilərə də sahib çıxırlar.² Bütün bunlar isə friqlərin Frakiyadan köçü ilə başlamışdır. Bütün bunlar müxtəlif rəngli mifik bir tarix ortalığa çıxarır. Çünki tufan dövrü friqlər tarix səhnəsində yox idilər. Qəribə də olsa dünya alimləri xristian faktoruna söykənməklə dünya tarixini zibilləyən bu uydurmaları qəbul etməkdədirlər. Bu, tarixdə anoloqu olmayan bir iddia olmaqla nədənsə xristian tarixçiləri tərəfindən sükutla qarşılanan elmi sayıqlamadır.

Bütün bu uydurma tarixin məhsulu isə «böyük Ermənistan»dır. Lakin adın «böyük Ermənistan» olması tarixi mənbələrdə qeydə alınmır. Qəribə də olsa, nədənsə erməni tarixçilərinin öyündüyü bu tarixə rəğmənin bu ərazidəki dövləti türk sülalələri arşakidlər, ərvəndlər idarə etmiş, yenə nədənsə onun yarandığından süqutuna qədər bu çarlıq hakimiyyətinin başında, yəni taxtında kimmer, sak, skif boylarının nəzarəti ilə türk əsilli çarlar oturmuşlar.³

Bütün bunlara baxmayaraq bu gün ermənilər göz yaşı içində hələ onların «keçmişlərini» özündə yaşadan,

¹ Морской атлас Министерство Обороны СССР, М., 1958, т. III, л.1-2.

² Библия. Российское библейское общество. VIII, М., 1994, с.17.

³ Марр Н.Я. Избранные работы т. I, М-Л., 1935. с.195; Меликишвили А. Г. К истории древней Грузии. Тбилиси: Изд. АН Грузинская ССР, 1959, с.291.

dünya tarixçilərinə bəlli olmayan yüzlərlə kitabın olduğunu da iddia etməklə bildirirlər ki, hələ qədim erməni tarixi dumanlıdır, tam araşdırılmayıb. Bu isə erməni tarixçilərinin XX-XXI əsrlərə adlamış növbəti konsepsiyasıdır.

Təəssüflə qeyd edək ki, bu sayıqlama, təhrif olunmuş, uydurulmuş, bəzən isə başqa xalqların tarixindən oğurlanmış «erməni tarixi» bu gün bəzi dövlətlərin siyasi marağı fəvqündə tarixə daxil olur, muzdlu tarixçilər tərəfindən müdafiə olunmaqla konfliktlərə, müharibələrə, soyqırımlara yol açır, milyonlarla insanın qurban getməsi ilə nəticələnir. Azərbaycan xalqı bu acıların canlı şahidləridir. Bütün bunlara dünya tarixçiləri əsasən də xristianlar «xristian faktoru»na söykənməklə susur və ermənilərdən soruşmurlar: «Siz friqlər nədən torpaqlarınızı atdınız və necə oldu ki, az bir qüvvə ilə bu qədər, az qala 15 ölkənin torpağını tuta bildiniz? Əgər bu doğrudan da belədirsə niyə **friq** adınızı **hayas, arman, file, somxeti** kimi adlara dəyişdiniz?»

Belə suallar onlarıdır, lakin ermənilər hələ də öz uydurma «elmi kəşfləri ilə» özlərini «qədim dövlət» kimi tarixin yaxasına yamamaqda davam edirlər. Əgər antik qaynaqlara doğru-dürüst müraciət olunarsa ermənilərin son yüz illərdə yaratdığı tarix mifdən, uydurmada və nağıldan uzağa getməyəcəkdir.

Bu uydurmalarla dolu olan erməni müəlliflərindən Q.A.Kapansyanın «tarixi», Y.A.Manandyan, S.T.Eremyanın araşdırmaları A.N.Ter-Qevondyan tərəfindən bəyənilmir, «qədim tarixləri» haqqında N.V.Arutunyanın fikirləri isə V.A.Parsamyanın maraqlarına cavab vermir. Ümumən mövcud konsepsiya erməni tarixçilərinin əsərləri üçün adi hala çevrilmişdir. Bununla belə əsərlərdə gətirilən fakt-

ların özünün təkzibinə və ziddiyətli erməni uydurmasına diqqət yetirmək oxucular üçün də maraqlı olardı.

Q.A.Kapansyan öz «tarixi məlumatlarında» guya əsaslı mənbəyə istinad etməklə (mənbəni göstərmir) yazır ki, «**arim**» etnosu e.ə. VIII əsrin sonunda Balkanlardan Kiçik Asiyaya Hetlərin Hayasa əyalətinə gəlib «**hayasa**», e.ə. VII-VI əsrlərdə «Arman» yaylasına köçməklə «**ar-man**» adlandılar. Zaman keçdikdən sonra isə onlar bütün Urartu ərazisinə yayıldılar.¹ Başqa «yeni mənbə» tapan müəllif, yazır ki, «onlar - «ermənilər» e.ə. VI əsrdə güclü xalq kimi Urartu dövlətinin ərazilərini tutdular və sonra yerli əhalini dağlara sıxışdıraraq özləri düzənlərdə məskunlaşdılar. Daha sonra isə e.ə. III və II əsrlərdə urartular bütövlükdə erməniləşdilər və erməni dilində danışmağa başladılar.² Burada Q.A.Kapansyan öz ölkələri və köçlərindən heç nə yazmır. Lakin, istər mənbələrin, istərsə də müəllifin özünün məlumatlarında ermən və urartular etnik mənşəyinə görə ayrı-ayrı xalqlardır.³ Bununla belə müəllif onlara aid olmayan Urartu yazılarını və bu tarixi nədən mənimsədikləri haqqında da heç nə demir. Hətta, bu gün bu yazıların rast gəlinədiyi əraziləri belə ermənilər öz torpaqları hesab etməkdə fəallıq göstərirlər... Ancaq dünya tarixçiləri bu uydurma tarixin dünya tarixşünaslığına yamanmasına etiraz etmirlər. Təəssüflər olsun ki, bizlər hələ də xristian faktorunu nəzərə almadan Avropa birliklərindən, ikili siyasət yeridən dövlətlərdən bu istiqamətdə hansısa bir ədalət gözləməklə, qeyri-adi iqlimi, nadir və

¹ Капанцян Г.А. Хайаса- колыбель армян. Ереван, 1946, с.161-162.

² Yənə orada, с. 163.

³ Геродот. История. Л.:Наука, 1972, I, с.28, 168; II, с.103-134; III, с.90; IV, с. 80, 93-99.

zəngin sərvəti olan torpaqlarımızdan qonşu xalqlar və iri dövlətlərin umduqlarını görməməyə çalışırıq.

İndi isə Q.A.Kapansyanın uydurduğu tarixi dövrə yenidən nəzər salaq. Qaynaqlar o dövr ermənilərin deyil, skif, sak, kimmer, selevik və mitan boylarının köməyi ilə 624-cü ildə Midiya dövlətinin həm Urartu və Parsuanı, həm də Assuriyanı işğal etməklə böyük imperiyaya çevrildiyini qeyd edir.¹ Bu hakimiyyət isə Makedoniyalı İsgəndərin Midiyaya yürüşünə, yəni e.ə. IV əsrə qədər davam etmiş, bu dövrdə isə ərazidə növbəti «Kiçik Midiya» adlanan Atropatena türk dövləti yaranmışdır.²

Məlumatdan göründüyü kimi, o tarixdə güclü Midiya dövlətinin işğal etdiyi ərazidəki Urartunu, dövlət kimi tarix səhnəsində olmayan kiçik bir qurumun alması uydurma və nağıldan başqa bir şey deyil. Məsələ burasındadır ki, bu tarixçi əvvəlki səhifələrdə nə yazdığını unudur və özünü təkzib edərək **«onda bu ərazi (Urartu nəzərdə tutulur- İ.H., F.R.) türk tayfaları sak, kimmer, midiya-lılar, seleviklər və perslər tərəfindən işğal olundu»**, - fikrini açıqlayır.³

Göründüyü kimi, müəllif digər erməni tarixçilərin-dən fərqli olaraq Hett və Hayasa əyalətinə köçkünlərin friqlər deyil «armilər» olduğunu iddia edir. Növbəti erməni məkri olan bu iddianın da heç bir tarixi əsası olmadığından nə tənqidə, nə də elmi mübahisəyə ehtiyac görünmür. Burada artıq onlar özlərini Mitan türk çarlığındakı

¹ Грантовски Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1979, с. 321, 337, 340.

² Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского. XI, М: Наука, 1964, с.13.

³ Капанцян Г.А. Göstərilən əsəri, s. 162.

«ərmən» türk boylarına sırımaqla¹ qədim Mitran tarixinə yiyələnmək istəyirlər.

Belə olan təqdirdə qarşıya haqlı bir sual çıxır. Nəyə görə siz friqlər ermən və onların tarixi ilə belə maraqlanırsınız, özünüzdən yazdığınız kimi sizin ki, ulu babalarınız ermən deyil, friqlərdir? İkinci bir tərəfdən, tarix friqlərin sonrakı taleyindən heç nə demir və onların tarixə hər hansı bir formada təsir gücü yoxdur. Belə çıxır ki, S. Nalbandyanın «Erməni ədəbiyyatı» kitabından Q.A. Kapansyanın xəbəri yoxdur. Əgər o, bu «qədim kitabı» varaqласaydı yəqin ki, öz erməni aliminin maraqlı məlumat və tarixi faktlarından xəbərdar olmuş olardı. Çünki, V.S.Nalbandyan göstərir ki, «Hetlər ölkəsində hürrü, xett və digər yerli sakinlər köçkün friqlərlə müqayisədə yüksək inkişafa və mədəniyyətə malik xalqlar idi».² İndi mənbə məlumatlarından əldə olunan elmi nəticələri başa düşmək bir qədər çətinləşir. Necə olmuşdur ki, az və inkişaf etməmiş bir xalq özündən xeyli çox və mədəni bir xalqı öz doğma torpağında assimilyasiya edə bilmişdir? Bundan başqa hər iki müəllifin əsərində söhbət işğaldan deyil köçdən gedir. Lakin erməni tarixçiləri friqlərin aclıqdan ölkələrini tərk edib özgə ərazilərinə sığınmalarını işğalçılıq məqsədli bir hadisə kimi qələmə verməyə çalışırlar. Onlar bir-birini təkzib edə-edə belə bir tarix yaradırlar.

Müəyyən zaman keçdikdən sonra ermənilər arasında friqlərin Ərmən yaylasında avtoxton sakinlər olması iddiası formalaşır. Öncə bu məsələ ətrafında susan rus alimlərinin sonradan kəskin etirazları oxucu üçün də maraqlı olardı. Moskvada dərc olunan «Qədim Şərq tarixi»nin II

¹ Геродот. История. I, с.180; III, с.93.

² Налбандян В.С. Göstərilən əsəri, s.7.

cildində müxtəlif müəlliflərin bu məsələ ilə bağlı yazılarında deyilir: «... son dövrlər elmi ictimaiyyət arasında belə bir ideya formalaşmış ki, guya ermənilər qədim Ərmən yaylasının aborigen sakinləri olmuşlar. Lakin yetərincə tarixi faktlara söykənərək qətiyyətlə demək lazımdır ki, bu iddianın heç bir elmi əsası yoxdur»¹. Əlbəttə bu fikrə hər bir alimlə yanaşı, biz də şəriklik və erməni iddialarından dolayı ortalığa xeyli təbii suallar çıxır.

Əgər müasir erməni- friqlər az sayla bu günə qədər gəlmişlərsə o zaman Hett, Hayas, Urartu dövlətlərinin və Ərmən yaylasının yerli xalqları hara yox olmuşlar? Doğrudanmı azsaylı friqlər-köçmənlər onlardan xeyli mədəni olan bu xalqların ərazilərində salamat qalmış, dörd dövlətin yerli sivil sakinləri isə tarix səhnəsindən silinmişlər? Əgər erməni alimləri özlərini köçkün olduqlarını yazırlarsa, onlar necə yerli xalq ola bilərdilər?

Mübahisəyə ehtiyacı olmayan tarixi faktlar müqabilində bugünkü erməni-friq tarixi ətrafında ermənilərin uydurduğu mövcud konsepsiya araşdırıcıların elmi nəticələri, tarixi qaynaqların məlumatları qarşısında avantüra, ehtimal və fərziyyələrdən formalaşmış «erməni tarixindən» başqa heç nə deyil.

Təbii ki, belə bir tarixi uydurmazdan əvvəl ermənilərə «milli erməni tarixçiləri» tapmaq gərək olmuşdur. Onların «tarixi» ətrafında qısaca da olsa məlumatımızın əsas məqsədi məhz bu «erməni tarixinin» yaranmasında ermənilərin uydurduğu «milli erməni tarixçiləri»nin kimliyi haqqında qısaca məlumat verməkdən ibarətdir.

¹ История древнего Востока. т. 2, М., 1983, с.46.

Ermənilərin iddialarına görə eramızın V əsrindən başlayaraq (niyə məhz V əsrdən bəlli deyil) erməni tarixçiləri meydana gəlir ki, onlar da yalnız **«erməni tarixi»** yazırlar. Burada bir məsələyə ayrıca diqqət yetirmək yerinə düşərdi. **Müasir ermənilər niyə məhz erməni tarixi yazırlar? Axı onlar friqdirlər və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi friqlər və ermənlər istər dil, milliyyət, ərazi, istərsə də adət-ənənə baxımından ayrı-ayrı xalqlardır.**

Məsələ burasındadır ki, onlar özgə tarixi əsasında uydurma və ziddiyyətli bir tarix yaratma iddiasında idilər, bu tarixi düzəldə bilmişlər və bu proses bu gün də davam etməkdədir. Bütün bu qarmaqarışıq konsepsiyanın içərisində onlar bu gün guya «toplanmış materiallar» əsasında qədim Hett, Urartu, türk Ərmən və Albaniya torpaqları, Türkiyə, Azərbaycan dövlətləri və hazırda Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan əraziləri hesabına dənizdən-dənizə «böyük Ermənistan» iddiasından çıxış edirlər.

Haliyədə S.T.Eremyan, A.N.Ter-Qevondyan, B.A.Ulubabayan və b. «tarixçilərin» əsərlərində bu ərazilərin yerli əhalisi qeyd etdiyimiz kimi guya friqlər olmuş, sonradan onlar «hayas» və «ermənlərə» çevrilmişlər. Lakin bu tarixi prosesin nə zaman, harada, hansı şəraitdə, necə baş verməsi əsərlərdə öz əksini tapmamışdır.

İndi isə onların uydurduqları, mənşəyi, kimliyi bilinməyən «erməni tarixçiləri» haqqında məlumat vermək istərdik. Bu istiqamətdə maraq doğuran məsələlərdən biri də tarixçilərin müxtəlif ölkələrdən seçilməsi, hansı səbəbə görəsə bu şəxslərin «erməni tarixi» yazmalarıdır. Təbii ki, bu da onların «yeni elmi kəşfləri» hesab olunur və qərībā də olsa qəbul olunur. **Bu gün «erməni tarixçiləri» hesab olunan, göstərəcəyimiz tarixçilər nə müasir erməni, nə də friqlərin tarixçiləri deyil.**

Bu barədə M. Abekyanın araşdırmalarına və elmi nəticələrinə diqqət edək.

Aqafanqel. «IV əsr erməni tarixçisi. Kimliyi bəlli deyil. Çar III Trdatın dövründə Romadan gəldiyi ehtimal olunur. Sonra belə hesab olunur ki, bu dövr haqqında məlumat yanlışdır və o, heç Trdatın da müasiri deyil».¹

Koryun. «V əsr erməni tarixçisi. Kimliyi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Onu M.Maştoçun sadıq və bacarıqlı şagirdi hesab edirlər.² Nəyə əsaslanaraq belə hesab olunur, bu haqda məlumat verilmir.

Eqişe Vardaped. «V əsr erməni tarixçisi. Kimliyi haqqında heç bir məlumat yoxdur».

Favst Buzand. «V əsr erməni tarixçisidir. Kimliyi bəlli deyil. Ya yunan, ya da suriyalıdır. Əsərini yunan dilində yazıb».³

Bütün bu qeyri-adi kəşflər «görməli erməni tarixçisi» M. Abekyanın araşdırmalarının məhsuludur. Burada maraqlı olan faktlardan biri də budur ki, müəllifin fikrincə, bu «erməni tarixçiləri» bəlli olmayan ərazilərdə, milliyyəti bəlli olmayan xalqlar arasında doğulublar, ancaq nədənsə IV əsrdən başlayaraq «erməni tarixi» yazıblar.

Növbəti «erməni tarixçiləri» haqqında T. Qriqoryanın da uydurduğu konsepsiyaya nəzər salaq. Onu qeyd edək ki, bu müəllif öz yazılarında M.Abekyanın ənənəsinə sadıq qalmış, erməni siyasi maraqlarına uyğun tərzdə yeri, milləti məlum olmayan sonrakı dövr «erməni tarixçilərini» araşdırmış və onları da özlərinin görməli tarixçiləri sırasına daxil etmişdir.

¹ Абегян М. Древняя армянская литература. т. I, Ереван 1948, с.137.

² Абегян М. Древняя армянская литература. т. I, Ереван 1948, с.140-145.

³ Yənə orada, s.150.

Anani Şirakasi. «Bu erməni tarixçisi VII əsrdə yaşamışdır. Deyəsən ya Şirakan əyalətindən, ya da Ani qəsəbəsinəndir. Onun kimliyi hələ tam aydınlaşdırılmamışdır».¹

Qevond Vardaped. T. Qriqoryanın fikrincə VIII əsr erməni tarixçisidir. Mənşəyi, yeri və kimliyi bəlli deyil.

Steponos Asoqiq. X-XI əsr erməni tarixçisidir. Kimliyi bəlli deyil.

Kirakos Qandzakeçi-Gəncəli. XIII əsr erməni tarixçisidir. N.Eminin tərcüməsi ilə bu barədə M.Xorenlinin «Erməni tarixi» kitabından oxuyuruq. «O, XIII əsrin lap əvvəllərində Qandzak ölkəsində doğulub. Onun sosial mənşəyi haqqında heç bir məlumat yoxdur. Mxitar Qoşun nəzarəti altında Vardaped Vanakanın (İovanessa Tavuşessi) yanında təhsil alıb».²

İovanessa Tavuşessi. XII- XIII əsr erməni tarixçisidir. Onun kimliyi barədə nə M.Xorenlinin kitabında, nə də Xanlaryanın məlumatında heç nə deyilmir. Burada tarixçinin yalnız fəaliyyəti haqqında deyilir «Təəssüflər olsun ki, onun əməyi (yəni kitabı- İ.H., F.R.) itmişdir. Deyəsən Tavuşda doğulmuş, Xoranaşat düzündə yaşamışdır. O, erməni mədəniyyətinə bütöv bir mədəniyyət xadimləri nəslə yetişdirib tərbiyə etmişdir ki, onların adı şöhrət qazanmışdır. K. Qandzakski onlardan biridir».³

Misallardan göründüyü kimi, müəlliflərə bu məsələyə aydınlıq gətirmək açıqdan-açığa sərfəli deyil. Çünki göstərilən tarixçilərin friq-erməni tarixçiləri olmadığını sübut edən xeyli tarixi faktlar var və bu faktlar onların

¹ Григорян Т. История. Баку, 1946,с. 6-7.

² Хоренский Моисей. История Армении. Пер. Н.О.Эмина, М., 1893, с.20-21.

³ Yənə orada.

yazdığı tarixin erməni deyil, türk tarixi olduğunu sübut edəcəkdir. İndi isə bu tarixçilərin bir neçəsi haqqında qısa-cə da olsa məlumat vermək istərdik.

T.Qriqoryan həqiqətən VII əsrin siyasi proseslərinə aid qədim bir «tarix» yazırsa necə ola bilər ki, Qafqazın etnik tarixi haqqında heç nə bilməsin? Əgər yadımıza salsaq bu problem Herodot, Strabon, M.Arrian, K.Ptolomey, Kvint Krutiy Raf, M. Xorenli və b. məlumatlarına, eləcə də siyasi baxışları nəzərə almasaq V.V.Latışev, V.V.Bartold, A.İ.Boltunov, V.B.Vinoqradov, K.F.Qan, A.M.Dirr, A.A.İessen və b. araşdırmalarına əsasən az-çox həll olunmuş məsələdir. O zaman **Anani Şirakasinin** kimliyi T.Qriqoryana necə məlum olmaya bilərdi?

Şirakasi-Şiraklı öz mənşəyinə görə bir türk olmaqla Şirak türk boyundan olub türk-Alban tarixinin müəyyən dövrlərini yazmışdır. Şirak (sirak) türk ittifaqı isə bütün türk dövlətlərinin ərazilərində geniş şəkildə yayılmaqla özlərinin böyük imperiyalarını qurmuş, Orta Asiyadan başlayaraq Qafqaz və Etil çayına qədər yayılmışlar. Şirakların tarix səhnəsində fəaliyyəti e.ə. I minilliyin əvvəllərindən eramızın VII-VIII əsrinə qədər davam etmişdir. Bütün bunlar haqqında geniş məlumata rus dilində yazılmış «Qədim müəlliflər Orta Asiya haqqında» kitabında söz açılır.¹ Sonralar biz bu tayfaları antik müəlliflərin, eləcə də müasir araşdırıcıların əsərlərində qüdrətli Sak, Arsak, Varsak və Oğuz türk tayfaları ilə bir ittifaqda görürük. Onların qohum Şirak, daha doğrusu Siraklarla birgə hərbi yürüşləri tarixçilərin diqqətini daha çox çəkmişdir. V.B.Vinoqradova görə şiraklar, onların ittifaqı elə bir gücə

¹ Древние авторы о Средней Азии (BI, в. до н. э. - III в. н.э.) Ташкент, 1940, с.33-36.

malik idilər ki, yadellilərlə döyüşlərdə onlara məğlubiyyət yad idi.¹ Dara ilə müharibədə (e.ə.IV əsr) bu ordular bir hərbi səhvlik üzündən məğlub olmuş, bundan sonra onlar Qafqazda, Bütöv Azərbaycan (Şimal, Cənub, Qədim İrəvan xanlığı və Gürcüstan) və Türkiyə ərazilərinə (o zamankı Kiçik Asiya) kiçik bölüklər şəklində yayılmışlar. Bu ittifaqın cəsur əsgərləri haqqında Strabonun «Coğrafiya» əsəri də geniş məlumat verir.²

Şirak türklərinin adı ilə eramızın XIX əsrinə qədər ərazimizdə Şuragel-Şirak eli nahiyyəsi və əyaləti olmuş,³ bu tayfa ittifaqları yuxarıda göstərilən ərazilərdən başqa Volqa, Ural, Don axarlarına, eləcə də Qara dəniz ətraflarına qədər məskunlaşaraq tarixin yaddaşında qalmışlar.⁴ Beləliklə bu gün tayfa adlarından yaranan Azər, Xəzər, Sabir-Subər və s. şəxs adları kimi Anani Şirəqasi-Şirəqlı da türk Azərbaycan elindən olmaqla bir türk- Azərbaycan tarixçisi idi və onun yazdığı tarix isə erməniləşdirilmişdir.

Digər bir tarixçi **Steponos Asoqıq** də milliyətcə türk olmuşdur. Bu adda söz quruluşunun yaranma formasını izləyən hər bir türkoloq alim tərkiblərin türk dilində olduğunu asanlıqla izləyə bilər. Asoqıq (As+ok+ik/uk) sözünü əmələ gətirən bu tərkiblər öz mənşəyinə görə **As** türk etnosunun adından, **ok**-tərkibi **onok**, **üçok**, **bozok**, **okuz** adlarında olduğu kimi **birlik**, **tayfa**, **ittifaq** və s. Sözlərdən,⁵ **ik/uk** isə **övlad**, **oğul**, **varis** sözlərindən formalaş-

¹ Виноградов В.Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе// Советская археология. 1965, № 1, с. 108.

² Страбон. XI, с.5, 8.

³ Древнетюркский словарь.М., 1969, с.40-42.

⁴ Древние авторы о Средней Азии... с. 34-35; Виноградов В. Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа.// Тр. ЧИНИИ, В III, Грозный, 1963, с.61-70.

⁵ Щербак М. Огузنامه, М.,1959.с.5-9, 117, 201.

mışdır.¹ Bu dil ünsürləri fars, erməni, yunan, gürcü və s. dillərdə təsadüf edilmir. Antroponim **Vardaped** isə öz növbəsində iki türk sözü **Varu**/Börü- «qurd»,² və **da-bed**/Tibet- «dağlıq ölkə» adlarından formalaşmışdır. Bu adların hər biri türk dilinin III növ təyini söz birləşmələri tipində «Dağlıq yurdun qurdu» və «Asların varisi» şəklində adlandırılmışdır. Bu adlar bütün türk dilləri üçün xarakterik olan sözyaratma üslubu kimi etnoantroponimik, morfoloji xüsusiyyətlər daşıyırlar.

Fikrimizcə, **Kirakos Qandzakeçi-Gəncəli** haqqında böyük izahata ehtiyac yoxdur. Azərbaycanda Gəncə, Gənzək, Kənizə kimi izlərini məntəqə adlarında qoruyan Qanzak, Gənzək türk boyları qədim türk Sak boyları olmaqla e.ə. II minillikdən başlayaraq tarix səhnəsində görünür. Orta Asiya, Aral ətrafı bölgələr, Qazaxstan, Cənubi Azərbaycan və İrəvan xanlığı, Türkiyə, Gürcüstan və hazırkı Rusiya ərazilərində geniş yayılan bu tayfaların adı e.ə. VII əsrdə qədim türk yazılı abidəsi «Avestada», e.ə. 520-ci ildə «Bisütun» qaya yazılarında və s.³ çəkilir. Onlar haqqında məlumatlara Herodotun «Tarix» əsərində,⁴ Strabonun isə «Coğrafiya» kitabında da rast gəlirik⁵ Bundan başqa Sak türkləri E.E. Kuzmina, T.A.Trofimova və b. tərəfindən də geniş araşdırılmışdır.⁶ Bütün mənbələrdə bu tayfa skif-oğuz türk boyları kimi göstərilir.

¹ Древнетюркский словарь. с.611; Севортян Е.В.Этимологический словарь тюркских языков.т. I, М.,1979, с. 59..

² Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. I, М., 1987, с.242.

³ Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира», Москва.,1972, 156 с.

⁴ Геродот. История. I, с. 153; III, с. 93; IV, с.113; IX, с. 31, 71, 113

⁵ Страбон. География в II, с. 14; XI, с. 7.

⁶ Трофимова Т.А. Приаральские саки.// «Материалы хорезмской экспедиции», вып. 6/12.том II, Москва,1963, с.233.

İovanessa Tavuşessi adındaki «tavuş» söz tərkibi isə bu gün Tovuz, Tovustan formasında Azərbaycandan ərazisində qədim Midiyada aparıcı tayfalardan olan **Bus** türklərinin adını və **tau** – dağ komponentini daşımaqdadır. Bu tayfa adı Herodotun «Tarix» əsərində də çəkilir.¹ Bununla bərabər «**Xoranaşat**» adındaki **şat-şahzadə** tərkibi də türk dilindədir. Bu mürəkkəb söz «Kiur tanrısının verdiyi şahzadə» mənasındadır. Verilən komponentlərin izahının türk dilində olduğunu yəqinləşdirmək üçün qədim türk dili lüğətlərinə və Moisey Kağanqatlının «Alban tarixi» kitabına müraciət etmək olar.²

Nəticə olaraq, qətiyyətlə demək olar ki, dünya tarixinin ovcuna atılmış bu erməni tarixçilərinin heç biri nə friq, nə hayas, nə file, nə də başqa xalqların tarixçiləri deyil. Onların hər birinin adı türk soylarının adları ilə bağlı olmaqla türklərdən ibarət olmuş, türk tarixlərini yaratmış və müasir ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmayan tarixi prosesləri şərh etmişlər. Bütün göstərilən mənbə materialları və qaynaq məlumatlarından aydın olduğu kimi müasir erməni tarixçiləri öz tarixləri ətrafında sadəcə reallıqdan uzaq bir mif, nağıl, əfsanə yaratmaqla bəşər tarixini bulandırmış, göstərdikləri faktları isə nə antik, nə də müasir tarixin həqiqətləri ilə uyğunlaşdırı bilməmişlər. Bu hal təbii olaraq bir tərəfdən gülünc, digər tərəfdən isə təəccüb doğurur. Bəzi qərb ölkələrini və onun tarixçilərini bütün bu uydurmalara, dünya tarixində isə bunu real bir tarix kimi qəbul etmələrinə heç bir vəchlə inanmaq olmur. Əgər kənardan bu qondarma tarixi konsepsiyayı izləsək nəticədə aqlın kəsmədiyi cəfəngiyyat və mif aşağıdakı kimidir:

¹ Геродот. История. 101.

² Мифы народов мира. Энциклопедия. т. II, М., 1987, с.34.

Müxtəlif ölkə və xalqlardan, bir sözlə, dünyanın hər bucağından kökü, milliyəti bəlli olmayan tarixçilər əsrlərlə axışib «bu torpağa» gəlir, hamısı «erməni» olur və bura yalnız bir məqsədə, «erməni xalqının tarixini» yazmağa gəlirlər.

Bütün bu uydurmalar, oğurluq yolu ilə formalaşmış mövcud erməni konsepsiyası yalnız bir məqsəd ətrafında cəmlənmişdir. O gələcəkdə özgə torpaqları hesabına uydurma bir dövlətin təməlini qoymağı planlayırdı. Bu acı bir həqiqət olsa da etiraf etməliyik ki, çar Rusiyası və Sovetlər dönmənin köməyi ilə ermənilər istədiklərinə yetəncə nail ola bilmiş və qədim Azərbaycan torpağı İrəvan xanlığı artıq bu «dövlətin» mərkəzinə çevrilmişdir.

Lakin tarix dönür və təkrarlanır. İçimizdəki bir səs bu təkrarda nəyin bahasına olursa olsun parça-parça olmuş torpaqlarımızın, İrəvan xanlığı, Dəmirqapı Dərbənd, Cənubi Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ ərazilərində qalan torpaqlarımızın Bütöv Azərbaycan olacağını söyləyir. Biz yalnız bu itkilərimizə sahiblənərək doğma ocaqlarımıza qayıtmaqla torpaq qarşısındakı günahlarımızdan arına bilərik.

II FƏSİL

ERMƏNİ DAŞNAKLARININ NAXÇIVANA QARŞI ƏRAZI İDDİALARI VƏ NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMA MƏRUZ QALMASI

1. NAXÇIVAN BÖLGƏSİNİN ETNİK TARİXİNƏ DAİR

Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan Yer kürəsində həyatın başlandığı ilk insan məskənlərindən biridir. Naxçıvan bölgəsində daş dövründən başlayaraq müxtəlif tayfalar yaşamışlar. Bu tayfaların adları və onların etnik tarixi xüsusi tədqiqat predmeti olmamış və lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır. Bununla belə, akademik B.Budaqov, t.e.d. Q.Qeybullayev, t.e.n. İ.Kəngərli, tədqiqatçı Q.Budaqova tədqiqat işlərində Naxçıvanın etnik tarixinə də toxunmuşlar.¹ Q.Qeybullayev isə buna ayrıca bir məqalə həsr etmişdir.² Bütövlükdə götürdükdə isə Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinin və əhalisinin milli tərkibinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki, məkirli düşmənlərimiz bu problemlə bağlı saxta və uydurma fikirlər irəli sürür və bununla da bölgənin "böyük Ermənistan"ın tərkib hissəsi olduğunu əsaslandırmağa, Azərbaycan türklərinin bu torpaqlara gəlmə olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Əslində bu fikir tamamilə yanlışdır, heç bir elmi əsasa söykənmir. Azərbaycan türkləri bu ərazilərin ən qədim sakin-

¹ Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı, 2004; Kəngərli İ. Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı, 2005; Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı, 1998.

² Qeybullayev Q. Naxçıvan ərazisində azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair. «Tarix və onun problemləri», 1999, № 2, s.37-44.

ləri olmuşlar. Həm də qədim erməni mənbələrinin heç birində Naxçıvan bölgəsində ermənilərin yaşaması haqqında məlumat yoxdur.

Bəhs olunan məqalədə Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə diqqət yetirilmişdir.

Aparılan arxeoloji qazıntılar, xüsusilə Qazma mağarasından əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri və Gəmiqaya daş təsvirləri (e.ə.IV-II minilliklərə aid) Naxçıvan bölgəsində insanların daş dövründən yaşadıklarını göstərir.

Naxçıvan bölgəsində yaşayan tayfalar Urmiya gölünün ətrafında yaşayan tayfalarla çox sıx əlaqədə olmuşlar. Kutı, lullubi, subi, turukki və b. tayfalar bu ərazilərin ən qədim sakinləri olmuşlar. Naxçıvan bölgəsi tarixən Cənubi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin tərkibində olmuşdur. Həmin dövlətlərin türkmənşəli etnosların siyasi qurumları olması artıq şübhə doğurmur.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində göstərilən tayfalar əsasında Assur mənbələrində adları Manna və Maday kimi çəkilmiş etnoslar tarix səhnəsinə çıxırlar.¹ Manna (e.ə. IX-VII əsrlərdə) və Midiya (e.ə. 673-550-ci illər) dövlətləri türk xalqlarının tarixində mühüm siyasi qurumlardır. Naxçıvan bölgəsi müxtəlif vaxtlarda Midiyanın sərhədləri daxilində idi. E.ə. VI əsrin ortalarında Naxçıvan bölgəsinə 10 min nəfər midiyalı ailə köçürülmüşdür.² Ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin Naxçıvan əhalisi ilə bağlı verdiyi fərmanda Naxçıvan əhalisi "Maq" (mar) adlandırılır.³ "Naxçıvan marların ölkəsidir" (F.Buzand), "Qox-

¹ Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı, 1998, s.37.

² Yənə orada, s. 14.

³ Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994, s.82.

tanda marların kəndləri mövcuddur" və s. Bunlar göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində madaylar (maqlar, marlar) yaşamışdır və onların türkmənşəli olması qəbul edilir.¹ Bununla əlaqədar Q.Qeybullayev maraqlı ümumiləşdirmələr aparır: Naxçıvan ərazisi eramızdan xeyli əvvəl başlayaraq Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur. Bu ərazinin qədim əhalisi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfalarla eyni etnik mühitə malik olmuşdur.²

Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibi tarixən türkdilli tayfaların üstünlüyü, çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Çünki bu bölgənin ən qədim yerli əhalisi türkdilli tayfalar olmuşdur. Bununla belə, bu bölgəyə tarixin sonrakı mərhələlərində müxtəlif türkdilli tayfalar da köç etmiş və bu ərazidə yaşayan eynidilli tayfalarla qaynayıb qarışmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə hələ e.ə. VII əsrdə şimal istiqamətindən Cənubi Qafqaza gəlmiş sak tayfaları Naxçıvan ərazisində də məskunlaşmışdır. Bu tayfanın türkdilli olması tədqiqatçılar tərəfindən sübut edilmişdir. Sakların bir qolu olan kol tayfası da (Koltan, Qoxtan) Naxçıvanın Ordubad bölgəsində yaşamışlar.

E.ə. II əsrdə Naxçıvan bölgəsində qədim türk mənşəli Bulqar tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması da elmə məlumdur. Ordubad rayonundakı Vənənd yaşayış məntəqəsinin onlara məxsus olması bəllidir.³ Qafqaz dağlarından şimalda yaşayan bulqarlar e.ə.149-127-ci illərdə Cənubi Qafqaz ərazisinə gəlmişlər. V əsr müəllifi yazır ki, gələnlər öz başçılarının adı ilə məskənlərini Vənənd ad-

¹ Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994, s.82.

² Qeybullayev Q. Naxçıvan ərazisində azərbaycanlıların qədim etnik tarixinə dair. «Tarix və onun problemləri», 1999, № 2, s.39.

³ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001, s.133-135.

landırdılar. Tədqiqatçıların bir qisminin ehtimalına görə, toponim Azərbaycanın məşhur əlvəndi tayfasının adından götürülmüşdür. Oykonom hər iki halda etnotoponimdir və türkmənşəlidir.

Sonrakı dövrlərdə Naxçıvan bölgəsinə qarqar, şirak, basin, alban, xəzər, gerus və s. türk qəbilələri gəlmişlər. VII-VIII əsrlərdə baş vermiş ərəb-xəzər müharibələrinin döyüş meydanı əsasən Azərbaycan ərazisi idi.¹ Mənbələrdə xəzərlərin abas, kulac, tarna, avar, oğuz, bulqar, biral, paçinak, kabar və b. tayfalardan ibarət olduğu qeyd olunmuşdur. Q.Budaqovanın fikrincə, Naxçıvan bölgəsinə xəzərlərin içərisində peçeneqlər də gəlmişdilər.

Naxçıvan bölgəsində eramızın əvvəllərində məskunlaşmış digər türkdilli tayfa peçeneqlərdir. Peçeneqlər Orta Asiyanın qədim türkdilli tayfalarından biri olmuşdur. Q.Budaqovaya görə onlar antik mənbələrdə qeyd olunan basinelərdir. Basine adı sonralar peçeneq, peçene, becənə formalarını kəsb etmişdir.² Peçeneqlərin məhz Orta Asiyadan Sır-Dərya çayının hövzələrində e.ə. III əsrdə yaratdıqları Kanq dövlətini yaratmış hissəsi Kəngər adlanmışdır. Deməli, peçeneqlərlə Kəngərlər eyni tayfanın adamları idilər. Onlar da eranın əvvəllərində hunların tərkibində Cənubi Qafqaza gəlmişlər.

Peçeneqlər indiki Ermənistan ərazisində və Naxçıvan bölgəsində məskunlaşmışlar. Naxçıvanda bu etnonim Biçənək adlı bir-neçə yaşayış məntəqəsi və aşırım adında əksini tapmışdır. Peçeneqlərin özü bir sıra tayfalardan ibarət olmuşdur. Naxçıvan bölgəsində Qarabağ (Qarabağlar) to-

¹ Артаманов М.И. История Хазар. Ленинград, 1962, с.181, 205-211.

² Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı, 1998, s.19.

ponimi (Şərqi Türkiyədə və Azərbaycanın başqa ərazilərində olduğu kimi), Ermənistandakı Qafan (əslində Qapan) toponimi də peçeneqlərin müxtəlif tayfalarının adları ilə adlandırılmışdır. Qarabağ toponimlərinin peçeneqlərin Qarabay tayfasının adı ilə bağlılığı şübhə doğurmur.

Mənbələrdən aydındır ki, peçeneqlərin bir hissəsi Kəngər adlanmışdır. Kəngər adlananlar Orta Asiyada Kanq dövlətində yaşayanların adıdır və Kəngər "Kanq ər-ləri, kişiləri" mənasını verir. Eranın əvvəllərində Mərkəzi Asiyadan Şərqi Avropaya hərəkət edən hunlar Kanq əyalətindən keçərək kəngərlərin bir hissəsini özlərinə qatmışlar.¹ Eranın əvvəllərində türkdilli kəngərlər Azərbaycan ərazisində məskun idilər. Zaqafqaziyada Kəngərlərin iki regionda yaşaması məlumdur: həm Albaniyanın qərbində – onun Gürcüstan və Ermənistanla sərhəd zonasında, həm də Naxçıvanda. Suriya mənbələrində Naxçıvanda Kəngərlər 542-552-ci il hadisələri ilə əlaqədar olaraq yad olunur. Orta əsr mənbələrində Naxçıvan zonasında yaşayan kəngərlər haqqında məlumatlar verilir.

Eramızın ilk əsrlərində hunların tərkibində Naxçıvana gəlmiş qədim türk mənşəli kəngər tayfası uzun əsrlər boyu burada yaşamış və bölgənin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişlər. XVIII əsrdə isə Naxçıvan xanlığı kəngərlilər tərəfindən idarə olunmuşdur. IX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlarda Naxçıvan əyalətindəki 2791 azərbaycanlı ailəsindən 920-si Kəngərlilər nəslinə mənsub olmuşdur.² İ.Şopenə görə Naxçıvanda kəngərlər aşağıdakı tayfalardan ibarət idi: Yurdçu, Qızıllı, Sarvanlar, Xalxallı, Pırhəsənli, Salaş, Ağabəyli, Qarabağlar, Kəmən, Cağatay, Qaraxan,

¹ Məmmədov A. Kəngərlilər. Bakı, 1996, s.16.

² Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, с.1001-102.

Hacılar, Cəmşidli, Bilici, Qızıl İlan, Qurdlar, Qaradolaqlı, Şabanlı, Kəlfir, Ərəfsəli, Qaracallı, Qarakövsərli, Bolqarlı, Kürd Mahmudlu, Əliyanlı, Ziyadlı, Bərgüşadlı.¹

Şopen Kəngərlilər nəslinin 1433 ailədən ibarət olmasını göstərir. Ola bilsin, kəngərlilərdən Qarabağda qışlayanları Naxçıvanda aparılan bəzi siyahıya alınmalarda nəzərə almayıblar. 1727-ci ildə tərtib edilmiş "Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri"nə görə, "Naxçıvan elatından" olan Kəngərli camaatı Qarabağda qışlayar, Naxçıvanda yaylarmış.

Şopenin yazdığına görə, Rusiya Naxçıvanı işğal edən zaman orada 67 xan, 373 bəy və sultan olmuşdur. Digər bir rus müəllifi K.Smironov Naxçıvanda Kəngərli nəslilə yanaşı, aşağıdakı bəy nəsilələrinin olmasını qeyd etmişdir: Talışovlar, Ağasibəyovlar, Muradəsilbəyovlar, Şahtaxtinskilər, Vəzirovlar, Camalbəyovlar, Sultanovlar, Elçiyevlər və s.

XIX əsrin 30-cu illərinə aid mənbədə göstərilir ki, Naxçıvan əyalətində iki böyük tayfa birləşməsi yaşayır: Kəngərlər və Qaracalar. Burada qeyd olunur ki, Kəngər tayfaları aşağıdakı kəndlərdə məskundurlar: Yurdçu–Cəhri kəndində; Cümşüdlü – Govurarx, Xok, Şahtaxtı və Gildasar kəndlərində; Xalxallı – Vayxır kəndində; Qaraxanbəyli–Qaraxanbəyli kəndində; Ağabəyli, Caqataylı, Qaracallı, Bilici, Qaraqulağı, Keçilər, Sarvanlar, Şahbanlı, Əlixanlı – Naxçıvan şəhərində; Ərəfsəli–Dizə Kərimbəy kəndində; Səleykə – Nəhəcir, Külüs və Mahmudoba kəndlərində; Qızıllı – Kültəpə kəndində; Pir Həsənli – Kaqan kəndində; Qızılcıqlaşq-Bulğan kəndində; Kəlfir – Tırkeş və Sələsüz

¹ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 537-538.

kəndlərində; Qarabağlar – Qarabağlar kəndində.¹ Qaracalar tayfası isə Dərələyəz mahalında yarımköçəri həyat tərzini keçirirdilər.²

Naxçıvan ərazisindəki coğrafi adlardan aydın olur ki, burada Abdal, Hun, Gorus, Quşçu, Bayan və b. qədim türk tayfaları da məskunlaşmışdır. XI-XII əsrlərdə Naxçıvana Səlcuq oğuz türkləri də gəlmişlər. Bunlara Yaycı, Bəkdili, Xələc və b. oğuz tayfaları ilə bağlı toponimləri göstərmək olar. Sonralar ustacılı, rumlu və b. türk qəbilələri diyarda daha fəal olmuşlar. Türk tayfalarından didivarlı, qızıllı, əmirxanlı, ərəfsəli, hacılı, keçili, kəlfirli, qaraxanbəyli, qarxunlu, əlixanlı, muğanlı və onlarla başqaları bölgənin aborigen xalqları olmuş, bu gün də muxtar respublika ərazisində həmin tayfaların izləri qalmış, bir sıra yaşayış məskənləri onların adları ilə adlanmışdır.

Göründüyü kimi, tarixən Naxçıvan əhalisi türklərdən-azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Dövrün mənbələrində bu barədə faktlara kifayət qədər təsadüf olunur. Məsələn, "Əcaib əd-dünya" əsərində (XIII əsr) Naxçıvanda əhalinin sıx olması, ağbəniz olmaları, bədii oyma və ağac emalı sahəsində mahir olmaları, qorxmaz, qonaqpərvər və xoş xasiyyətləri ilə seçilmələri, dillərinin xoşagələn olması, xüsusilə islamın şafei təriqətinə itaət etdikləri və s. barədə maraqlı qeydlər verilir.

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" də etnik məsələlərin araşdırılması baxımından diqqəti cəlb edir. Beləki, XVIII əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan sancağının əhalisi siyahıya alınmış, əhalinin milli tərkibi, məşğu-

¹ Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составленное. Б. Григорев. СПб, 1833, с.32.

² Yənə orada.

liyyəti, vergi sistemi, demoqrafik vəziyyəti qeydə alınmışdır. "Müfəssəl dəftər"də dünyaya hay-küy salıb Naxçıvana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürən mənfur ermənilərə tutarlı cavab verilir. Onlara sübut olunur ki, lap qədimdən Naxçıvan sancağı bugünkü ərazi ilə bərabər, Ermənistanla həmsərhəd rayonların ərazilərini də əhatə etmiş (Vedi rayonunun cənub-şərq hissəsi, Dərələyəz rayonunun bütün ərazisi, Cermux rayonunun yarısı, Sisyan (Qarakilsə) rayonunun əsas hissəsi və Meğri yaşayış məntəqəsi daxil olmaqla rayonun bir neçə yaşayış məntəqəsi), bu torpaqlar əbədi və əzəli oğuz yurdu olmuşdur. "Naxçıvan dəftəri"ndə Naxçıvanın inzibati ərazi bölgüsü, nahiyyələr, nahiyyələrə daxil olan şəhər və kəndlərin adları, dövlətin vergi sistemi, vergiyə cəlb olunan şəxslərin adı və ata adları, müxtəlif məscid, karvansaray, dükan, bazar, hamam və s. adları verilmişdir ki, bunlar da erməni iddialarına çox tutarlı cavabdır. XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan sancağındakı müsəlmanlar əhalinin ümumi sayındakı nisbəti təqribən 70-76% təşkil edir.¹

"Naxçıvan dəftəri"ndə verilmiş inzibati-ərazi bölgüsündən görünür ki, Naxçıvan sancağına 14 nahiyyə – Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan, Dərələyəz daxil idi ki, bunların da adları Azərbaycan-türk mənşəlidir.

Naxçıvanın orta əsrlər tarixi barədə ilk mənbələrin məlumatı və tədqiqatçıların rəyləri həmin ərazinin bütün orta əsrlər boyu, əvvəlki dövrlərdəki kimi Azərbaycanın tərkibində olduğunu və əhalisinin azərbaycanlılardan ibarət olduğunu təsdiq edir.

¹ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2001, s. 15.

Ermənilərin Naxçıvan iddialarını bu bölgənin etnik tarixi, əhalinin milli tərkibi rədd edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan bölgəsində əsasən türkdilli tayfalar yaşamışlar. Azərbaycanlılar qədim zamanlardan Naxçıvanın əsas etnosu olub. Hakimiyyət də təbii olaraq həmişə azərbaycanlıların əlində olmuşdur. Elə bu səbəbdəndir ki, Naxçıvan ərazisindəki coğrafi adların tam əksəriyyəti türkcədir. Nəinki Naxçıvan bölgəsində, indiki Ermənistan deyilən ərazidə də azərbaycanlılar yaşamışlar. XIX əsrin ortalarında İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasını tədqiq etmiş A.V.Parvitski yazır ki, qəzada 55 azərbaycanlı kəndi, 7 erməni kəndi vardı.¹

XIX əsr rus mənbələrində də Naxçıvan əhalisinin sayı və etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumatlar var. Elə bir XIX əsr rus müəllifi tapmarsan ki, Qriboyedovun «müsəlman ölkəsi» adlandırdığı Naxçıvanı «erməni Naxçıvanı» hesab etmiş olsun. Qriboyedov 1828-ci il sentyabrın 23-də komandan Paskeviçə yazdığı məktubda Naxçıvan əyalətində 2428 ailə, o cümlədən 2024 müsəlman ailəsi və 404 yerli erməni ailəsinin olduğunu bildirir.² Qriqoryevin «Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri» əsərində isə əyalətdə 4959 ailənin olması göstərilir. 4149 müsəlman ailəsi və 810 erməni ailəsi.³ Göründüyü kimi, kameral sayıma görə, bəzi vaxtlarda ermənilər Naxçıvan əhalisinin yalnız altıda birini təşkil etmişdir.

¹ Парвиский А.В. Экономический быт гос. крестьян Северо-Западной части Шарура и восточной части Даралагеца Шаруру-Даралагезского уезда Ереванской губернии. «Материалы для изучения эк быта государственных крестыян Закавказского края», т. IV, Т., 1886, с.99.

² Шопен И. Göstərilən əsəri, s. 611.

³ Статистическое описание Нахчыванской провинции. с. 75.

Naxçıvan əhalisinin tərkibində həm sayca, həm də etnik cəhətdən əsaslı dəyişiklik Rusiya işğalından sonra baş vermişdi. Bu, çarizmin Azərbaycan ərazisini, o cümlədən Naxçıvanı erməniləşdirmək siyasətinin nəticəsi idi. Lakin çarizmin bütün səylərinə baxmayaraq nəinki ermənilər əhalisini əksəriyyətini təşkil edə bilmədi, həm də onlar bu ərazidə duruş gətirə bilmədilər.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsində türkdilli əhali avtoxton olmuş və bu ərazidə türk mənşəli etnoslar aparıcı rol oynamışlar.

2. NAXÇIVANIN SİYASİ TARİXİ: UYDURMALAR VƏ TARİXİ HƏQİQƏTLƏR

Naxçıvan qədim insanların ilk məskənlərindən biri, bəşər sivilizasiyasının mühüm ərazilərindən olub, əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşən bir diyardır. Bu diyar tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində bir sıra dövlətlərin diqqətini cəlb etmiş, xarici hücumlara məruz qalmış, mərdliklə müdafiə olunmuş, Azərbaycanın əzəli və əbədi ərazisi kimi qorunub saxlanılmışdır.

Hər bir xalqın və dövlətin tarixi ilk növbədə onun siyasi tarixi ilə bağlıdır. Azərbaycanın və onun bölgələrinin siyasi tarixi ilə yanaşı, onların siyasi vəziyyəti, iqtisadi inkişafı və mədəniyyət tarixi də diqqətdən kənarda qalmır və eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bu cəhətdən Naxçıvan istisna təşkil etmir. Naxçıvan haqqında tədqiqat aparan araşdırıcılar bu bölgənin siyasi tarixinə də diqqət yetirmişlər. Naxçıvanın siyasi tarixinin bir sıra məsələləri və dövrləri haqqında Ziya Bünyadovun, Cəmil Quliyevin, Nailə Vəlixanlının, Tofiq Köçərlinin, Qaraş Mədətovun, Vaqif Piriyevin, Əli Əliyevin, Rauf Məmmədovun, İsmayıl Musayevin, Fuad Əliyevin, Mirabdulla Əliyevin, Fəxrəddin Səfərlinin, Aydın Hacıyevin, Həməzə Cəfərovun, Zəhmət Şahverdiyevin, Emin Şıxəliyevin, İlqar Kəngərlinin, Təranə Zeynalovanın və b. əsərləri çap olunub. Görkəmli Qafqazşünas Rudolf İvanov son illərdə yazdığı əsərlərdə Naxçıvanın siyasi tarixinə də əhəmiyyətli yer vermişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin tarixçi alimlərindən İbrahim Ethem Atnurun, Erol Kürkcüoğlunun tədqiqatlarında Naxçıvanın siyasi tarixinə də yer verilmişdir. İranlı tədqiqatçı Cəfər Cəmsidi Rad Naxçıvanın XIX-XX əsr siyasi tarixinə xüsusi əsər həsr etmişdir. Lakin əvvəlki təd-

qiqatçıların əsərlərindən fərqli olaraq bu müəllifin əsərində çoxsaylı elmi səhvlərə və təhriflərə yol verilmişdir.

XIX və XX əsr rus müəlliflərinin əsərlərində, yeddi-cildlik «Azərbaycan tarixi»ndə, «Naxçıvan Muxtar Respublikası» kitabında, Naxçıvanın tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə, məqalələr toplularında və b. Naxçıvanın siyasi tarixindən də bəhs edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı Naxçıvanın siyasi tarixi hələ də sistemli şəkildə yazılmamışdır. Bundan istifadə edən məkrli düşmənlərimiz «Naxçıvan – tarixi erməni torpaqlarıdır», «Naxçıvan bir neçə minillik ərzində erməni dövlətlərinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur», - kimi saxta və uydurma fikirlər irəli sürür, beynəlxalq ictimaiyyətə yalnış məlumatlar çatdırırlar. Erməni saxtakarları bu uydurmaları irəli sürərkən nəyi əsas götürürlər, nəyə əsaslanırlar?

Ermənilərin iddiasında olduqları Naxçıvan ərazisi tarixən azərbaycanlılara məxsus olmuş, burada türk dilli xalqlar yaşamış, minlərlə maddi-mədəniyyət nümunələri yaratmışlar. Ərazidəki yer adları bütünlüklə Azərbaycan-türk mənşəlidir. Arxeoloji tədqiqatlar qeyd olunan fikirləri tamamilə təsdiq edir. Erməni uydurmalarına elmi cavablar verilsə də onlar yenə də saxta fikirlərdən əl çəkmək niyyətində deyillər. Akademik T.Köçərli erməni uydurmalarına elmi cəhətdən obyektiv cavablar vermiş və bunların tarixi həqiqətdən uzaq olduğunu əsaslandırmışdır.¹ Bu sətirin müəllifi də bir sıra məqalələrində erməni saxtakarlarına cavablar vermişdir.² Erməni «tədqiqatçıları» uydurmaları-

¹ Köçərli T.Q. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. - Bakı, «Təknur», 2005, s.67-94; yenə onun. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. «Respublika» qəzeti, 29 oktyabr – 07 dekabr 2005, № 251-283 və b.

² Hacıyev İ.M. Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarının əsassızlığı və tarixi həqiqətlər. – «Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf

nı irəli sürərkən Naxçıvanın etnik tarixinə, tarixi və memarlıq abidələrinə, xüsusən siyasi tarixinə istinad edirlər. Başqa əsərlərdə və məqalələrdə erməni yalanlarına cavab verdiyimizdən¹ bu məqalədə Naxçıvanın siyasi tarixi ilə bağlı erməni uydurmalarının həqiqətən də uydurmadan başqa bir şey olmadığını əsaslandırmağa çalışmışıq.

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, Naxçıvan – tarixi erməni torpağı olmamışdır. Ona görə ki, ermənilərin özləri bu regionun yerli – aborigen əhalisi deyillər, onlar Cənubi Qafqaza gəlmədirlər. Bununla bağlı V.İşxanyan göstərmişdir ki, «ermənilərin həqiqi vətəni Kiçik Asiyadır, Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrinə ermənilər yalnız son yüzilliklər ərzində səpələniblər».² N. Adonsun yazdığına görə e. ə. VII əsrdə kimmerlərin basqını nəticəsində «öz hüduqlarından sıxışdırılmış friqiya erməniləri Fərat çayını keçərək yerli aramey əhalisinə qarışmış və gəlmə friqiyalıların aramey mənşəli aborigenlərlə qovuşmasından erməni xalqının özəyi formalaşmışdır. Ermənilər Qərbdə kilikiyalılarla, Şərqdə matienlərlə qonşu»³ idilər. Erməni müəlliflərinin göstərdikləri ərazilər və xalqlar Naxçıvandan çox uzaqda idi. Strabon yazır ki, Ermənistan qabaqlar kiçik ölkə idi və yalnız e.ə. II əsrdən qonşu xalqlardan bir sıra

perspektivləri». Beynəlxalq simpoziumun materialları. - Bakı, «Təhsil», 2006, s.33-47; yenə onun. Ermenilerin Nahçıvan iddiaları: hayal və gerçəklik. Ermeni Araştırmaları Enstitüsü. - Ankara, 2007, s. 1105-1112; Armenian claims: figments and historical facts. «İrs-Nasledie», 2007, № 3 (27), s. 52-53 və b.

¹ Naxçıvan abidələri ensiklopediyası (Azərbaycan və ingilis dillərində). - İstanbul, 2008, 520 s.; Hacıyev İ.M. Naxçıvan bölgəsinin etnik tarixinə dair. AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər»i. - Naxçıvan, 2009, №1 (14), s. 5-12 və b.

² Ишханян В. Народности Кавказа. СПб, 1916, с.16.

³ Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. - Ереван, 1971, с.398.

əyalətlər qoparmışdı (Strabon, XI, 14, 5). Strabonun kiçik ölkə adlandırdığı Ermənistanı e. ə. V əsr müəllifi Herodot Dəclə və Fərat çaylarının mənbəyini aldığı dağlıq ərazidə yerləşdiyini göstərmişdir (Herodot, I, 80). E.ə. II-I əsrlərdə Artəşes və II Tigran dövründə Atropatenanın bir sıra əyalətləri tutulmuşdu. Həmin əyalətlər elə II Tigran vaxtında da öz sahibinə – Atropatenaya qayıtmışdır. E.ə. 60-cı illərdə Qney Pompey Ermənistanı tutmuş və II Tigran da əsir alınmışdı. E.ə 66-cı ildə bağlanmış müqaviləyə görə, Ermənistan işğal etdiyi ölkələrdən, eləcə də Atropatena-dan qopardığı əyalətlərdən əl çəkmişdi.¹

Ermənilərin məskunlaşdığı ərazi e. ə. 520-cı ilin axırlarında İran Əhəmənilər dövləti tərəfindən işğal edilir. E.ə. IV əsrin axırlarında Makedoniyalı İsgəndər Əhəmənilər dövlətini məğlub etdikdən sonra gah müstəqil, gah asılı erməni çarlıqları yaranır.

Makkartilərin fikrincə, müstəqil erməni çarlığı e. ə. I əsrdə yaranmışdır. Onlar yazmışlar: «Ermənilərin erkən tarixi haqqında kifayət qədər dəqiq məlumat yoxdur... Şərqi Kiçik Asiyada olan müstəqil erməni çarlığı böyük Tigran (e. ə. 95-56) dövründə yaranmışdır. Tigrandan sonra ermənilər bir çox əsrlər ərzində Roma, Sasanilər, İran və Bizans imperiyaları da daxil olmaqla digər ölkələrin vassalları olmuşlar».²

Bir sıra tədqiqatçıların yazdıqlarına görə eramızın 387-ci ilində «böyük Ermənistan» adlanan ərazi İran Sasanilər dövləti ilə Roma imperiyası arasında bölünür. O zaman ermənilər dövlətçilikdən məhrum olurlar. Bundan

¹ Qeybullayev Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). – Bakı, Elm, 1990, s.180.

² Джастин Маккарти, Каролин Маккарти. Тюрки и армяне. - Баку, 1996, с.13.

yalnız 15 əsr sonra, 1918-ci ildə qədim Azərbaycan torpaqlarında – indiki Ermənistan ərazisində erməni dövlətçiliyi yaradılır.¹

Göründüyü kimi, Naxçıvanın «bir neçə minillik ərzində erməni dövlətlərinin tərkib hissəsi olması» haqqında ermənilərin iddiaları uydurma və cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir, heç bir obyektiv tarixi fakta əsaslanmır.

Ermənilərin Naxçıvanla bağlı siyasi iddiaları daha çox eramızdan əvvəlki dövrlərə aid edilir. Göstərilir ki, «Naxçıvan aşağıdakı tarixi krallıqların sərhədləri içərisində olmuşdur: Urartu (Araratyan) Ermənistanı (m.ö. 9-7 yüzilliklər arası), Yervantuni (Orontidlər) Erməni Krallıqları (m.ö. 6-2 yüzilliklər arası), Ardaşesyan Krallığı (m.ö. 189-cu ildən – m.1-ci yüzilliyin başına qədər) və Arşaduni Krallığı (66 – 428)».²

Tarixi məlumatlar bu uydurma fikirləri rədd edir. Çünki məlumdur ki, e.ə. IX əsrdən Cənubi Azərbaycan ərazisində Manna dövləti olub. Naxçıvan Mannanın, sonra Midiya, Atropatena dövlətlərinin və Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının tərkibində olub. I-IV əsrlərin müəyyən illərində Naxçıvan Şimali Azərbaycanın (Albaniyanın) vilayəti olmuşdur.³ Naxçıvan yuxarıda qeyd edilən 380-cı il sülh müqaviləsinə görə Sasanilərin nüfuzunda qalır və onların dayaq məntəqələrindən birinə çevrilir. V əsrin əvvəllərində Naxçıvanda kəngərlər məskunlaşır və tarixi inkişafın sonrakı dövrlərində Naxçıvanın taleyində mühüm rol oynayırlar. VII əsrin I yarısında Naxçıvan Bizans

¹ Köçərli T.Q. Göstərilən əsəri, s.69.

² Naxçıvan tarixi bilgilər: <http://www.ermenian.org/turkce/vandallar.htm>.

³ Историческая география Азербайджана. - Баку, 1987, s.7-35.

çarı İraklinin əlinə keçsə də, bir müddətdən sonra yenidən Sasanilərə qaytarılır.¹

Tarixi qaynaqlara istinad olunaraq verilən məlumatlar e. ə. IX əsrdən erməni iddialarının obyektivlikdən uzaq olduğunu bir daha təsdiq edir. Həm də akademik Tofiq Köçərlinin qeyd etdiyi kimi, «bir anlığa fərz edək ki, Naxçıvan eramızdan əvvəl, yaxud sonra nə vaxtsa hansısa müddət «erməni dövlətinin» tərkibində olub. Lakin belə amil bu gün bir dövlətin başqasına ərazi iddiası irəli sürməsi üçün əsas ola bilərmi?». Məlumdur ki, bu amili əsas götürüb bir dövlətin hər hansı bir dövlətə ərazi iddia etməsi gülünc doğurur və beynəlxalq qaydalara ziddir.

Uzun illər erməni müəllifləri M.Kalankatuklunun Naxçıvan şəhərində kilsə olması (VII əsr) haqqında fikrini əsas götürərək Naxçıvanın «erməni şəhəri» olduğunu əsaslandırmağa çalışmışlar. «Alban tarixi» kitabında yazılmışdır ki, 698-ci ildə ərəb sərkərdəsi Məhəmməd ibn Mərvan erməni başçılarından 80 nəfəri (bəzi tədqiqatçılar bunu 800 nəfər göstərir – İ.H.) Naxçıvana gətirib kilsədə yandırılmışdır.² Bu faktdan erməni müəllifləri öz xeyirlərinə istifadə etməyə cəhd göstərmiş, bu hadisənin güya Azərbaycan Naxçıvanında baş verdiyini və beləliklə həmin ərazinin ermənilərə məxsus olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Akademik Ziya Bünyadov bu məsələyə aydınlıq gətirmiş, ərəb mənbələrinə və akad. Orbelianinin tədqiqatlarına istinad edərək əsaslandırmışdır ki, göstərilən hadisə Azərbaycan Naxçıvanında deyil, Türkiyənin Qars vilayətinin Kağızman mahalında olan Naxçıvanda baş vermişdir. Ərəb

¹ Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. - Bakı, 1977, s.29-33.

² Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. - Bakı, Elm, 1993, s.189-190.

istilasına qədər Azərbaycan Naxçıvanı Sasani dövlətinin, Qars Naxçıvanı isə Bizansın tərkibində idi.¹ Ərəblərin işğalından sonra Azərbaycan Naxçıvanı ərəb inzibati ərazisinin I bölgəsinə daxil olduğu halda, Qars Naxçıvanı II bölgəyə daxil idi.²

IX əsrin sonlarından Naxçıvan banisi mənşəcə türk Məhəmməd ibn Əbu-s Sac olan Sacilər dövlətinin (879-930), sonra Salarilər dövlətinin (941-981) tərkibində olub. X əsrin sonlarından Naxçıvanşahlıq adlanan müstəqil feodallıq mövcud olub. Onu Naxçıvanşah titulu olan Əbu Duləf idarə edirdi. Əbu Duləfin dövründə Dvin də Naxçıvanşahlıq tərəfindən tutulmuşdu. Naxçıvanşahlıq 80 ilə yaxın Rəvvadilər dövləti ilə yanaşı fəaliyyət göstərmiş, 1066-cı ildə Sultan Alp Arslanın dövründə Səlcuq dövlətinə tabe edilmişdir.³

Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövrü bir çox baxımdan Naxçıvan tarixində mühüm hadisələrlə əlamətdardır. 1146-cı ildə Atabəy Eldəniz Naxçıvanı öz torpaqlarına birləşdirir və həmin dövrdən başlayaraq Naxçıvan şəhəri və onun vilayəti Eldəniz nəslinin irsi iqtasına çevrilir. Naxçıvan bir müddət bu böyük dövlətin paytaxtı olur. Bu dövrün mənbələrində Naxçıvan «Azərbaycan şəhəri», «Azərbaycanın gözəl şəhəri» kimi göstərilmiş, naxçıvanlıların müsəlman olmaları haqqında yazmışlar. Naxçıvan bu dövrdə də Ermənistanın tərkib hissəsi ola bilməzdi, ona görə ki, Ermənistan torpağının özü Eldənizlərə aid idi. Eldənizlərdən sonra Naxçıvan bir müddət xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddinin nüfuz dairəsində qalır.

¹ Bünyadov Z.M. Azərbaycan atabəyləri dövləti (1136-1225). - Bakı, 1985, s.191-193.

² Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. - Bakı, 1993, s.34-37.

³ Şərifli M. Naxçıvanşahlıq. Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1966, № 9, s.27-32.

Hülakulər dövründə Naxçıvan Azərbaycan vilayətinin (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) 9 түмөнindən biri olub. Naxçıvan, Ordubad, Azad, Əncan və Makuyə şəhərləri, Qafan ərazisi Naxçıvan түмөнünə daxil idi.¹ Naxçıvan түмөнü Araz çayının şimal və cənub tərəflərini əhatə edirdi. Dvin şəhəri Naxçıvanın qərb hüdudlarında idi. Göründüyü kimi, Naxçıvan түмөнü müasir Naxçıvan ərazisinə nisbətən daha geniş ərazini əhatə etmişdi.

XV əsrdə Naxçıvan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin, XVI əsrdən Səfəvilər dövlətinin tərkibində olmuşdur. Səfəvilər dövründə Naxçıvan Çuxursəd bəylərbəyliyin bir hissəsi idi. Bəylərbəyliyin mərkəzi İrəvan şəhəri idi. İrəvan qalabəyi və Qərbi Azərbaycan bəylərbəyi Rəvan xanın 1519-cu ilin oktyabrında İrəvandan Şah İsmayıl Xətaiyə göndərdiyi məktubdan məlum olur ki, o zaman İrəvan vilayəti Qərbi Azərbaycan adlanırmış.

Tarixi mənbələrə əsasən aydın olur ki, Səlcuq oğuzlarının X-XI əsrlərdən başlayan işğallarından Səfəvilər dövlətinin yaranmasına qədər Ermənistan səlcuqların, Sultan Cəlaləddinin, monqolların, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hakimlərinin idarəsi altında idi.

İrəvan şəhəri və ərazisi əsrlər boyu türklər tərəfindən, ilk növbədə Naxçıvan xanlarının nümayəndələri tərəfindən idarə olunmuşdur. Erməni tarixçisinin verdiyi məlumata görə 1390-cı ildən 1828-ci ilədək İrəvanı 51 nəfər azərbaycanlı, özü də Naxçıvanın hakimlərinin nümayəndələri idarə etmişlər.²

¹ Piriye V.Z. Naxçıvan tarixindən səhifələr. - Bakı, 2004, s.24.

² Cəfərzadə İ.B. Naxçıvanın tarixi və dövlətçilik ənənələri. Azərbaycan Neft Akademiyasının Elmi əsərləri, 1999, №3, s.24-25.

Səfəvilər imperiyasının tərkibində olan Naxçıvan vilayətinin çox hissəsi Çuxursəd bəylərbəyliyinə, Ordubad isə Təbriz bəylərbəyliyinə daxil idi. Çuxursəd bəylərbəyliyinə daxilində Naxçıvan «ölkə» kimi ustaclı tayfasının idarəsinə verilmişdi.

XVIII əsrin 20-ci illərində Rusiya imperiyasının Xəzəryanı torpaqları tutmaq planına cavab olaraq Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza yeridir. Osmanlılar 1724-cü ilin sentyabr ayının əvvəllərində Naxçıvan şəhərini, sentyabrın 10-da isə Ordubad şəhərini ələ keçirdilər.¹ Naxçıvan 1735-ci ilədək Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında qalır.² Naxçıvan vilayətinin çox hissəsi yeni təşkil olunmuş Naxçıvan sancağının tərkibinə daxil edildi. Naxçıvan sancağı 14 nahiyədən ibarət idi. Osmanlılar Səfəvilər dövründə Naxçıvanın tərkibində olan Zor, Zəbil və Şərur nahiyələrini Naxçıvanın tərkibindən çıxararaq İrəvan əyalətinə birləşdirmişdilər.³ Naxçıvan sancağı 315 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. İndiki Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən başqa buraya indiki Ermənistanın Yexeqnadzor rayonu bütövlüklə, Cermuq rayonunun yarısı, Sisyan rayonunun böyük bir hissəsi və Mehri daxil olmaqla rayonun bir neçə yaşayış məntəqəsi Naxçıvan sancağının tərkibinə daxil idi.⁴

¹ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Giriş və tərcümənin müəllifləri akad. Z.Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov (Qaramanlı)). - Bakı, «Sabah», 1997, s.12.

² Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin I qərinəsi). - Bakı, Elm, 1995, s.22.

³ İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri (Giriş və tərcümənin müəllifləri Z.Bünyadov və t.e.n. H. Məmmədov). - Bakı, 1996, s. 9.

⁴ Piriye V.Z. Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan. AEA-nın Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1999, №2, s. 10.

1735-ci ildə Şimali Azərbaycanın digər yerləri kimi Naxçıvan da Nadir şahın hakimiyyəti altına keçdi. Nadir şah Naxçıvan əyalətinə eyni zamanda iki hakim təyin etdi. Şah tərəfindən təyin olunmuş hakim inzibati və iqtisadi işlərə rəhbərlik edirdi. Digəri tayfa vəkili (kəngərlilərin) və əyalətdən toplanan qoşunun rəisi idi.¹ 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra Azərbaycan ərazisində müstəqil, ya yarım müstəqil xanlıqlar, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yarandı.

Naxçıvan xanlığının ilk xanı kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan olmuşdur. 1816-cı il mayın 12-də Naxçıvan xanı Kəlbəli xan Naxçıvan şəhərində Rusiya generalı A.N.Yermolovu qəbul edərkən demişdi ki, Naxçıvanı üç əsr onun Kəngərli nəslı idarə etmişdir. Naxçıvan xanlığı dörd dairədən ibarət idi: Naxçıvan, Ordubad, Mehri və Qafan. Naxçıvan xanlığı 1828-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən ilhaq olundu. I Ehsan xan 1840-cı ilə qədər xanlığın idarə edilməsində iştirak etmişdir. Tədqiqatçı M.Quliyevin göstərdiyi kimi, «Naxçıvan xanlığının tam süqutu 1840-cı ildə başa çatmışdır».²

«Naxçıvanın orta əsrlər tarixi barədə ilk mənbələrdən və tədqiqat əsərlərindən əldə olunan qısa məlumatdan, konkret faktlardan aydın görünür ki, həmin ərazi bütün orta əsrlər boyu Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi mövcud olmuş və öz fəaliyyətini Azərbaycanla əlaqəli davam etdirmişdir».³

¹ Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. - Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, s.28-29.

² Quliyev M. Naxçıvan xanlarının hakimiyyət şəcərəsi haqqında. «Şərq qapısı», 2009, 27 avqust.

³ Piriye V.Z. Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvan... s.11.

Orta əsr qaynaqları Naxçıvan diyarının ermənilərlə hər hansı bir asılılığını təkzib edir. Həm də ona görə ki, bu dövrdə Cənubi Qafqazda heç bir erməni dövləti olmamışdır.

Erməni «tədqiqatçıları» «Naxçıvan XIX əsrin əvvəllərində də Ermənistanın tərkibində olmuşdur», - kimi yalnız və qeyri-obyektiv fikirlər söyləyirlər. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə Ermənistan dövləti yox, «erməni vilayəti» yaradılmışdır. Həm də, Rusiya imperatoru I Nikolay 21 mart 1828-ci ildə xüsusi fərmanla İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaratdığı «erməni vilayəti»ndə erməni dövlətçiliyindən heç bir əsər-əlamət yox idi. Yaradılan bu qondarma quruma qondarma ad seçilməsi də heç bir məntiqə uyğun deyildi. Çünki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi Azərbaycan ölkəsinin bölgəsi idi. Bu ərazilərdə yaşayan əhalinin tərkibində müsəlmanlar mütləq əksəriyyət təşkil edirdilər. Bütün bunlara əhəmiyyət verməyən çar Rusiyası «görünür, bu qondarma adı qoymaqla onlar Ermənistan coğrafi anlayışını dirçəltmək və hansısa mərhələdə «erməni vilayəti» bazasında Ermənistan dövləti yaratmaq barədə düşünürlərmiş».¹ Ermənilərin kütləvi surətdə Naxçıvana köçürülməsi bunu bir daha təsdiq edir.

Çar Rusiyası XIX əsrin ortalarında ölkədə müəyyən islahatlar keçirdi; 1840-cı ildə komendant idarə üsulu ləğv edildi: quberniyalar və mahallar əvəzinə qəzalar yaradıldı. Ön Qafqaz Gürcüstan – İmeretiya quberniyasına və Kaspi vilayətinə bölündü. Naxçıvan ərazisi çar Rusiyasının inzibati bölgüsünə əsasən «qəza statusu ilə 1841-ci ilin yanvarın 1-də Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə qatıldı və daha sonra, 1849-cu ildə İrəvan quberniyası-

¹ Köçərli T.Q. Göstərilən əsəri, s.94.

na birləşdirildi.¹ Bir cəhəti qeyd etməliyə ki, 1856-cı ildə Zaqafqaziyada yeni inzibati-ərazi sistemi tətbiq ediləndə – quberniyalar yaradılanda «Erməni vilayəti» nədənsə bu islahatdan kənarda qalmışdı. Yalnız 1849-cu ilin iyununda «erməni vilayəti» İrəvan quberniyasına çevrildi. Naxçıvan qəzası Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz məntəqələrindən ibarət idi. Mərkəzi Naxçıvan şəhəri olmuşdur.

Göründüyü kimi, İrəvan quberniyası erməni dövləti olmadığı kimi, Naxçıvan da yalnız inzibati ərazi quruluşuna görə bu quberniyaya birləşdirilmişdi, eyni ilə Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına daxil olduğu kimi. XX əsrin əvvəllərində Bakı quberniyası 6 qəzaya, Yelizavetpol quberniyası 8 qəzaya və 1 dairəyə, İrəvan quberniyası 7 qəzaya (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Yeni Bəyazid, Sürməli, Eçmiəzzin, Aleksandropol) bölünmüşdü. Azərbaycanın tarixi əraziləri olan İrəvan, Naxçıvan, Göycə mahalı, Şərur-Dərələyəz, Yeni Bəyazid əraziləri İrəvan quberniyasının tərkibində idi.

Naxçıvanın siyasi tarixində 1917-1920-ci illər hadisələri çox mühüm yer tutur. Erməni «arışdırıcıları» bilərəkdən həmin illərin siyasi hadisələrini dolaşdırır və belə bir qeyri-elmi fikir söyləyirlər ki, 1921-ci il Moskva müqaviləsi Naxçıvanı Azərbaycana birləşdirmişdir, bu müqaviləyə qədər Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində olmamışdır.

Çar Rusiyasına ümid edən ermənilər ya Türkiyə, ya da Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılması üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Erməni dövləti yox idisə, qonşu ərazilərin, xüsusilə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmaması barədə fikirlər nə dərə-

¹ Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. - Bakı, «Araz», 2002, s.108.

cədə obyektiv ola bilər? «Türkiyə Ermənistanı» istilahı necə yaranmışdır? Əgər Ermənistan adlı dövlət var idisə, Türkiyə ərazisində Ermənistan dövləti niyə yaradılırdı?

1917-ci ildə baş verən hadisələr, Cənubi Qafqazdakı ictimai-siyasi vəziyyət hələlik erməni xalqının istiqballıyyətini elan etməyə imkan vermirdi. Brest-Litovsk sülhü ilə Qars, Batum, Ərdahanın Türkiyəyə keçməsinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınılması əslində «Türkiyə Ermənistanı» haqqında rus-daşnak gürhunun elan olunmuş xülyasından imtina edilməsi demək idi.¹

1918-ci ilin may ayında Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin gərginləşməsi və dəyişməsi üç müstəqil dövlətin yaranması ilə nəticələnir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranarkən onun sahəsi 113.895,97 kv. km olmuşdur. Bunun təxminən 97,3 min kv. km-i mübahisəsiz ərazilər, təqribən 16,6 min kv. km-i isə mübahisəli ərazilər hesab olunurdu.² Mübahisəli ərazilərin 7,9 min kv. km-i İrəvan quberniyasına daxil idi. Bunlar Böyük Vedi, Eçmiəzzin, İqdır və s. ərazilər idi. AXC dövründə onun ərazisinə 16 qəza (Qazax, Yelizavetpol-Gəncə, Nuxa, Ərəş-Ağdaş, Cavanşir-Tərtər, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarayagın-Cəbrayıl, Şuşa, Göyçay, Quba, Şamaxı, Bakı, Cavad, Lənkəran), 1 quberniya (Zaqatala) və 1 dairə (Göyçə) daxil idi.

Ermənistan dövləti (Ararat Respublikası) yaradılarkən ermənilər İrəvan şəhərinin Ermənistanın paytaxtı edilməsi barədə Azərbaycan hökumətinə müraciət etdi. Batumda 1918-ci ilin mayın 29-da keçirilən danışıqlarda

¹ Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər).- Bakı, 1993, s.47.

² PiriyeV. V.Z. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, s.130.

Azərbaycan Milli Şurasının güzəşt addımı kobud səhv idi. Bununla belə, erməni tərəfi yeni-yeni ərazi iddiaları, eləcə də Naxçıvana da iddia etdiyini bəyan etdi. Naxçıvana sahib olmaq üçün iri dövlətlərin köməyindən istifadə etdi, silaha əl atdı, qırğınlar törətdi, lakin məqsədinə nail ola bilmədi. Naxçıvan əhalisinin inadlı müqaviməti, türk ordusunun yardımı ermənilərin arzularını gözündə qoydu.

Mudros müqaviləsinə görə türk qoşunları bir sıra ərazilərlə yanaşı Naxçıvanı da tərk etməyə məcbur oldular. Vəziyyətdən çıxmaq, Naxçıvanı qorumaq üçün Naxçıvan Milli Komitəsinin üzvləri bu ərazidə Araz-Türk Respublikasını yaratdılar. 1919-cu ilin mart ayına kimi fəaliyyət göstərmiş həmin respublika bölgənin ermənilərin əlinə keçməsinin qarşısını aldı, AXC-nin bütövlüyünü təmin etdi. 1919-cu ilin fevralın sonunda Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Onun tərkibinə Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Vedibasar və s. ərazilər daxil idi.¹ İngilislərin köməkliyi ilə ermənilər 1919-cu ilin may-iyun aylarında erməni idarəçiliyi təşkil etsələr də, Naxçıvan əhalisi iyul ayında erməni qoşunlarını darmadağın etdi və erməni idarəçiliyini ləğv etdi. Təsadüfi deyildir ki, baş nazir Kaçaznuni etiraf edirdi ki, biz silah gücünə də qaydaqanun yarada bilmədik, məğlub olub geri çəkildik.

Müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyadakı Ali Komissarı olan Haskel «neytral zona» («müttəfiq zona») yaradılması təklifi ilə çıxış edir, Naxçıvanın idarə olunmasının Ermənistana verilməsinə ciddi-cəhdlə çalışırdı. O, Naxçıvan əhalisinin inadlı müqavimətini görüb fikrindən əl çəkdi.

¹ Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. s.128.

Amerikalı tədqiqatçı Səmyuel A.Vimzin «Ermənistan-terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları» (I cild) kitabında naxçıvanlıların prinsipial mövqeyi barədə iki mühüm faktı xatırlayır: «1.Ermənistan Araz vadisinin onlara verilməsi tələbini qaldıranda Haskel öyrəndi ki, Araz vadisində yaşayan müsəlmanlar erməni nəzarətindən çıxmaq üçün hər cür razılığa əvvəlcədən hazırdılar. Sentyabrın 9-da «cənub-qərbi Azərbaycan»ın nümayəndələri Haskelə məlumat verdilər ki, özünütəyin prinsipləri yerinə yetirilənə və Paris sülh konfransı ərazini Azərbaycanın tərkibində təsbit edənə qədər onlar Amerikanın nəzarətini məğbul hesab edə bilirlər... Daşnak quldurlarının zülmünü qəbul etməkdənsə, onlar ələ silah götürüb şərəfli ölməyi üstün tutacaqdır... 2. Amerika rəsmi zabitinə deyildi ki, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Vedibasar Azərbaycanın ayrılmaz hissələri olmuşdur və yalnız Azərbaycan qanunları altında fəaliyyət göstərəcəkdir. Onlar amerikalı qubernatoru deyil, nümayəndələri qəbul edəcəklər... Başa düşülməlidir ki, əgər bizim istəyimizin əleyhinə olaraq kimsə torpaqlarımızı Ermənistana verməyə cəhd göstərsə, biz onu özümüzdə düşmən hesab edəcəyik; biz onu əlimizdə silahla qarşılayacağıq və bizim düşmənlər yalnız meyitlərimizin üstündən evlərimizə girə bilirlər».¹

Erməni daşnakları «başə düşdülər» ki, nə siyasi, nə də silahlı yolla Naxçıvana sahib ola bilməyəcəklər. Bundan sonra ərazi qoparmaq, yalan və uydurma təbliğət aparmaq yolunu tutdular.

¹ Səmyuel A. Vimz. Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları. - Bakı, 2004, s.175.

Naxçıvana Azərbaycanın tərkibində muxtariyyət statusu verən Moskva müqaviləsi, onun sərhədlərini dəqiqləşdirən Qars müqaviləsi (Ermənistan SSR-in nümayəndəsi imzalasa da) bu gün də erməni daşnaklarının, erməni «tədqiqatçıların» müraciət etdiyi, bu müqavilələrin ləğvinə çalışdıqları beynəlxalq sənədlərdir. Lakin onlar başa düşürlər ki, müqavilələr müddətsiz imzalanmış və birtərəfli qaydada müqavilələri imzalayan dövlətlərdən hər hansı biri onu ləğv edə bilməz. Belə olan halda, ermənilərin əlacı qalıb saxta və uydurma təbliğata.

Naxçıvanı «böyük Ermənistana» birləşdirə bilməyən ermənilər fürsət düşdükcə himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvan ərazisindən müəyyən torpaqları qopara bilmişlər. Zaqafqaziya MİK Naxçıvan MSSR-in ərazi problemlərinə məhəl qoymadan, Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərini kobud surətdə pozaraq 1929-cu il fevralın 18-də qərar qəbul etdi. Həmin qərara görə Naxçıvan MSSR-in 10 kənddən ibarət 657 kv. km ərazisi – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyyəsinin Oğbin, Ağxəç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi.¹ 1930-cu ildə isə Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır. Ermənistanın Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Ermənilər bilməmiş deyillər ki, 1918-ci ildə Ermənistanın ərazisi cəmi 9,2 min kv. km olduğu halda, 1922-ci ildə 28,1 min kv. km-ə çatdırıldı.²

¹ Naxçıvan Muxtar Respublikası. - Bakı, 2001, s.95.

² Zeynalova T.M. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-30-cu illər). - Bakı, Elm, 2004, s.49.

Sonrakı illərdə Ermənistanın ərazisi daha da artırıldı. Qəribədir ki, əsasən ermənilərin yaşadığı ərazi genişlənir, azərbaycanlıların yaşadığı ərazilər, xüsusən də Muxtar Respublikanın ərazisi daralır. 1926-1932-ci illərdə Azərbaycan SSR-in itirdiyi 774,2 kv. km ərazinin 658,4 kv. km-i, yaxud 80 faizdən çoxu Naxçıvanın payına düşür.¹

1938-ci ildə Kərki kəndinin torpağının bir hissəsi, 1969-cu ilin may ayında yenə Kərki kəndinin başqa bir sahəsi Ermənistana verilmişdi. 1990-cı il yanvarın 18-19-da Kərki kəndi ermənilər tərəfindən işğal edildi, sonrakı illərdə Naxçıvanın başqa ərazilərini tutmağa cəhd göstəril-sə də buna yol verilmədi.

Keçən əsrin 50-ci illərindən ermənilərin Naxçıvana yiyələnmək arzuları artdı. 1952-1953-cü illərdə A.Mikoyanın başçılığı və tövsiyyəsi ilə Naxçıvanı iqtisadi cəhətdən məğlubiyyətə uğratmaq üçün bu əraziyə axan Arpa çayının istiqamətini Göyçə gölünə çevirmək planı hazırlandı. Güman edirdilər ki, Naxçıvan əhalisini sudan, dolanışıqdan məhrum edərək, insanları çıxılmaz vəziyyətə salmaqla Naxçıvanı Ermənistana birləşdirməyə məcbur etmək asanlaşacaqdı. Bu baş tutmadıqda Naxçıvan camaatını ələ almaq, onları Vedi və yaxın rayonlarda işə qəbul etmək, şərait yaratmaq, güzəştli əmək haqqı vermək və b. şirnikləndirici tədbirlər görülməlidir. Ermənistan hakimiyyəti Azərbaycan rəhbərliyini ələ almaq, onun razılığı ilə güya Naxçıvan camaatına kömək etmək, Azərbaycanın yükünü azaltmaq məqsədi ilə Naxçıvanın Ermənistanla birləş-dirilməsi barədə Axundovun razılığını almaq istiqamətində

¹ Məmmədov A. Naxçıvan MSSR-in ərazi problemləri (sovet və çağdaş tarixşünaslığımızda). «Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri». Beynəlxalq simpoziumun materialları. - Bakı, «Təhsil», 2006, s. 129.

də xeyli fəaliyyət göstərsələr də məqsədləri baş tutmadı.¹

Bundan sonra erməni daşnakları təşkilatlanmağa başladılar. 80-ci illərin axırlarından başlayaraq Naxçıvanla bağlı təşkilat, ittifaq, cəmiyyətlər yaradır, saxta, obyektivlikdən uzaq kitablar nəşr etdirir, qəzetlər çıxarırlar. Dağlıq Qarabağı sanki özlərininki hesab edən ermənilər indi fəaliyyətlərini Naxçıvana yönəldiblər. Ermənilər 90-cı illərdə Naxçıvana qarşı silahlı mübarizəyə başladılar. Ulu öndərimizin Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərməsi Naxçıvanı gözləyən təhlükə və bəlalardan xilas etdi. Onlara layiqli cavab verildi, geri oturduldu. Erməni daşnakları başa düşdülər ki, qəhrəman naxçıvanlılar keçən əsrin əvvəllərində olduğu kimi, indi də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi bütövlüyünü qorumaq əzmindədirlər.

Göründüyü kimi, Naxçıvan tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalqına məxsus olmuşdur. Naxçıvanın siyasi və etnik tarixi, milli tərkibi, coğrafi adları, yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri bunu əyani olaraq təsdiq edir. Dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermiş Naxçıvan ölkəmizin ən qədim bölgələrindən biridir. Tarixi qaynaqlar da erməni uydurmalarını rədd edir. Bununla belə erməni saxtakarları, erməni «tədqiqatçıları» hələ də Naxçıvan iddialarından əl çəkmir, yeni-yeni uydurmalar irəli sürürlər. Ona görə də Ümummilli lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, biz bunların hamısına lazımi cavab verməliyik, bütün bu iddiaların əsassız, uydurma olduğunu beynəlxalq aləmdə sübut etməliyik, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamalıyıq.

¹ Musayev T. Yaddaşımızın qızıl səhifəsi... «Xalq qəzeti», 2000, 16 avqust.

3. ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVAN ƏRAZİSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ

XIX əsrdə çar Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsində fəal iştirak edən, çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin aləti olan ermənilər bunun müqabilində bu ərazilərdə yerləşmək və dövlətlərini yaratmaq arzusunda olmuşlar. Onları çar Rusiyası 1828-ci ildə və sonrakı dövrdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürmüşlər. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsi hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyəti güdən Rusiya imperiyasının çoxdankı işğalçılıq planlarının tərkib hissəsi idi.¹ Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyası tərəfindən tutulduqdan sonra Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci, Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddələrinə əsasən Qacarlar İranı və Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilər kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürüldülər. Osmanlı və İranla sərhəd ərazilərdə ermənilərin yerləşdirilməsi çarizmin müstəmləkəçilik niyyətlərindən irəli gəlirdi.² Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası erməniləri kütləvi şəkildə “Rusiya təbəəliyində olan torpaqlar” adı altında Azərbaycanın keçmiş İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində və Gürcüstanın məhz azərbaycanlılara məxsus torpaqlarında yerləşdirdi.³

¹ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (AMEA-nın müxbir üzvü Y.Mahmudovun elmi redaktorluğu ilə). Bakı: Azərbaycan, 2009, s.375.

² Qasımlı M. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi və Dağlıq Qarabağa əsassız iddiaları// Qarabağ: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Qafqaz Universiteti, 2010, s.3.

³ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, s. 376-377.

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsi hələ 1827-ci ildə A.S.Qriboyedovun başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz diyarının diplomatik dəftərxanasında hazırlanmışdı. Erməni köçürülmələrin əsas təşkilatçısı və rəhbərləri general İ.F.Paskeviç, general P.D.Sisianov, general N.F.Rtişev, diplomat A.S.Qriboyedov, rus ordusunun polkovniki Q.Lazarev (erməni mənşəli zabıt – İ.H.), knyaz Q.S.Qolitsın, erməni arxiyepiskopu Nerses və b. olmuşlar.¹ 1828-ci il fevralın 29-da general İ.Paskeviç göstəriş vermişdi ki, ermənilər başlıca olaraq Naxçıvan və İrəvan vilayətlərində, qismən Qarabağda yerləşdirilsin, bir sıra müsəlman kəndləri dindaşlarının ən çox məskunlaşdığı yerlərə köçürülsün və həmin yerlər ermənilərə verilsin. Xristianları Naxçıvan və İrəvan vilayətlərinə getməyə razı salmaq lazımdı. Bu vilayətlərdə xristian əhalisini nə qədər mümkündürsə çoxaltmaq lazımdı.² İran erməniləri İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə köçürülmələrini istəyirdilər. Güney Azərbaycanın Təbriz, Marağa, Xoy, Maku, Salmas və b. bölgələrindən minlərlə erməni Naxçıvana köçürüldü.³

Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “erməni vilayəti”ni yaratdı. “Erməni vilayəti” İrəvan, Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə 15 mahal (Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Səədli, Talın, Seyidli-Ağsaqqallı, Sərdərabad, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək, Göy-

¹ Rəhimov Y. XIX əsrdə ermənilərin Naxçıvan ərazisinə köçürülməsi (rus mənbələri əsasında)/Kültür evreni (Türkiyə). Ankara, 2010, №6, s.283.

² Глинка С. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: ЭЛМ, 1990, с.103.

³ Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999, с.106.

çə), Naxçıvan əyalətinə 5 mahal (Naxçıvan, Əlincəçay, Məvazixatın, Xok, Dərələyəz), Ordubad dairəsinə isə 5 mahal (Ordubad, Əylis, Dəstə, Biləv, Çənnəb) daxil idi. “Erməni vilayəti”nə 6949 erməni ailəsindən ibarət 35560 nəfər köçürülmüşdü.¹ Bunun 23568 nəfəri İrəvan əyalətində, 10652 nəfəri Naxçıvan əyalətində, 1340 nəfəri isə Ordubad dairəsində yerləşdirildi. İrəvan əyalətində yaşayan 2984 ailəsindən cəmi 847 ailə (28 faiz) qaldı, qalanların sayı isə 3,5 dəfə azaldı. Onların əksəriyyəti İrana və Osmanlı dövlətinə mühacirət etdilər. Köçürülən ermənilər isə İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində məskunlaşdırıldı. Naxçıvan şəhərində 416 ailə, Əbrəqunusda 36, Bənəniyada 43, Qazançada 22, Xəlillidə 24, Kültəpədə 70, Nehrəmdə 208, Cəhridə 151, Ayrıncda 31, Qarababada 24, Külüsdə 13, Nursuda 30, Şahbuzda 20, Gecəzurda 14, Məzrədə 22,² Əylisdə 37, Aza, Dar, Dizə və Dırnısdə 182 ailə³ yerləşdirildi. Rusiya işğalınadək Naxçıvan əyalətində 434 erməni ailəsi olmuşdursa, sonrakı köçürülənlər hesabına erməni ailələrinin sayı 2719-a çatdı.⁴ Köçkünlərdən 2285 ailə əyalətin Naxçıvan mahalında, 266 ailə isə Ordubad mahalında yerləşdirildi. Ümumiyyətlə, qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə Şimali Azərbaycana gəlmiş erməni köçkünlərinin sayı 200 min nəfəri ötmüşdür.⁵ Çarizmin bu

¹ Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 540,635-642.

² Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı, 1996, s.117.

³ Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı, 1996, s.96.

⁴ Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.127.

⁵ Paşayeva E.M. 1801-1830-cu illərdə Rusiya, Türkiyə və İran müharibələrində Azərbaycan problemi. Namizədlik diss., Bakı, 2004, s.136.

mənfur siyasəti Naxçıvanda etirazla qarşılanmış, əhalinin böyük narazılığına səbəb olmuşdu.

Nehrəm camaatı buna qəti etiraz etmiş və kəndlərinə ermənilərə yer verməmişlər. Nəticədə onların Araz çayı sahilindəki torpaqları zorla əllərindən alınaraq ermənilərə verilmiş, orada onlar Təzəkənd yaşayış yerini salıb məskunlaşmışlar. Kəndin yuxarı tərəfindən təqribən 5 km Nehrəmdən aralı Güznüt kəndi də belə salınmışdır. Eyni hal Kültəpə, Bənəniyar kəndlərində də baş vermişdir.

Yararlı torpaqların köçkünlərə verilməsi yerli azərbaycanlı kəndliləri narahat etməyə bilməzdi. Onlar öz torpaqlarının bir hissəsindən məhrum olurdular. Bu hadisələrin şahidi olan rus səfiri A.S.Qriboyedov yazırdı: “Biz onunla, həmçinin müsəlmanları onların uzunmüddətli olmayacaq indiki ağırlaşmalarla barışdırmaq və onlardan ermənilərin ilk vaxtlarda köçürüldükləri torpaqları həmişəlik tutacaqları barədə qorxunu çıxarmaq üçün müsəlmanlara olunacaq təlqin barədə çox mülahizələr etdik”.¹

Çar Rusiyası erməniləri Şimali Azərbaycan torpaqlarına, eləcə də Naxçıvan ərazisinə köçürməklə burada demografik vəziyyəti dəyişdirmək, özünə dayaq yaratmaq məqsədi güdürdü. Ermənilər isə “böyük Ermənistan” yaratmaq xülyalarını gerçəkləşdirmək, ilk növbədə isə erməni dövləti yaratmaq arzusu ilə kütləvi olaraq bu ərazilərdə məskunlaşdılar.

Rus şərqşünası K.N.Smirnov “Naxçıvan diyarının tarixinə və etnoqrafiyasına aid materiallar” kitabında köçürülən ermənilərin bölgədə yerləşdiyi əraziləri aşağıdakı kimi göstərir: Əliabad kəndinə Xoydan 136 nəfər, Şıx-

¹ Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Соч. в двух томах, т.II, Москва, 1971, с.341.

mahmud kəndinə Xoy və Salmasdan 430 nəfər, Qaraxanbəyli kəndinə Salmasdan 440 nəfər, Hacıvar kəndinə Salmasdan 102 nəfər, Aşağı Uzunoba kəndinə Xoydan 65 nəfər, Badamlı kəndinə Salmasdan 101 nəfər¹, Qulubəy-Dizə kəndinə Urmiya və Salmasdan 136 nəfər, Kültəpə kəndinə Salmasdan 330 nəfər, Didivar kəndinə Salmasdan 15 nəfər, Nəzərabad kəndinə Xoy və Salmasdan 198 nəfər² erməni köçürülmüşdü.

Naxçıvan torpaqları tarixi Azərbaycan ərazisi olmaqla, onun yerli əhalisini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Naxçıvan bölgəsi əhalisinin tərkibindəki ermənilər gəlmə idi. Gəlmə erməniləri də iki yerə bölmək olar: 1. Rusiya işğalınadək bu bölgəyə gələnlər; 2. İşğal zamanı və sonra gələnlər.³ 1801-ci ildə Naxçıvan ərazisində 54,2 min nəfər azərbaycanlı, 7,4 min nəfər erməni olmuşdur. İşğal dövründə isə - 1826-cı ildə müvafiq olaraq 64,2 və 8,5 min nəfər idi ki, bu da ümumi əhalinin 81,7 və 10,8 faizini təşkil edirdi.⁴ Köçürmədən sonra isə - 1832-ci ildə azərbaycanlıların sayı azalaraq 49,7 min nəfərə (59,4 faizə) enmiş, ermənilərin sayı isə artaraq 29,2 min nəfərə (34,8 faizə) çatmışdır.⁵ 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə və müharibədən sonra İran və Türkiyədən ermənilərin kütləvi surətdə bu yerlərə köçürülməsi nəticəsində əhalinin etnik tərkibi dəyişdi. Fransız mənşəli rus tədqiqatçısı İ.Şopenin 1829-1832-ci illərdə

¹ Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: «Ozan», 1999, с. 123-137.

² Yənə orada, s. 129, 131-132.

³ Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı, 2008, s.126.

⁴ Сафаров Р. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии и XIX-XX веках. Баку, 2009, с.143.

⁵ Yənə orada.

rəsmən həyata keçirdiyi kameral təsvirin nəticələrinə görə, artıq burada 31201 ailə, 164450 nəfər əhali qeydə alınmışdı. Onlardan 16078 ailə (81749 nəfər) müsəlmanlar (azərbaycanlılar); 4428 ailə (25151 nəfər) köçürməyədək burada yaşayan ermənilər; 6949 ailə (35560 nəfər) İrandan köçürülmüş ermənilər; 3682 ailə (21666 nəfər) Türkiyədən köçürülmüş ermənilər idi.¹ Gəlmə ermənilərin sayı Naxçıvan əyalətində 10589 nəfər (2145 ailə), Ordubad dairəsində isə 1340 nəfər (250 ailə) olmuşdu. Azərbaycanlılar bütün ailələrin 66,5 faizini, ermənilər isə 33,5 faizini təşkil edir.

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin strateji yaşayış məntəqələrində yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Naxçıvan şəhərinə 416 erməni ailəsi köçürüldüyü halda, burada 386 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı. Nəhrəm kəndindəki 116 ailəyə qarşı 208 erməni ailəsi, Cəhri kəndindəki 168 ailəyə qarşı, 151 erməni ailəsi köçürülüb yerləşdirilmişdi. Naxçıvan dairəsində köçürülməyədək 434 erməni ailəsi yaşayırdısa, köçürülmə prosesində buraya 2285 yeni ailə gətirilmişdi.²

1828-ci ilədək əhalisinin 92 faizi azərbaycanlılar olan Naxçıvan əyalətinə təkcə həmin ildə 12755 nəfər (2551 ailə) erməni köçürülmüşdür ki, bunlardan 2080 nəfər (416 ailə) Naxçıvan şəhərində, 9345 nəfər (1869 ailə) Naxçıvan əyalətində, 1330 nəfər (266 ailə) Ordubad dairəsində məskunlaşdırılmışdı. Naxçıvan əyalətinə köçürülmüş 1869 erməni ailəsinin 1127-i bu əyalətin tabeliyində

¹ Шопен И.И. Göstərilən əsəri, s.635-642.

² Kazımov İ. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı, 2007, s.42.

olan kəndlərdə, 362-i Əlincəçay kəndlərində, 369-u isə Dərələyəz kəndlərində yerləşdirilmişdi.¹

Çarizmin köçürmə siyasəti ermənilərin sayının artmasına səbəb oldusa da, azərbaycanlılar öz say üstünlüklərini qoruyub saxladılar. Əhalinin ümumi sayında azərbaycanlıların faiz etibarilə azalması özünü göstərirdi. Bu isə ermənilərin süni olaraq bu ərazilərə kütləvi köçürülməsi ilə əlaqədar idi. Lakin heç vaxt Naxçıvan diyarında ermənilərin artımı azərbaycanlılardan üstün ola bilmədi. Rus çarizmi, sonrakı dövrlərdə isə bolşevik hakimiyyəti istəsəldə belə, məqsədlərinə nail ola bilmədilər.

¹ Cəfərli E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı, 2008, s.73.

4. ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANA QARŞI ƏRAZI İDDİALARININ ƏSASSIZLIĞI VƏ TARİXİ HƏQİQƏTLƏR

Ermənilər əsrlər boyu Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanı işğal etməyə, onu «böyük ermənistən»a birləşdirməyə cəhd göstərmişlər. Bunun üçün onlar saxta tarix yaratmış, bu ərazinin erməni torpaqları olduğunu, əhalinin milli tərkibində ermənilərin «üstünlük» təşkil etdiyini sübut etməyə çalışmış və bu siyasəti bu gün də davam etdirirlər. Məhz, bu siyasətin nəticəsidir ki, son günlərdə¹ Birləşmiş Ərəb Əmirliyinə məxsus internet saytlarından birində, Yaxın Şərq ermənilərinin “Azad-Hye” adlı internet portalında Suriya ermənilərindən olan yazıçı Avo Katerçiyanın «Ermənistan Naxçıvanı, yaxud təhrif olunmuş Naxçıvan» adlı kitab yazması haqqında məlumat verilir. Kitabdan aydın olur ki, «yazıçı-tədqiqatçı» burada Naxçıvan tarixinə aid faktları saxtalaşdırmış, Naxçıvanı tarixi Ermənistan ərazisi kimi təqdim etmiş, qədim yaşayış məskənlərimizin adlarını erməniləşdirmiş, coğrafi adları təhrif olunmuş formada oxuculara çatdırmışdır.

Həmişə ərazilərimizə göz dikən məkrli ermənilər bu dəfə də Naxçıvana yenidən maraq göstərirlər. Bu da səbəbsiz deyildir. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisini və onun ətrafındakı 7 rayonu işğal edən, buradakı 500-ə yaxın tarixi-memarlıq və mədəniyyət abidələrinə məhv edən, 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsini viran qoyan erməni şovinistləri indi də Naxçıvana göz dikir, guya burada olan məzar daşlarının - xaçkarların dağıdıldığını bildirirlər.

¹ 2006-cı ilin əvvəli nəzərdə tutulur (red.).

Bununla onlar öz vəhşi hərəkətlərini ört-basdır edir, dünya ictimaiyyətinə əsas məqsəddən yayındırmağa çalışırlar. Naxçıvan ərazisində ermənilərə aid olan heç bir qəbristanlıq olmamış və bu gün də yoxdur. Çünki, onların Naxçıvan ərazisinə köçürülmələri son əsrlərdə olmuşdur. Naxçıvan ərazisində uzun müddət yaşamayan ermənilərin hansı məzarlıqlarından danışmaq olar. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində olan bütün tarixi, arxeoloji, memarlıq, mədəniyyət və dini abidələr dövlət tərəfindən qorunur. Təsadüfi deyildir ki, Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin 6 dekabr 2005-ci il tarixli «Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında» xüsusi sərəncamı olmuşdur. İkinci bir tərəfdən isə, əslində ermənilər Qafqazın, eləcə də indiki Ermənistanın – Qərbi Azərbaycanın, Naxçıvanın yerli sakinləri olmamış, onlar bu əraziyə gəlmədirlər.¹ Bu barədə bəhs edən erməni alimi B.İşxanyan hələ 1913-cü ildə yazmışdır: «Ermənilərin həqiqi vətəni, qədim-tarixi Böyük Ermənistan Kiçik Asiyadadır, yəni Rusiya hüdüdlərindən kənardadır və ermənilər... Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlərdə məskunlaşmışlar».²

Kiçik Asiyanın özünə də onlar gəlmədirlər. «Ermənilərin əcdadları olan arilər hələ eradan əvvəl II-I minilliyin hüdüdlərində Frakiyadan Kiçik Asiyaya köçmüşlər».³

Tanınmış Amerika alimi Səmyuel A. Vimz yazmışdır ki, «üç min ildən artıq dövrdə ermənilərin heç bir milli torpağı olmamışdır, indi isə onlar tarixin zibil qablarından

¹ Бах. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграции на Кавказ с Балканы. Баку, 2003.

² Ишханян Б. Народности Кавказа. С.-Петербург, 1916, с.44.

³ Народы Кавказа. т.2. Москва, 1962, с.443.

müftə-müsəlləm «tarixi, milli ərazilər» iddiasına düşmüşlər».¹

Erməni müəlliflərinin fikrincə, Nuh dövründə Naxçıvan Ermənistanın olmuşdur. Onların fikrincə yeni eranın əvvəllərində Naxçıvan Ermənistanın tərkibinə daxil idi. Bu fikirlərin heç bir elmi əsası yoxdur və erməni «alimlərinin» uydurmalarıdır. Arxeoloji, tarixi-coğrafi tədqiqatların nəticələri göstərir ki, Naxçıvan diyarı tarixən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi, ayrılmaz ərazisi olmuşdur.² Tarixi qaynaqlar, arxeoloji materiallar sübut edir ki, miladdan öncə IV-II minilliklərdə Naxçıvan ərazisində meydana çıxan iri tayfa ittifaqları Azərbaycan xalqının soykökünün formalaşması prosesində mühüm rol oynamışdır. Naxçıvan ərazisində aşkar edilən daş və metal dövrünün abidələri, Gəmiqayada sərt qayalar üzərində çəkilən iki minə qədər müxtəlif quruluşlu təsvirlər, öz sənətkarlığı ilə seçilən boyalı qablar mədəniyyəti, yüksək qədim şəhərsalma mədəniyyətinin izləri bu ərazinin qədim türk yurdu, ilkin sivilizasiya beşiklərindən olduğunu sübut

¹ Səmyuel A. Vimz. Ermənistan – terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları. I c. (İngilis dilindən tərcümə), Bakı, 2004, s.246.

² Абибуллаев О. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982; Əliyev V. Azərbaycanın tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, 1977; Yənə onun. Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979; Yənə onun. Naxçıvan – Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı, 2002; Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı, 1998; Историческая география Азербайджана. Баку, 1987; Мешадуханум Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т ЫЫЫ. Арабо-персoturкоязычные надписе Нахчыванской Автономной Республики (ХЫЫ- начало XX века). - Б., 2001; Piriye V. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı, 2004; Vəlixanlı N. Naxçıvan-ərəblərdən monqollaradək. Bakı, 2005 və b.

edir.¹ Bunlar başlıca olaraq türk mənşəli kaspi, kadusi və naxç tayfa ittifaqları idi. Naxçıvan sözü də bu ərazidə yaşamış qədim tayfalardan biri olan «naxç»ların adı ilə bağlıdır.² Bizim eranın əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvan ərazisinə bulqar, hun, peçenek, kəngər və xəzər tayfaları gəlmişlər. Adı çəkilən tayfaların onlarla qol və tirələri bu bölgədə məskunlaşmışlar. Naxçıvan bölgəsində habelə Səlcuq oğuzlarının bəkdilli, xələc, yaycı və başqa tayfaları da iz qoymuşlar. Türk tayfalarından ustacılı, didivarlı, qızıllı, əmrəxanlı, ərəfsəli, hacılı, keçili, kəlfirli, kolanılı, qaraxanbəyli, qarxunlu, əlixanlı, muğanlı və onlarla başqaları bölgənin aborigen xalqları olmuş, bu gün də Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində həmin tayfaların adları ilə bağlı yaşayış məskənləri mövcuddur. Bütün bunlar bir daha onu təsdiq edir ki, Naxçıvan ərazisində qədimdən türk mənşəli etnoslar yaşamışlar. Tarixin heç bir mərhələsində ermənilərlə bağlı Naxçıvan diyarında yer adı olmamış və bu gün də yoxdur.

Naxçıvan ərazisi uzun əsrlər ərzində bir-birini əvəz edən Manna, Midiya, Əhəmənilər imperiyası, Atropatena, Parfiya, Sasanilər və b. dövlətlərin tərkibində olmuş və həmin dövlətlərin ən inkişaf etmiş əyalətlərindən biri olmuşdur. Naxçıvan qədim zamanlardan bu günə kimi müxtəlif böyük dövlətlərin tərkibində olduqda da Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil etmişdir.

¹ “Naxçıvan” beynəlxalq analitik-informasiya jurnalı. Mart (01) 2004, s.42.

² Ган К. Опыт объяснение Кавказских географических названий. СМОМПК. 40-сı buraxılış, Tiflis, 1909, s.110; Дирр А. Современные названия Кавказских племен. СМОМПК. 40-сı buraxılış, Tiflis, 1909, s.9; Армянская география ВВЫІІІ века П.Х. (приписывавшаяся Моисей Хоренскому). СПб, 1877, с.36-38; Мəmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçərki. Bakı, 1977, s.28 və b.

Ermənilərin özünə gəldikdə isə, onların Erməni dövləti IV əsrdə tarix səhnəsindən silinmiş, 387-ci ildə Ermənistan İran və Bizans arasında bölünmüşdür. 428-ci ildə İran erməni çarlığı ləğv edilmişdir.¹ Bu zamandan, əsrlər boyu ta 1918-ci ilin may ayına qədər Ermənistan dövləti, erməni milli dövlətçiliyi olmamışdır. Naxçıvan, təbii, mövcud olmayan Ermənistan dövləti tərkibində ola bilməzdi və olmamışdır. Doğrudur, 1080-1375-ci illər ərzində Kilikiya erməni çarlığı mövcud olmuşdu.² Lakin, Türkiyə ərazisində olan bu erməni çarlığına Naxçıvanın heç bir aidiyyəti yox idi.

Tarixin sonrakı ayrı-ayrı dövrlərində ermənilərin miqrasiyası Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana davam etmiş və ermənilərin müəyyən hissəsinin ölkəmizə axını ərəb xilafətinin işğalı dövründə baş vermişdir.

654-cü ildə Naxçıvan ərəb əmiri Həbib ibn Məsləmə tərəfindən tutulmuş və ərəzi xilafətin birinci əmirliyinin tərkibinə daxil edilmişdir.³ Ərəb müəlliflərinin «Nəşəva» adlandırdıqları Naxçıvan şəhəri bilavasitə Azərbaycana daxil idi. Qars vilayətindəki Naxçıvan isə üçüncü əmirliyin tərkibində idi. Erməni «tədqiqatçıları» bilərəkdən bunları eyniləşdirir, Qars Naxçıvanında baş verən tarixi hadisələri Azərbaycan Naxçıvanına aid edirlər ki, bu da onların məkrli niyyət və maraqlarından irəli gəlir. «Məhəmməd ibn Mərvan 150-ci ildə (erməni təqviminə görə – İ.H.; 702-703) əsir aldığı knyazları Naxçıvana gətirərək,

¹ Köçərli T. Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı, 1998, s.262.

² Yəni orada.

³ Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1965, s.82; Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, с.56.

800 nəfəri kilsə içində kilidləyib diri-diri yandırdı»¹, - fikrini əsas götürən erməni müəllifləri bu faktdan da öz məqsədlərinə uyğun istifadə edir və bunun Azərbaycan Naxçıvanı olduğunu qeyd edirlər. İ.Orbeli² və Z.Bünyadovun³ tədqiqatları ilə sübut olunmuşdur ki, «Məhəmməd ibn Mərvanın erməni knyazlarını içində yandırdığı məbəəd Türkiyənin Qars vilayətinin Kağızman mahalında yerləşən Naxçıvan şəhəridir». Bunu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Naxçıvanında nə kilsə, nə də başqa erməni xristian tikililərinin xarabalıqları heç vaxt tapılmamışdır və yoxdur.

Bir çox orta əsr qaynaqları Naxçıvanın Azərbaycan şəhəri olduğunu göstərir: Əbu-Müslümün «Azərbaycan şəhərlərindən biri olan Naxçıvanı» tutması (X əsr ərəb tarixçisi Əl-Kufi), «Naxçıvan Azərbaycan şəhəridir» (XII-XIII əsr, Yaqut əl-Həməvi), «Şəmsəddin Eldəniz Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan əyalətinin hakimi»dir (XII-XIII əsr, Mxitar Qoş), «Naxçıvan şəhəri Azərbaycandır, böyükdür və əhalisi çoxdur, hündür yerdə yerləşmişdir və olduqca möhkəmdir» (XIII əsr, «Dünyanın qərribə şeyləri» əsəri), «Naxçıvan əhalisi müsəlmanlardan ibarətdir və Azərbaycanın gözəl şəhəri»dir (XIII-XIV əsr, Həmdullah Qəzvini), «Qarabağlar bol nemətli bir yaşayış məntəqəsidir. Bu diyarın əhalisinin hamısı (50 min nəfər olmuşdur. İ.H.) müsəlmandır. Bu diyarda erməni və rum yoxdur» (XVII əsr, Evliya Çələbi) kimi fikirlər bu qəbildəndir. Bu da danılmaz bir həqiqətdir ki, ərəb istilasından sonra Nax-

¹ Кирокос Г. История. Б., 1946, с.40; Kalankaytuklu М. Albaniya tarixi. Bakı, 1993, s. 190.

² Орбели И. Надписи о построении церкви в Нахичевани. с.430-433.

³ Бунятов З. Об одном историческом недоразумении. Azərb. SSR EA-nın məruzələri. №2, 1977, s.67-69; Yenə onun. Hansı Naxçıvan? "Ulduz" jurnalı, №6, 1988, s.61-63.

çıvan əsrlər boyu Azərbaycanda bir-birini əvəz etmiş müxtəlif müsəlman dövlətlərinin - Səlcuqlar, Azərbaycan Atabəyləri, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və b.tərkibində olmuşdur.

Bir sıra erməni müəllifləri İrəvan əyalətinin erməni torpaqları olduğunu sübut etməyə cəhd göstərirlər. Əslində isə ermənilər indi Ermənistan adlanan ölkəyə gəlmə elementidir. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»¹ndə bu barədə tutarlı faktlar vardır. Həmin «Dəftər»dən aydın olur ki, 1590-cı ildə İrəvan əyaləti iki sancaqdan – İrəvan və Naxçıvandan ibarət olmuşdur. Naxçıvan sancağı Naxçıvan qəzasını və 16 nahiyəni (Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad, Şorlut, Dərənürgüt) əhatə etmişdir.²

«Dəftərlərdə» əyalətin şəhərlərinin əhalisi göstərilir. Məlum olur ki, XVI əsrin sonunda əyalətin ən çox əhali yaşayan şəhəri Naxçıvan olub. Orada 4208, İrəvanda 2000, Ordubadda 1357 nəfər yaşayıb.

Ermənilərin XVI əsrin əvvəllərində də İrəvan əyalətinə – Qərbi Azərbaycana gəlmələri barədə İrəvan qalabəyisi və Qərbi Azərbaycan bəylərbəyi Rəvan xanın Şah İsmayıl Xətaiyə yazdığı bir məktub dediklərimizi tam təsdiq edir:

«...Son illər müşahidələrimə görə, əhalinin bir qismi, yəni Bəynənnəhreyndən Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa, bizim torpaqlara gələn ermənilər... kəsbkarlıqla, xırda ticarətlə, bənnə və dülğərliklə gü-

¹ İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Araşdırma, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifləri Z.Bünyadov, H.Məmmədov). Bakı, 1996, s.9.

² İrəvan əyalətinin ictimai dəftəri (tərcümə). Bakı, 1996.

zəran sürüb farağat oturmaqdansa, tabeliyimdəki torpaqlarda yerdəyişmə vurnuxmalarına başlamış, geniş oturaq həyat iddialarına qapılmışlar. İndi Ağkilsə (Eçmiədzin) kəndində əyləşən dünya ermənilərinin katolikosu 2-ci Qriqori zünnarına xas olmayan fəaliyyəti ilə və təxribatçılıq əməlləri ilə idarəmizi müşküllərə məruz qoyub. Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla oturaq məskunlaşmasını maliyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudiyyəti təsəvvürü yaradılır ki, bunlar istiqbalda nəsillərimizə başağrısı verə biləcək fəsadlar törənməsinə zəmin yarada bilər. İndi zikr olunan ərazidə elə bir kəndimiz, obamız qalmayıb ki, orda üç yad ailə işığı yanmasın. İsmətsizlik əxlaqına qurşanmış hayk qız-gəlinləri türk dəliqanlı cavanlarına sırımğağa can atır, ...oğuzlara ərə getməyə, başqa sözlə, mülkümüzə, malımıza şərikin çıxmağa çalışır, siyasətdə sakit təcavüz adlanan cinayətlər törədirlər. Qarışıq nığahların vüsəti məni qorxudur, şahım. Mənə səlahiyyət ver, cəmi on beş min gəlməni mövsümi işçilər kimi qisim-qisim qaytarım vətənin dışarına. Sənin qulun Rəvan xan».¹

Səfəvilər dövləti dövründə (1501-1736) Naxçıvan əsasən bu dövlətin, bəzən də Osmanlı Türkiyəsinin tərkibində olmuşdur. Azərbaycan Səfəvi dövlətində «Naxçıvan ölkəsi» əvvəllər Təbriz bəylərbəyliyi, sonra isə Çuxur Səd «Naxçıvan ölkəsi»nin idarə edilməsi hüququnu özlərinin ən güclü dayaqlarından olan türk Qızılbaş tayfası – Ustacıların bir qolu olan Kəngərli tayfası başçılarına vermişdilər. Kəngərli tayfa başçıları Naxçıvanın irsi hakimlə-

¹ 7 Gün, 1992, 19 dekabr.

ri olaraq diyarı XIX əsrin 20-ci illərinə qədər idarə etmişlər. Naxçıvan qızılbaş ustacılıq qəbiləsinin iqamətgahı idi.

1723-cü ilin yazından Cənubi Qafqaza ordu yeridən Osmanlı imperiyası 1724-cü ilin sentyabrında Naxçıvanı, sonra isə Ordubad şəhərini tuturlar. Naxçıvan torpaqları 1735-ci ilədək Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altında qalır. Osmanlı inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Naxçıvan «Naxçıvan sancağı» adı ilə tanınır. Bu dövrdə tərtib olunmuş «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndən (1727) məlum olur ki, həmin sancağın tərkibində 15 nahiyyə olmuşdur: Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz.¹ Osmanlılar Səfəvilər dövründə olmuş Zor, Zəbil və Şərur nahiyyələrini onun tərkibindən çıxararaq İrəvan əyalətinə birləşdirmişlər. Naxçıvan sancağı 315 yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. Burada indiki Naxçıvan MR-in ərazisi, Ermənistanın Yexeqnazor rayonu, Cermuk rayonunun yarısı, Sisyan rayonunun böyük bir hissəsi, Mehri daxil olmaqla rayonun bir neçə yaşayış məntəqəsi daxil idi. Min illər boyu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonunda (1588-1603) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada osmanlı idarə sistemi tətbiq edilmişdir.²

1735-ci ildə Azərbaycanın digər əraziləri kimi Naxçıvan da Nadir Əfşarın hakimiyyətinə keçir. 1736-cı ildə Nadir özünü şah elan etdi və bundan sonra Azərbaycanın bütün ərazisini vahid Azərbaycan vilayətində birləşdirdi.

¹ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997, s.6-7.

² Yenə orada. Bakı, 2001, s.5.

1747-ci ildə Nadir imperiyasının dağılmasından sonra Naxçıvan faktiki olaraq müstəqil dövlətə – xanlığa çevrildi. Həmin Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan özünü Naxçıvan diyarının müstəqil hakimi elan etdi.¹

Naxçıvan xanlığının ərazisi indikindən xeyli böyük olub, Dərələyəz və Zəngəzur torpaqlarının da çox hissəsini əhatə edirdi. Xanlığın tərkibində 7 mahal (Əlincə, Əylis, Bəlləv, Dəstə, Dərələyəz, Xok, Ordubad) və iki şəhər (Naxçıvan, Ordubad) var idi.

Naxçıvan xanlığı Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilənədək, 1828-ci ilədək yaşadı. Naxçıvan Rusiya imperiyası tərkibinə qatıldıqdan az sonra şahlıq üsul-idarəsi ləğv edildi.

1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində «erməni vilayəti» adlanan inzibati əyalət yaradıldı. Fərmanda deyilirdi: «İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra «erməni vilayəti» adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında ali senat lazımı fərmanları öz vaxtında alacaqdır».²

Tərkibində Naxçıvan diyarının da olduğu «erməni vilayəti»ni İrəvandan rus generalı idarə etməli idi. Lakin Ehsan xan Kəngərli Naxçıvanın naibi kimi diyarı 1840-cı ilə qədər idarə etdi. 1840-cı ilin aprelində Rusiya çarı Zaqafqaziyada inzibati islahat haqda qanun verdi. 1841-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən bu qanuna əsasən ko-

¹ Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996, s.48.

² Собрание актов, относящихся к обозрению истории Азербайджанского народа. Ы Т., Москва, 1833, с.178-179.

mendant üsul-idarəsi ləğv olundu, ümumi Rusiya inzibati idarə sistemi tətbiq edildi. Buna uyğun yaradılan Naxçıvan qəzası Ordubad mahalı ilə birlikdə Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Naxçıvan qəzasının sahəsi 4378 kv. km, əhalisi isə 86,878 nəfər idi. Naxçıvan qəzası Naxçıvan, Ordubad, Dərələyəz, Culfa, Şahbuz və s. ərazilərdən ibarət idi.

Çar Rusiyasının geosiyasi məqsədlərinə müvafiq olaraq Naxçıvan qəzası 1849-cu ildə Qərbi Azərbaycan-dakı İrəvan quberniyasına birləşdirildi. Lakin bununla belə, İrəvan quberniyası tərkibində də Naxçıvana müstəqil idarəçilik statusu verilmişdi. Şərur-Dərələyəz ərazisi və Ordubad dairəsi də yeni yaradılan İrəvan quberniyasının tərkibində əhalisinin çox böyük əksəriyyəti azərbaycanlı-lardan ibarət olan Şərur-Dərələyəz qəzası təşkil edildi. Azərbaycanın tarixi əraziləri olan İrəvan, Naxçıvan, Göyçə mahalı, Şərur-Dərələyəz, Yeni Bəyazid əraziləri İrəvan quberniyasının tərkibində idi.

Yaradılan «erməni vilayəti»ndə 752 kənd olmuşdur ki, onlardan 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində idi.¹ Dağıdılmış, xaraba qoyulmuş kəndlərlə birlikdə «erməni vilayəti»ndə cəmi 1111 kənd olmuşdur. Bunlardan 81.749 müsəlman, cəmi 25131 erməni olub² Naxçıvanda isə 1828-ci ildə Ordubad da daxil olmaqla 4959 ailə yaşamışdır: 4149 azərbaycanlı ailəsi (83,6 faiz) və 810 erməni ailəsi (16,4 faiz).

«Erməni vilayəti» yaradıldıqdan az sonra onun başçısı vəzifəsinə milliyətcə erməni olan D.O.Bebutov

¹ Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998, s.181-189.

² Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2003, s.39.

təyin olundu. O, 1830-1838-ci illərdə bu vəzifəni icra etdiyi müddətdə ermənilərin yerləşdirilməsi, maddi şəraitlərinin yaxşılaşdırılması, onların icra hakimiyyəti orqanlarında təmsil olunması sahəsində xeyli iş gördü. Nəticədə işğal olunan ərazilərdə həm ermənilərin sayı artdı, həm də hakimiyyət orqanlarının əsas həlqələrində həlledici sahələri ələ keçirə bildilər.

Ermənilərin Naxçıvana qarşı ərazi iddialarında bu ərazidə ermənilərin çoxluq təşkil etmələrini, xüsusilə qabardırlar və bu zaman heç bir tarixi qaynağa əsaslanmır, necə və nə gəldi söyləyirlər. R.Yengibaryan, K.Mikaelyan, Z.Balayan və b. erməni müəllifləri bu sahədə lap ağırı çıxarıblar.

Naxçıvan əhalisinin tərkibi haqqında ilk məlumatı Qriboyedov 1828-ci il sentyabrın 23-də general Paskeviçə yazdığı məktubunda vermişdir. Buradan aydın olur ki, Türkmənçay müqaviləsinə qədər Naxçıvan əyalətində 404 erməni ailəsi (16,4 faiz) olmuşdur. İ.Şopenə görə əhalinin 14,4 faizi,¹ B.Qriqoryevə görə 16,4 faizi² erməni olmuşdur.

Naxçıvan Rusiya tərəfindən tutulduqdan sonra onun əhalisinin tərkibində həm sayca, həm də etnik cəhətdən əsaslı dəyişiklik baş verdi. Bu, çarizmin işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini xristianlaşdırmaq, daha dəqiq desək, erməniləşdirmək siyasətinin nəticəsi idi. Ermənilərin Cənubi Qafqaza, eləcə də Azərbaycana axını çoxpilləli bir proses olub, bir çox əsrlər boyu davam etmiş və kütləvi şəkildə miqrasiyaları XIX-XX əsrin əvvəllərində baş

¹ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с.611.

² Григорьев Б. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.125-127.

vermişdi. Nəticədə, Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra 119,5 min erməni Şimali Azərbaycanda məskunlaşmış və onların miqrasiyaları sonrakı dövrdə də davam etmişdi.¹

1830-cu ildə Naxçıvanla Ordubada 2511 erməni ailəsi (12555 nəfər) köçürüldü. 1828-ci ildə isə cəmi 810 yerli erməni ailəsi yaşamışdır. Artıq erməni ailələrinin sayı 3321-ə çatdı.² Əhalinin birinci Ümumrusiya siyahıya alınması materiallarına görə, 1897-ci ildə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında artıq 55398 nəfər erməni və 115711 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Göründüyü kimi, çarizmin erməniləri Naxçıvana kütləvi surətdə köçürmələrinə baxmayaraq azərbaycanlılar yenə Naxçıvanda ermənilərdən iki dəfə çox olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər Naxçıvan ərazisində olan azərbaycanlılara divan tutur, onları bu ərazilərdən qovmağa və beləliklə də bu əraziyə sahib olmağa çalışırdılar. 1905-1907, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımlar törədirdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın əhalisi kəskin şəkildə – 38 faiz azalmışdır.

Ermənistanın işğalçı siyasəti Naxçıvanı zorla Ermənistanla birləşdirmək cəhdləri nəticəsində 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda olduqca gərgin hərbi-siyasi vəziyyət yaranmış və bununla əlaqədar olaraq ermənilərin mütləq əksəriyyəti Naxçıvanı tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bu məcburiyyət ermənilərin etdikləri vəhşiliklərin nəticəsində

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, Бакинской губернии, с.52-53.

² Григорьев Б. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, с.127.

yararmışdır. Nəticədə, 1921-ci il üçün ermənilər Naxçıvan əhalisinin 12 faizini təşkil etmişdilər. Ermənilərin Naxçıvandan didərgin düşmələrinə birinci növbədə Ermənistan hökuməti bais olmuşdur.

Ermənistanın birinci baş naziri O.Kaçaznuni 1923-cü ildə Naxçıvanla Şəruru «müsəlman Naxçıvanı və Şəruru» adlandıraraq yazmışdı: «Müsəlman rayonlarında inzibati tədbirlərlə qayda-qanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın törətməyə məcbur olduq. Lakin uğursuzluğa uğradıq. Vedibasar, Şərrur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə hətta silah gücünə öz hakimiyyətimizi qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik».¹

1918-1921-ci illərdə xarici dövlətlərin köməyindən istifadə edən Ermənistan hökuməti Naxçıvanı iddia edirdi. Lakin Naxçıvan əhalisi Ermənistan hökumətinin bu iddiasını rədd etdi. Ermənilərin zor gücünə, hərbi yolla Naxçıvanı işğal etmək niyyəti də baş tutmadı.

1921-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanda referendum keçirildi. Əhalinin 90 faizindən çoxu Naxçıvanın muxtar respublika statusunda Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi.²

1921-ci il martın 16-da Moskvada Rusiya və Türkiyə arasında müqavilə imzalandı. Moskva müqaviləsi Naxçıvanın artıq mövcud olan ərazi statusunu təsbit etdi və Naxçıvana Azərbaycan protektoratı altında muxtariyyət

¹ Kaçaznuni Ov. Taşnak partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konferansına Rapor). İstanbul, 2005, s.56.

² Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi, f.1, siy.3, iş 13, v.79; Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921), Bakı, 1996, s.302.

verilməsini müəyyənləşdirdi.¹ Moskva müqaviləsinin şərtləri 1921-ci il oktyabrın 13-də Rusiya nümayəndəsinin iştirakı ilə Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında bağlanmış Qars müqaviləsi ilə daha da möhkəmləndirildi. Naxçıvanın sərhədləri və gələcək statusu qəti olaraq müəyyənləşdirildi.² Müqavilə müddətsiz imzalandı ki, bu amil də Naxçıvanın gələcək taleyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdi.

Ermənistan nümayəndələri Qars müqaviləsini imzalamaqla öz üzərlərinə bu müqavilənin maddələrini və deməli, həm də Naxçıvanın dövlət ərazi statusu ilə bağlı maddələri pozmayacağı haqqında öhdəlik götürdü. Lakin sonrakı dövrlərdə Ermənistan nəinki götürdüyü öhdəliyi yerinə yetirdi, həmin müqavilənin ləğv edilməsinə çalışdı. Ermənistan hökuməti müqaviləni pozaraq Zaqafqaziya MİK-nin 18 fevral 1929-cu il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 657 kv. km ərazisini əhatə edən 10 kəndinə (Xaçik, Horadiz, Qurdqulaq (Şərur), Oğbin, Sultanbəy, Ağxaç, Almalı, İtqıran (Şahbuz) və Karçevan (Ordubad)) yiyələndi.³

Bunlarla kifayətlənməyən ermənilər və Ermənistan dövləti bütün XX əsr boyu olduğu kimi, bu gün də yenə öz məkrli niyyətlərindən əl çəkməmiş, fürsət düşdükdə Naxçıvan iddialarını irəli sürür və buna mane olan Moskva və Qars müqavilələrinin ləğv edilməsini tələb edirlər. Ermənistanın Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə

¹ Документы внешней политики СССР. Т.3, Москва, 1959, с.598-599.

² Документы внешней политики СССР. Т.3, Москва, 1959, с.342; İsmail Soysal. Türkiyənin siyasi andlaşmaları. I cild (1920-1945). Ankara, 1989, s.41-47.

³ ARDA, f.379, siy.3, iş 2035, s. 2.

də davam etmiş və indi də bu çirkin niyyətlərindən əl çəkmirlər.

1987-ci ildə ABŞ-da «Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək» təşkilatı, 1999-cu ildə İrəvanda «Naxçıvan qardaşları» cəmiyyəti, «Naxçıvan Ermənilərinin Milli Şurası» kimi təşkilat və cəmiyyətlər yaradılır, müxtəlif mətbu orqanlarda Naxçıvanla bağlı saxta, heç bir elmi əsası olmayan, obyektivlikdən uzaq olan yazılar dərc etdirirlər. Bununla ermənilər Naxçıvanla bağlı fikir formalaşdırmağa çalışırlar.

90-cı illərin əvvəllərində isə ermənilər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə açıq hərbi təcavüzə başladılar, lakin layiqli cavab alıb geri oturduldular.

Ermənilərin Naxçıvan iddialarına lazımi cavab verilməli, bu iddiaların əsassız, uydurma olduğu tarixi faktlarla göstərməlidir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillərimiz üçün də qoruyub saxlamalıyıq.

5. NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN SOYQIRIMA MƏRUZ QALMASI

XX yüzillikdə Azərbaycan xalqının başına bir sıra ağır faciələr gətirilib. Böyük dövlətlərin yeritdikləri imperiya siyasətinin qəddar və məkrli icraçısı olan ermənilərin əli ilə dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə, soyqırımı, repressiya və deportasiya törədilmiş, xalqımızı ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə düçar etmişlər. Yüz minlərlə dinc azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmiş, öz ata-baba yurdundan didərgin salınmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ rəhbərlərinin birtərəfli siyasət yeritməsi, xalqımıza qarşı düzgün mövqe tutmamasının nəticəsi idi ki, biz bu cür ağır-acımız barədə vaxtında və obyektiv söz demək imkanına malik olmamışıq. Əksinə ermənilərin müdafiə olunması, bir sıra hallarda onlara qarşı müsbət meyllər gələcək bəlalarımızın əsası olmuşdur.

1991-ci ildən Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizə, tarixi taleyimizə və keçmişimizə obyektiv yanaşmaq imkanları yaranmışdır. Təsadüfi deyildir ki, xalqımızın qarşılaşdığı bu faciələrə, əvvəllər göstərilmiş elmi-ideoloji münasibətə narazılığını bildirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev respublika Elmlər Akademiyasının üzvləri ilə görüşündə demişdir: «XX əsr xalqımız üçün çox müsibətlər əsri olubdur. Gərək onu doğru-düzgün, nə cür, necə olubdursa,

elə də yazaq. Bunların hamısı həm xalqımızın özünü tanıması, həm də bugünkü siyasətimiz üçün lazımdır».

Prezident Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixdə «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» verdiyi fərman¹ ilk dəfə olaraq ermənilərin tarix boyu azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bütün bu faciələrə, vəhşiliklərə hüquqi-siyasi qiymət vermişdir. Həmin fərmanda azərbaycanlıların soyqırımının bütün mərhələləri öz əksini tapmışdır.

Ermənilər «böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə artıq neçə əsrdir ki, yaşayırlar. Onlar öz havadarlarının maddi və mənəvi köməyindən istifadə edərək XX əsrin əvvəllərində, yəni 1905-1907-ci illərdə əvvəlcə Bakıda, sonra isə Azərbaycanın, eləcə də Qafqazın digər regionlarında Azərbaycan türklərinin soyqırımını həyata keçirmişlər.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı M.S.Ordubadi «Qanlı illər», Mir Möhsün Nəvvab isə «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» kitablarında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımı ətraflı qələmə almışlar. Həmin kitablarda bəhs olunan hadisələr o zamanın mətbu nəşrləri, şahidlərin ifadələri, göndərilən məktublar əsasında hazırlanıb. Bunlardan aydın olur ki, 1905-ci ilin fevralında Bakıda başlanan erməni-müsəlman qırğınları bir təsadüf nəticəsində deyil, məhz bütün Qafqazın varlı ermənilərinin zaman-zaman toplandıqları bir şəhərdə planlı şəkildə baş vermişdir. Ermənilər Bakıda erməni varlılarının köməyi ilə istədiklərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra

¹ «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı. Deportasiya. Toplu. Bakı, 1998, s.17-20.

bütün Zaqafqaziyadan müsəlmanları silah gücünə qovub Ermənistan dövləti yaradacaqlarına əmin idilər. Fevralın 6-dan 10-na qədər Bakıda şiddətlə davam edən qırğınlar zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşdular¹.

1905-ci ilin may ayından başlayaraq Naxçıvan qəzasında da ermənilərin azərbaycanlılara qarşı qırğınları başladı. Naxçıvanda, Ordubadda, Cəhri, Çeşməbasar, Tivi, Tumbul və başqa şəhər və kəndlərdə azərbaycanlılar qətlə yetirildilər. Baş vermiş hadisələrlə bağlı mayın 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski, İrəvan şəhər qlavası Ağamolovla birlikdə Naxçıvan şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski Naxçıvana gəldilər. Qırğınlar ara vermədiyi üçün Tiflisdən general Əlixanov Avarski də Naxçıvana göndərilir. Ermənilər Naxçıvanda da məğlub olduqlarından növbəti iğtişaşları İrəvanda törətdilər. Ermənilərin məqsədi «İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzur kimi yol boyunda olan kəndləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvəni bitişdirmək kimi alçaq xəyallar»dan² ibarət idi.

1905-ci ilin may ayında Ordubad qəzasının Tivi kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münacişə ilə əlaqədar buraya 500-ə yaxın əsgər və zabıt göndərilmişdi. Sənədlərdən aydın olur ki, bu hərbi hissə kənddəki müsəlmanlara qarşı zor tətbiq etmiş, onları yurdlarından qovmuş, adamları öldürmüş, əslində isə ermənilərə kömək etmişlər. Kazakların köməyindən istifadə edən

¹ M.S.Ordubadi. Qanlı illər, Bakı, 1991, s.7.

² Yəni orada, s.119.

ermənilər 1905-ci ilin noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman bazarını tamam qarət etdikdən sonra od vurmuşlar. Yanğın nəticəsində bazarda 85 dükan, 75 anbar və b. tikililər yanıb külə dönmüşdü.

1905-1907-ci illərdə olduğu kimi, ermənilər I Dünya müharibəsi illərində yaranmış şəraitdən istifadə edərək bir sıra ərazilərdə, eləcə də Naxçıvan qəzasında da azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini davam etdirməklə bölgəyə yiyələnmək məqsədlərini gerçəkləşdirməyə çalışırdılar. 1917-ci ilin yanvarından başlayaraq bölgənin ayrı-ayrı kəndlərində azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qətlə yetirilirdi. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın bu qədim guşəsi və onun sakinləri də başqa torpaqlarımız kimi, erməni daşnaklarının düşmən siyasətinin hədəfinə çevrilmişdi. Həmin illərdə hadisələrin bilavasitə şahidi, Naxçıvan Müsəlman Milli Komitəsinin katibi olan Mirzə Bağır Əliyev gündəlik kimi yazdığı «Qanlı günlərimiz» əsərində¹ ermənilərin törətdikləri soyqırımı, şəhərin özündə və Naxçıvanın müxtəlif bölgələrindəki vəhşilikləri, Andranik Ozanyanın Naxçıvana hücumu, türklərin Naxçıvana gəlməsi və s. təsvir olunur.

Sənədlərdən və arxiv materiallarından aydın olur ki, 1917-ci ilin dekabr ayından başlayaraq 1920-ci ilin iyul ayına kimi erməni hərbi hissələri tərəfindən başda Andranik Ozanyanın, Niğdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və b. başçılıq etdikləri erməni quldur dəstələri Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndlərinə, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad şəhərlərinə basqınlar etmiş, dağıtmış, yandırmış,

¹ M.B.Əliyev. Qanlı günlərimiz. Bakı, 1993, 141 s.

73727 nəfəri vəhşicəsinə qətlə yetirmiş¹, canlarını qurtaranlar isə öz yurdlarından didərgin düşmüşlər.

Lakin bütün bu vəhşiliklərin qarşısını yerli azərbaycanlıların igidliyi və Türkiyədən gəlmiş türk əsgərlərinin qardaşlıq köməyi almış, ermənilərin bölgəyə sahib olmaq və azərbaycanlıları tamamilə bu bölgədən qovmaq və öldürmək planlarına yol verməmişdir.

1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin əvvəlində ermənilərin Naxçıvanın da daxil olduğu İrəvan quberniyasının müsəlman kəndlərinin əhalisinə qarşı törətdikləri özbaşınalıqlar və qətlər Türkiyə silahlı qüvvələrinin hərbi əməliyyatlara başlamasına səbəb oldu.

1918-ci il iyunun 4-də Batum şəhərində Osmanlı dövləti Qafqazın hər üç respublikası ilə «Sülh və dostluq haqqında» müqavilə bağladı. Azərbaycanla bağlanmış müqavilənin 4-cü maddəsində yazılırdı ki, əgər ölkədə asayiş və onun təhlükəsizliyini təmin etməyə ehtiyac olarsa, Osmanlı imperatorluğu Azərbaycan hökumətinə silahlı qüvvə ilə yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürür².

Batum müqaviləsinin şərtləri və onlara əsasən də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin Türkiyəyə müraciəti, həm də ermənilərin Naxçıvan bölgəsindəki azğınlıqları Osmanlı dövlətini qəti tədbirlər görməyə vadar etdi. Cəfərqulu xan Naxçıvanskinin və Kərim xan İrəvanlının xahişlərindən sonra 1918-ci ilin mayın 16-da Xəlil bəyin başçılığı ilə türk qoşunları Naxçıvana gəldi.³

¹ «Kaf Dağı» qəzeti, (Türkiyə,Ərzurum), Yıl 1 sayı 4, Kış 2001.

² Nəсібzadə. N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı, 1996, s.60.

³ İbrahim Ethem Atnur. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan. Naxçıvan, 1999, s.34.

Andranik Ozanyanın quldur dəstələrinin bölgədə törətdikləri vəhşilikləri görən və azərbaycanlı əhalini xilas etməyə çalışan Türkiyə Mustafa Kamal Atatürkün tövsiyəsi ilə 1918-ci ilin yayında Naxçıvan bölgəsinə Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında silahlı qüvvələrin ön hissələrini yeritdi. Naxçıvan bölgəsinin müdafiəsi Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan I Qafqaz kolordusuna tapşırıldı. Buna görə də Kazım Qarabəkir paşa avqustun 7-də Naxçıvanda öz qərargahını qurdu¹. Bununla da Zəngəzur və onun ətrafında Andranikin başçılığı altında toplaşan 8 minlik erməni qoşununun Naxçıvana hücumunun qarşısı alındı. Türk ordusu əhalini ermənilərin qırğınından xilas etdi. Bu zaman bölgənin daxilində sabitlik və əmin-amanlıq yarandı. Daşnaq quldur dəstələri buraya ayaq basa bilmirdilər. Əhali təhlükəsiz yaşayırdı. Lakin Naxçıvan camaatının dinc yaşaması cəmi bir neçə ay davam etdi. Türkiyə I Dünya müharibəsinin nəticəsinə görə-Antanta dövlətləri ilə bağladığı Mudros müqaviləsinin 11-ci maddəsinə görə bir sıra yerlərdən, o cümlədən Azərbaycandan da qoşunlarını çıxarmalı oldu. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında türk qoşunu noyabrın 1-də Naxçıvanı tərk etdi. Bu hadisənin Naxçıvanın vəziyyətinə necə təsir göstərməsi Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri Cəfərqulu xanın sözləri ilə belə səciyyələnirdi: «Türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kənd və qəsəbələrinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan azərbaycanlı qadın və uşaqların döyülməsi və öldürülməsinin qanlı səhifələri təkrar olunmağa başladı. Yenə də İrəvan quberniyasında ermənilər tərəfindən qəddar ölümə məhkum edil-

¹ Kırzioğlu.F. Kazım Qarabəkir. Ankara, 1991, s.19.

miş on minlərlə müsəlmanın ürəkparçalayan qışqırıq və nalələri göyə yüksəldi».

Türkiyə ordu hissələrinin bölgədən çıxdıqları, azərbaycanlı əhalinin özünü və torpağını qorumaq üçün qüvvətli dövlət qurumuna, nizami hərbi qüvvələrə malik olmadığı bir vəziyyətdə ermənilərin siyasəti və fəallaşması ağır nəticələr verə bilərdi. Yaranmış şəraitdə bölgənin müsəlman-türk əhalisinin başçıları 1918-ci ilin noyabrında Araz-Türk Respublikasını yaratdılar¹. Hərbi-müdafiə problemlərinin həllində Araz-Türk Respublikasının rəhbərliyi Türkiyənin yardımından istifadə etmişdi. Türkiyə dövlətinin Araz-Türk Respublikası hökuməti yanındakı daimi hərbi müşaviri Xəlil bəy, Osmanlı qoşunları bölgəni tərk etdikdən sonra burada saxlanılan 5 zabıt və 300 əsgər bu istiqamətdə müəyyən işlər görmüşdülər. Xüsusilə, Xəlil bəy istər o vaxt, istərsə də 1919-1920-ci illərdə bölgə əhalisinin ermənilərin hücum və zorakılıqlarından qorunmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir.

1919-cu ilin yanvarından ingilislərə arxalanan ermənilər bölgəyə basqınlar edir, azərbaycanlılara divan tuturdular. Ermənistanın Naxçıvan torpaqlarına yiyələnmək cəhdləri 1919-cu ilin yazında daha da qüvvətləndi. İngilislərin köməyi ilə onlar may ayının 20-dən «erməni idarəçiliyi»ni yaratsalar da iyulun 25-də Naxçıvan bölgəsinin əhalisi erməniləri əzərək ərazidən qovdular. Nəticədə, 1919-cu ilin avqustun 30-da Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvanın general-qubernatoru təyin olundu². Xəlil bəy qo-

¹ Musayev.İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, s.70.

² Əliyev.Ə. Əlincə yaddaşı: Naxçıvan – 1914-1992, Bakı, 1997, s.69.

şunların baş komandanı, Kalbalı xan isə onun köməkçisi təyin olundu.

1919-cu ilin sonundan etibarən Türkiyənin Naxçıvan bölgəsinə hərbi-siyasi yardımını yenidən qüvvətlənməyə başladı. Böyük öndər Mustafa Kamal paşanın xüsusi tapşırığı ilə Güney Qafqaza gələn Xəlil paşa Anadolu ilə Azərbaycanı birləşdirən Naxçıvan koridorunun təhlükəsizliyini təmin etməklə, öz silahlı qüvvələrini bölgə əhalisinin silahlı mübarizəsinə yönəldirdi. Mayor Xəlil bəy Türkiyə hərbi nümayəndəliyinin başçısı kimi yenə də öz fəaliyyətini davam etdirir, bölgənin müdafiə işlərinə yardım göstərir, ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilə biləcək vəhşiliklərin qarşısı alınırdı.

1920-ci ilin martında Kazım Qarabəkir paşanın Əli Teymur bəyin başçılığı ilə göndərdiyi türk qoşunları naxçıvanlı qardaşlarının köməyinə vaxtında çatmış və yerli qüvvələrlə birlikdə ermənilərə ağır zərbələr vurmuşlar. Türkiyə hərbi nümayəndəliyi yerli silahlı qüvvələrin başçıları ilə birlikdə bölgənin ermənilərdən müdafiəsi üçün tədbirlər hazırlayıb və uğurla həyata keçirmişlər. Ermənilər Ordubadda ciddi təhlükə yaratdıqlarından Türkiyədən Ədib bəyin başçılığı ilə 500 nəfərlik hərbi hissə gəlmiş və Aza kəndi yaxınlığında düşməni əzərək qovmuş və Ordubad ətrafında uğurlu hərbi əməliyyatlar həyata keçirmişlər.

1920-ci ilin aprelin 28-də Bakı, iyulun 28-də isə Naxçıvan rus ordusu tərəfindən işğal edildi. Vəziyyətin dəyişdiyini görən bir qrup Naxçıvan ziyalı, ərazinin ermənilərə verilməsi təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün Naxçıvan mahalını Sovet Sosialist Respublikası elan etdilər.

Bu zaman Naxçıvanda yerli özünümüdafiə hərbi qüvvələri, işğalçı rus ordusu və ermənilərdən müdafiəyə

kömək edən türk qoşunları var idi. Rus işğalçıları türk qoşunlarının buradan çıxarılmasını tələb edirdilər. 1920-ci ilin avqust ayında Sovet-Türk danışıqlarına əsasən hər iki tərəfin qoşunları Naxçıvanda saxlanıldı.

1920-ci il dekabrın 1-də Azərbaycanın digər mahal-ları ilə birlikdə Naxçıvanın da Ermənistana verilməsi haq-qında bəyanat verildi. Dekabrın 5-dən etibarən yerli əha-linin bu akta qarşı kəskin çıxışları baş verdi. Respublika İnqilab Komitəsinin üzvü və Ədliyyə Komissarı Behbud bəy Şahmurov Naxçıvana gəldi və əhali ilə görüşlərində açıqca demişdi: «...Siz torpağınızla birlikdə öz müstəqilli-yinizi saxlamaq istəyirsinizsə, burada istinad edə biləcə-yiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və tor-paqlarınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakət-dən xilas edəcəklər»¹.

Göründüyü kimi, Türkiyə Naxçıvanın ermənilər tərə-findən işğalına qarşı ölüm-dirim mübarizəsi aparan döyüş-kən əhaliyə daim diplomatik və hərbi yardım göstərmiş, ermənilər tərəfindən yerli azərbaycanlılara qarşı soyqırı-mının qarşısını almış, ən başlıcası isə bu qədim türk yur-dunun erməni əlinə keçməsinə imkan verməmişdir.

Naxçıvan sovetləşsə də Mustafa Kamal Atatürk və Kazım Qarabəkir paşa ermənilərin iddiaları ilə əlaqədar Naxçıvanın gələcək taleyi ilə bağlı narahat idilər. Bildirdi-lər ki, Moskvanın və kommunistlərin təzyiqi ilə Azərbay-can hökuməti Naxçıvanı Ermənistana güzəştə gedə bilər. Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin yuxarıda adı çəki-lən 1 dekabr tarixli bəyanatında belə təşəbbüs göstəril-mişdi. Türkiyənin işə qarışması ilə bunun qarşısı alınmış-

¹ Musayev.İ. Göstərilən əsəri, s.299.

di. Ona görə də Veysəl bəyin başçılığı ilə türk qoşunları hələ də Naxçıvanda qalmaqda idi. Türkiyənin bu himayəsi və narahatçılığı Rusiya diplomatiyasını ciddi təşvişə salmışdı. Onlar güman edirdilər ki, Türkiyə sərhəddində yerləşən Naxçıvanla öz arasında bufer zona yarada bilər. Ona görə də Rusiya diplomatiyası müəyyən kompromisə getməli olsa da, Qafqazda Türkiyə ilə «dostluq və qardaşlıq haqqında» müqavilə bağlamağa çalışırdı. Moskva danışıqlarında Türkiyə tərəfi Naxçıvan məsələsində heç bir kompromisə getməyə razı deyildi. Türkiyə bildirdi ki, qoşunlarını Naxçıvandan o şərtlə çıxaracaqdır ki, Rusiya hökuməti Naxçıvanı Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu rəsmi şəkildə təsdiq etsin. Moskva danışıqlarının getdiyi dövrdə Rusiyaya təzyiq göstərmək məqsədilə Kazım Qarabəkir paşa qoşun yeridib Batumu tutdu. Eyni vaxtda Zaqafqaziyyəyə hücum etmək barədə Bəkir Sami bəy İngiltərənin baş naziri L. Corla danışıqlar apardı. Sovet nümayəndə heyətinin başçısı G. Çiçerin Naxçıvan məsələsində güzəştə getməyə məcbur oldu. Moskva müqaviləsinin (16 mart 1921) 3-cü maddəsinə əsasən belə bir qarşılıqlı qərara gəldi: Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (B) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərtlə muxtar ərazi təşkil edir¹.

Türk dövlətinin, Mustafa Kamal Paşanın söyləri nəticəsində Naxçıvan məsələsi özünün ədalətli həllini tapdı.

Qars müqaviləsi (13 oktyabr 1921) Naxçıvanın ərazi mənsubiyyəti məsələsini bir daha təsdiqlədi, onun sərhəd-

¹ Soysal İsmail. Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiye'nin siyasal andlaşmaları. I cilt (1920-1945), Ankara, 1983, s. 33, 37-38.

lərini qəti surətdə müəyyənləşdirdi. Müqavilənin 5-ci maddəsində yazılırdı ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən olunan sərhədlər daxilində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir.¹

Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkün ardıcıl və səmərəli diplomatik fəaliyyəti, Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı ilə türk qoşunlarının hərbi yardımını və Naxçıvan mahalı əhalisinin qətiyyətli mövqeyi bölgə əhalisini erməni qırğınlarından xilas etdi və bağlanmış müqavilələr nəticəsində bölgənin ərazi mənsubiyyəti məsələsi Azərbaycan üçün qanuni və ədalətli qaydada həll olundu.

XX yüzilliyin sonrakı tarixi mərhələlərində də bölgənin təhlükəsizliyinin qorunub saxlanılmasında Türkiyə Cümhuriyyəti Qars müqaviləsinin şərtlərinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək həmişə öz sözünü demiş, bölgənin qorunmasında səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun müstəqilliyini tanıyan ilk ölkə Türkiyə Cümhuriyyəti olmuşdur. 90-cı illərin əvvəllərində ermənilər Naxçıvana silahlı hücum edərkən Qars müqaviləsi yenidən gündəmə gəlmiş və Türkiyə dövləti bu sahədə söz sahibi olduğunu bir daha bəyan etmişdir. Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı Azərbaycanı bütün beynəlxalq təşkilatlarda müdafiə edən, hər sahədə ölkəmizi dəstəkləyən Türkiyə Cümhuriyyətidir.

Naxçıvan bölgəsinin ərazisinin qorunmasında, düşmən əlinə keçməsinə yol verilməməsi uğrunda aparılan mübarizədə, azərbaycanlıların soyqırımı məruz qalması-

¹ Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Hacıyev). Bakı, 1999, s.25.

nın aradan qaldırılmasında, Azərbaycanı, eləcə də Naxçıvan bölgəsinin istiqlalı yolunda, daşnaklara qarşı aparılan mücadilədə 1130 nəfər qəhrəman türk əsgəri və zabiti həlak olmuşdur. Xalqımız qəhrəmancasına öz canını qurban vermiş türk əsgərlərinin xatirəsini həmişə əziz tutmuş və onların xatirəsinə Bakıda və Naxçıvanda abidələr ucaltmışlar.

6. NAXÇIVANIN İTİRİLMİŞ TORPAQLARI VƏ NAXÇIVANLA BAĞLI BİR XƏRİTƏ HAQQINDA

Bu yaxınlarda Naxçıvan ölkəsinin 1924-cü ilə aid bir xəritəsinə rast gəldik. Xəritə 2-ci dərəcəli kartoqraf N.Rı-bakov tərəfindən tərtib edilmiş və çəkilmişdir. Burada Naxçıvan ölkəsinin ərazisi və əsas yaşayış məntəqələri öz əksini tapmışdır. Xəritədə Naxçıvanla Ermənistan arasındakı «mübahisəli ərazilər» xüsusi olaraq göstərilmişdir. Bunlar indiki Şərur, Kəngərli, Babək, Şahbuz rayonları ilə Ermənistan SSR arasındakı 279 hektar ərazi və Ordubad rayonu ilə Zəngilan arasında qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur ərazisinin bir hissəsidir. Qeyd etməliyik ki, tarixi ərazilərimiz olan Kilit və Qarçevan əraziləri Naxçıvan ölkəsinin sərhədləri içərisində özünə yer almışdır ki, bu da müəllifin obyektiv mövqeyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə, eləcə də onun ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvana qarşı ermənilər torpaq iddiaları ilə çıxış etmiş, indi də bu mərzələrindən əl çəkməmişlər. Etiraf etməliyik ki, ermənilər bir çox hallarda məqsədlərinə nail olmuşlar. Onlar Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistana birləşdirə bilmişlər. «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyası ilə yaşayan erməni daşnakları min bir hiylə ilə bəzi torpaqlarımızı əlimizdən almışlar.

Biz güzəştə getdikcə onların iştahı daha da artmışdır. Bu yolla Zəngəzur mahalı, Göycə torpaqları, Vedibasər ərazisi əlimizdən alınmışdır. Naxçıvan Şimali Azərbaycandan ayrı düşmüşdür. Kərki kəndi işğal olunmuş, neçə-neçə kəndimiz qərarla ermənilərə verilmişdir...

Məlumdur ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcudluğu zamanı onun ərazisi 114 min kvadrat kilometr idi. Bunun 97,4 min kvadrat kilometr mübahisəsiz, 16,6 min kvadrat kilometr «mübahisəli ərazilər» idi.¹ Nəinki «mübahisəli ərazilərdən», heç bir mübahisə doğurmayan ərazilərdən də torpaqlar itirdik. Dağlıq Qarabağ hadisələrinə qədər 86,6 min kvadrat kilometr əraziyə sahib idik. Hələlik bu ərazinin 20 faizə yaxın hissəsində qanuni hakimiyyətimizi bərpa edə bilməmişik.

Naxçıvana gəldikdə isə, vaxtı ilə Azərbaycanın gü-nortacında yerləşən bu qədim diyar indi Azərbaycandan ayrı düşmüşdür. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə həmişə Azərbaycanla coğrafi cəhətdən, həm də bütün cəhətlərlə bir olan Naxçıvan indi anklav vəziyyətinə düşmüşdür. Zəngəzur mahalının Ermənistanə verilməsi Naxçıvanı ərazi cəhətdən Azərbaycandan ayrı salmış və bu səbəbdən də Naxçıvana muxtariyyət statusu verilmişdir. Bununla əla-qədar ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: «Əgər Zəngəzur mahalının Ermənistanə verilməsi olmasaydı, bəlkə də Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi və Azərbaycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi».²

Naxçıvan qədim dövlətlərin tərkibində olanda da Azərbaycandan ayrı olmamış, bu dövlətlərin ən inkişaf et-

¹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı, 2001, s.422.

² Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 19-cu kitab. Bakı, 2006, s.144.

miş əyalətlərindən biri olmuşdur.¹ Bu ərazidə Naxçıvan-şahlıq, Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Naxçıvan xanlığı, Araz-Türk Respublikası kimi dövlət qurumları mövcud olmuşdur. Naxçıvan xanlığının ərazisi indikindən xeyli böyük olmuş, Dərələyəz və Zəngəzur torpaqlarının da çox hissəsini əhatə edirdi. Ümumi sahəsi 9,4 min kvadrat kilometr idi. Xanlığın tərkibində 7 mahal və 2 şəhər var idi.

Bəhs olunan xəritədə göstəriləyi kimi, 1929-cu ilədək Naxçıvan MSSR-in ərazisi 5988 kvadrat kilometr idi-sə, sonra itirilmiş torpaqların hesabına azalaraq 5363 kvadrat kilometrə endi. 625 kvadrat kilometr ərazi itirildi.² Tarixə müraciət etməklə bu məsələnin mahiyyətinə diqqət yetirək.

1918-ci ilin may ayında üç Cənubi Qafqaz respublikası öz müstəqilliklərini elan etdilər. Bu respublikalar yarananda onların ərazi və sərhədləri hələ müəyyənləşdirilməmişdi. Yeni yaranan Ermənistan dövlətinin (Ararat Respublikasının) mərkəzi də yox idi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəhbərləri «humanistlik edərək» İrəvanı ermənilərə güzəştə getdilər.³ Bu mərhələlərdə Ermənistan rəhbərləri niyyətlərini hələ gizlədirdi. Lakin tezliklə məlum oldu ki, «ermənilərlə bütün mübahisələr» qurtarmayıb. O da məlum oldu ki, Ermənistan Azərbaycan ərazilərini ələ keçirmək üçün başkəşənlərini işə salıb. 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvana qarşı erməni hücumları, vəhşilikləri başlandı. 1918-1920-ci illərdə ermənilər Naxçıvanı tutmaq, bu əraziyə sahib olmaq üçün hər cür vasitədən istifadə edirdilər. Və nəticədə 73

¹ Vəli Əliyev. Naxçıvan – Azərbaycanın tarixi diyarıdır. Bakı, 2002, s.4.

² Qars müqaviləsi. Azərbaycan, rus, türk və fransız dillərində. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2002, s.82.

³ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA). f. 970, siy. 1, iş 4, v.1.

min nəfərdən çox (əhalinin 38 faizi) naxçıvanlı ermənilərlə aparılan döyüşlərdə həlak oldu.¹ Bununla belə qəhrəman naxçıvanlılar erməni işgalçılarını ərazidən qovdular.

Ermənistan Respublikasının birinci baş naziri Ovanes Kaçaznuni 1923-cü ildə etiraf etmişdi ki, «...inzibati tədbirlərlə müsəlman rayonlarında qayda-qanun yarada bilmədik, silaha əl atmağa, qoşun yeritməyə, dağıtmağa və qırğın salmağa məcbur olduq və hətta uğursuzluğa uğradıq. Vedibasar, Şərur, Naxçıvan kimi mühüm yerlərdə öz hakimiyyətimizi hətta silah gücünə qura bilmədik, məğlub olduq və geri çəkildik».²

Azərbaycan Demokratik Respublikasının baş naziri N.Yusifbəyli isə yazırdı ki, «Cəsur naxçıvanlılar, şərurlular... özləri bu məsələni (Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə birləşmək məsələsini-İ.H.) həll etdilər. Onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və əmlaklarını risk edərək, doğma torpağa-Vətənə birləşmək üçün özləri ayağa qalxdılar, azad oldular».³

Azərbaycan Sovet Respublikası hökumətinin Moskvadakı səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtaxtinski isə 1920-ci il avqustun 13-də Leninə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Naxçıvan ölkəsi əhalisi bir neçə il ərzində öz müstəqilliyini daşnaklardan qoruyub saxladı. Bütün cəhdlərinə baxmayaraq daşnaklar Naxçıvana yiyələnmə bilmədilər».⁴

Bu da bir həqiqətdir ki, 1920-ci ilə qədər öz məqsədlərinə nail ola bilməyən ermənilər, bolşevik rəhbərlərinin

¹ Kaf – dağı qəzeti (Türkiyə). Erməni məsələsinə aid xüsusi buraxılış, 2001, №4.

² Ов. Качазнуни. Дашнакцутюн больше нечего делат! Баку, 1990, с.33.

³ Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920, Баку, 1998, с.403.

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f.609, siy.1, iş 71, v.237, 239.

ikiüzlü, məkrli siyasətləri nəticəsində mərhələ-mərhələ arzu-
larını gerçəkləşdirdilər, bolşeviklər bir sıra ərazilərimizi qeyri-
qanuni olaraq ermənilərə verdilər. Zaqafqaziyada Sovet haki-
miyyətinin qurulduğu dövrdə Azərbaycanın tarixən Naxçı-
vanla bağlı olan Zəngəzur, Dərələyəz, Qəmərli, İrəvan və
Göycə mahalları və b. Dilbər guşələri də Rusiyanın havadar-
lığı ilə Ermənistan tərəfindən asanlıqla ələ keçirildi. Ermə-
nistanda Naxçıvanın müxtəlif ərazilərini hər vəchlə daim gizli
və aşkar şəkildə ələ keçirməyə cəhd göstərmişdir. 1920-ci ilin
yayında Azərbaycanın Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərə-
ləyəz kimi mübahisəsiz torpaqları uğrunda Sovet Rusiyası ilə
daşnak Ermənistanı arasında hərbi əməliyyatlarla yanaşı, gizli
siyasi və diplomatik danışıqlar da davam etdirilmiş, Azər-
baycanın iştirakı olmadan onun torpaqlarının Ermənistana ve-
rilməsi məsələsi müzakirə olunmuşdu. N.Nərimanov V.İ.Le-
ninə məktubunda yazırdı: «Dəhşətli vəziyyət yaranmışdı.
Mərkəz Gürcüstan və Ermənistanın müstəqilliyini, Azər-
baycanın isə istiqlaliyyətini tanımış, lakin eyni zamanda həmin
mərkəz Azərbaycanın tamamilə mübahisəsiz ərazilərini Er-
mənistana verir...».¹

Baxmayaraq ki, 1921-ci ildə Azərbaycanın, Ermənis-
tanın, Gürcüstanın, Türkiyənin səlahiyyətli nümayəndələ-
rinin RSFSR-in nümayəndəsinin iştirakı ilə imzaladıqları
Qars müqaviləsi ilə öz üzərlərinə öhdəliklər götürmüş-
dülər. Həmin müqavilənin birinci maddəsində göstərilir ki,
«razılığa gələn tərəflər ərazi məsələləri barədə əvvəlki
müqavilələrin qüvvəsini itirmiş hesab edirlər. Zaqafqaziya
Respublikaları bir-birinə qarşı ərazi iddiaları ilə tələb qal-
dırmamağı və üçüncü bir ölkəyə də bu imkanı verməməyi

¹ ARPIİSSA, f.609, siy.1, iş 71, v.1.

öhdəsinə götürürlər».¹

Qars müqaviləsinin 3-cü əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan ölkəsi Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edib.

«Naxçıvan ərazisi» başlığı altında verilən əlavədə Ermənistan SSR ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı sərhəd xəttinin keçdiyi əsas nöqtələr aşağıdakı kimi göstərilib:

(Naxçıvan ərazisi) Urmiya kəndindən (başlayır), oradan düz xətt ilə Arazdəyən stansiyasına (bu stansiya Ermənistan SSR-ə qalacaq), sonra düz xətt ilə Daşburun dağının (3142) qərbinə, oradan Daşburun dağının suayrıcısını (4108), Cəhənnəmdərəsi çayını, Bağırsaq dağının suayrıcısını (6607 və ya 6587) keçərək, «Rod.» (Bulaq) yazısının cənubundan keçmiş İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədləri ilə gedərək, 6629 yüksəkliyindən Kömürlüdağa (6839 və ya 6930), oradan 3080 yüksəkliyinə, Sayatdağa (7868), Qurdqu-laq kəndinə, Həməsür dağına (8160), 8022 yüksəkliyinə, Küküdağa (10282) və (nəhayət) keçmiş Naxçıvan qəzasının şərqə inzibati sərhəddində (qurtarır).²

Naxçıvanın sərhədləri dəqiq göstərilsə də, ermənilər məqsədli surətdə sonrakı illərdə tərtib edilmiş xəritələrdə arzularını gerçəkləşdirmişlər. Belə ki, 1924, 1928, 1932-ci illərdəki xəritələrdə Naxçıvan ərazisi dəqiq göstərilsə də, 1929, 1942, 1952, 1955, 1963...-cü il xəritələrində saxta-karlığa yol verilmiş və beləliklə Arazdəyən stansiyası bölgəsindən 400 hektar, Şahbuz rayonunun Kükü ərazisindən 450 hektar ərazi Ermənistan SSR ərazisinə qatılmışdır. Yenə Şahbuz rayonu ərazisində Camışölən zirvəsində 100

¹ Qars müqaviləsi, s.24.

² Qars müqaviləsi, s.36.

hektar ərazi 1982-ci ildə tərtib edilmiş xəritədə Ermənistan torpaqları kimi göstərilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Rıbakovun işlədiyi 1924-cü il xəritəsi (1:25000 miqyaslı) obyektivliyi, təkmil və dəqiqliyi ilə seçilir. Qəribədir ki, bu xəritə son illərə qədər üzə çıxarılmamışdır. Bu xəritədə Səderək kəndinin «Həsənqulu bağı» deyilən ərazi düzgün olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinə daxil edilmişdir. 1929-cu il xəritəsində isə, əksinə «Həsənqulu bağı» Ermənistan SSR ərazisi kimi göstərilmişdir.

Qars müqaviləsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın tərkibində olmasını rəsmən qəbul etməyə məcbur olan Ermənistan SSR sonrakı dövrə Naxçıvana qarşı ərazi iddialarından, onu özünə birləşdirmək niyyətlərindən əl çəkməmişdir. Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazilərinə birləşdirməyə nail olmuşlar. 1929-cu il 18 fevralda Zaqafqaziya MİK-in qərarı ilə Naxçıvanın 625 kv.km ərazisi-Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçık, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxəç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qarçevan kəndi, habelə Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verilib.¹

Göründüyü kimi, heç bir hüquqi əsası olmayan bu qərarla, Türkiyə hökumətinin razılığı və xəbəri olmadan Qars müqaviləsinin şərtləri pozulmuş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının 10-a yaxın kəndi əkin sahələri, otlaqları, biçənəkləri və sair ilə birlikdə əlimizdən alınmışdır. Açıq etiraf etməliyik ki, yaranmış şəraitdən istifadə edən ermənilərin istəklərinə Azərbaycan rəhbərliyi lazımi müqavi-

¹ ARDA. f.379, siy. 3, iş 2035, v.2.

mət göstərə bilməmişdir.

Bütün bunlardan istifadə edən ermənilər yeni-yeni torpaqlar ələ keçirmək istəyində olmuşlar. Onlar 1930-cu ildə Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və başqa yaşayış məntəqələrini Ermənistana birləşdirmiş və bu ərazidə Mehri rayonunu yaratmışlar.¹

Yenə də Qars müqaviləsinin şərtlərini kobud surətdə pozaraq Zaqafqaziya Sovetləri MİK Rəyasət Heyətinin 1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən Şərurun Səderək və Kərki kəndləri ətrafındakı bəzi ərazilər də Ermənistana verilib.²

Tarixin sonrakı mərhələlərində ermənilər o qədər azğınlaşmışlar ki, artıq ayrı-ayrı əraziləri yox, bütövlükdə Naxçıvanın Ermənistana verilməsini dövlət səviyyəsində qaldırmışlar. Lakin onların arzuları ürəklərində qalmış, məsələn öz xeyirlərinə həll edə bilməmişlər. Ermənistanın Naxçıvanla bağlı ərazi iddiaları sonrakı dövrlərdə də davam etmiş, erməni daşnakları indi də bu sərsəm xülyalarla yaşayırlar. Keçən əsrin 80-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində Ermənistan hərbi yolla Naxçıvan Muxtar Respublikasına təcavüz etsə də, məqsədinə nail ola bilməmişdir. Bununla belə, erməni daşnakları rus ordusunun köməyi ilə 1990-cı ilin yanvarında Kərki kəndini işğal etmiş, digər əraziləri tutmağa başlamışlar. Lakin Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərməsi Naxçıvanı erməni işğalından xilas etmişdir.

Bu gün də erməni xisləti, erməni təbliğatı öz işindədir. Onlar beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün saxta təbliğatlarını işə salmış, Naxçıvanla, onun tarixi və abidə-

¹ Naxçıvan Muxtar Respublikası, Bakı, 2001, s.95.

² Xalq qəzeti, 2008, 10 fevral, №31 (25796).

ləri ilə bağlı heç bir elmi əsası olmayan uydurmalar irəli sürür, kitablar çap etdirir, konfranslar keçirirlər. Respublika ziyalıları, elmi ictimaiyyət ermənilərin bu uydurma təbliğatlarını ifşa etməli, beynəlxalq ictimaiyyətə doğru düzgün məlumat çatdırmalıdırlar. Bunun üçün bütün vəsi-tələrdən istifadə edilməlidir. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, «...bütün bu iddiaların əsas-sız, uydurma olduğunu beynəlxalq aləmdə sübut etməli-yik. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamalıyıq».

7. AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI VƏ NAXÇIVAN (1948-1953-cü illər)

Ermənilərin Azərbaycan toprpaqlarının ələ keçirmək niyyətlərinin tarixi çox uzaqlara gedib çıxır. Elə son iki əsrə nəzər saldıqda məlum olur ki, Rusiya Qafqazı işğal etdikdən sonra Azərbaycan xalqına qarşı məqsədyönlü deportasiya siyasəti yeridilmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq istər Azərbaycanda, istərsə də indiki Ermənis-tan ərazisində yerli azərbaycanlılar sıxışdırılıb çıxardılmış, onların yerinə İrandan və Türkiyədən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. 1828-ci il martın 21-də çar I Nikolayın fərmanı ilə ermənilərin yığcam yaşadığı ərazidə ilk dəfə “erməni vilayəti” təşkil edilərkən həmin ərazidə cəmi 25 min erməni yaşamışdır.

Rus-İran müharibəsindən (1826-1828) dərhal sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində yaradılmış “erməni vilayəti”nə kütləvi surətdə ermənilər köçürülmüşdü. Rusiya-Türkiyə müharibəsindən (1828-1829) sonra İrandan 23098 nəfər, Türkiyədən 20324 nəfər, cəmi 43422 nə-

fər erməni köçürülərək yerləşdirilir.¹ Sonra İran və Türkiyədən yenə də 130 mindən çox erməni bu bölgəyə köçürülür. Beləliklə, İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 77,9 faizdən 46,7 faizə enir.

Rus tarixçi statistiki İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, 1828-1832-ci illər siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən erməni vilayətində 1125 yaşayış məskəni olmuşdur ki, bunlardan cəmi 62 kənddə (onlardan cəmi 14 kəndin adı erməni mənşəlidir) yerli ermənilər məskunlaşmışdılar.² Müharibələr nəticəsində 420-dən artıq kənd xaraba qalmış, onların əksəriyyətində köçkün ermənilər məskunlaşmışlar.

İndiki sərhədlər daxilində Ermənistan əhalisi 1831-ci ildə 162 min nəfərə yaxın, 1879-cu ildə 798 min nəfərə, 1913-cü ildə 1 mln. nəfər, 1920-ci ildə 720 min nəfər, 1926-cı ildə 881 min nəfərdən çox olmuşdur. Ümumiyyətlə, 1820-1920-ci illərdə Zaqafqaziyaya 600 min erməni gətirilmiş, əvəzində 2 milyon azərbaycanlı öz doğma ocağından çıxarılmışdı.³

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Ermənistan hökuməti Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini qaldırır. Lakin bu məsələ baş tutmadığından Ermənistan rəhbərləri öz taktikasını dəyişməli olur, xaricdən gətirilərək erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə oradan azərbaycanlıların deportasiya edilməsinə nail olmağa çalışır.

Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Harutunyan Stalini inandırır ki, köçürülən azərbaycanlıları Azər-

¹ Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar... Bakı, 1977, s. 22.

² Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с. 34.

³ “Naxçıvan” qəzeti, 1997, 24 dekabr; “Azərbaycan” qəzeti, 1998, 13 yanvar.

baycanın pambıq yetişdirilən rayonlarında, Mil-Muğan düzənliyinə yerləşdirmək iqtisadi cəhətdən sərfəlidir.

İ.Stalinin 1947-ci il dekabrın 23-də imzaladığı SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 nömrəli qərarına əsasən, 1948-1953-cü illərdə yüz min azərbaycanlı əhalinin Ermənistandan Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır.¹

Qərada göstərilirdi ki, 1948-1953-cü illərdə “kö-nüllülük prinsipləri əsasında” Ermənistan SSR-də yaşayan 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülsün. “Könüllülük” ifadəsi xüsusi məqsədlə qərara salınmışdı. Əslində bu, qəti repressiya idi. Qərara görə, 1948-ci ildə 10 min nəfərin, 1949-cu ildə 40 min nəfərin, 1950-ci ildə isə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.²

Birinci sənəddəki yetərsizlik Sovet dövlət rəhbərliyini 2-ci bir qərar imzalamağa da vadar etmişdir. İkinci qərar 1948-ci il mart ayının 10-da verilmişdir və burada tədbirlər planı ətraflı şərh olunmuşdur.

Göründüyü kimi, qış aylarında, həm də müharibədən sonra acınacaqlı həyat sürən əhalinin zorla köçürülməsi əslində ən ağır antihumanist akt – repressiya idi. Bu, əsası çarizm dövründə qoyulan siyasətin Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək, xaricdəki erməniləri Qafqaza yerləşdirmək planının yeni formada davamı idi. Qərarın 11-ci maddəsində də bu, açıqca qeyd edilmişdi. Həmin bənddə deyilirdi: “Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalı-

¹ Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995, s. 3.

² Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992, s. 48.

ğına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltıldıqları tikililərdən və yaşayış evlərindən xaricdən Ermənistana gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər”¹

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Soveti özünün 14 aprel 1948-ci il 455 sayılı qərarı ilə SSRİ hökumətinin bəddnam qərarlarının icrasına başladı. Lakin bir cəhəti qeyd etməliyik ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev köçürülənlərin qəbul edilməsi üçün görülən hazırlıq işlərinin “qeyri-qənaətbəxş olmasını, azərbaycanlıların Ermənistanın əsasən dağlıq rayonlarında yaşamalarını, Kür-Araz ovalığı rayonlarında yaşayış evinin olmadığını, torpağın yararlı hala salınmadığını nəzərə alaraq Ermənistan azərbaycanlılarının yaşayış üçün daha əlverişli olan rayonlara köçürülməsinə icazə verilməsini SSRİ hökumətindən xahiş edirdi.”² Lakin bu xahişlərə məhəl qoyulmadı.

Nəticədə 1948-1953-cü illərdə Ermənistanın 23 rayonunun 150-dən artıq yaşayış məskənindən 150 min nəfərdən çox azərbaycanlı kütləvi surətdə və zorakılıqla öz doğma yurdlarından deportasiya olunmuşdular. Dəniz səviyyəsindən 1900-2000 metr yüksəklikdə, dağlıq rayonlarında yaşayanlar Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülür və onlar yerli şəraitə uyğunlaşa bilmədiklərindən Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına səpələnməli olurdular.

Son illərə qədər azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdəki deportasiyasının öyrənilməsi qadağan olunmuş mövzulardan idi. Bu haqda ilk dəfə 1988-ci il hadisələrindən sonra açıq danışılmağa başlandı. 1990-cı ildə “Didərginlər” kitabı çapdan çıxdı. Bir il sonra “Respublika” və

¹ “Vətən səsi” qəzeti, 1991, 8 may; “Respublika” qəzeti, 1997, 20 avqust.

² “Xalq qəzeti”, 1997, 26 dekabr.

“Vətən səsi” qəzetlərində¹ A.Paşayevin arxiv materialları əsasında yazdığı “Köçürülmə” adlı silsilə yazıları işıq üzü gördü, 1995-ci ildə isə kitab halında çapdan çıxdı.²

Respublika Prezidenti Heydər Əliyev haqlı olaraq o dövrü xatırladaraq, ürək ağrısı ilə demişdir: “Hamımız yaxşı bilirik ki, o vaxt bizim soydaşlarımız – azərbaycanlılar o yerlərdən, o doğma vətənlərindən, yurdlarından zorla çıxarılarkən, deportasiya edilərkən nə qədər itkilər verdilər, çətinliklərə məruz qaldılar, nə qədər insanlar tələf oldular... Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər. Nə qədər əzab, əziyyət, çətinliklər çəkildilər. Hesab edirəm ki, bu da bizim xalqımıza qarşı edilən ən böyük ədalətsizlikdir”.³

1948-1953-cü illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiya edilməsini araşdırmaq, öyrənmək və hədisələrə hüquqi-siyasi qiymət vermək üçün ölkə prezidenti Heydər Əliyev “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” tarixi fərman (18 dekabr 1997-ci il) vermişdir.⁴ Bu fərman xalqımızın qədim zamanlardan toplum halında yaşayıb yerləri olan Göyçə-Zəngəzur, İrəvan, Çuxur-Sədd, Dərələyəz, Ağbaba və yüzlərlə unudulmuş ata-baba yurdlarının yenidən tədqiq olunması, bu diyarda yaşayanların başına gətirilən sonsuz bəlaların ətraflı şəkildə öyrənilməsi, saxtalaşdırılmış tariximizin bərpası, tarixi həqiqətlərin aşkara çıxarıl-

¹ “Respublika” qəzeti, 1991, 13 aprel; “Vətən səsi” qəzeti, 1991, 8, 17, 22, 28 may.

² Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995.

³ “Azərbaycan” qəzeti, 1997, 28 may.

⁴ Yenə orada, 1997, 19 dekabr.

ması üçün qiymətli, əvəzsiz tarixi sənəddir.

Ölkə Prezidentinin bu tarixi fərmanı imkan verəcək ki, azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası hərtərəfli tədqiq edilsin, Azərbaycan xalqına qarşı dövlət səviyyəsində həyata keçirilmiş bu tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilsin və o, beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılsın.

Ermənistanın müxtəlif yerlərindən Azərbaycana doğru istiqamətlənən, hər dəfə azərbaycanlıların qədim yurdlarından, dədə-baba ocaqlarından didərgin salınması ilə nəticələnən qaçaqaçların hamısında Naxçıvan da keçid yeri olub. Göyçə mahalından, Gümrü elindən, Vedibasardan, Dərələyəzdən, Zəngəzurdan, Mehri dərəsindən köç edənlərin böyük əksəriyyəti ilk növbədə bura üz tutublar. Naxçıvan Ermənistan yaylası ilə böyük Azərbaycan arasında körpüyə dönüb.¹

1948-1953-cü illər deportasiyasında da Naxçıvan həm keçid yeri vəzifəsini yerinə yetirmiş, həm də zorla köçürülənlərə öz qoynunda yer vermişdir. Qanunla Naxçıvana köçürülmə nəzərdə tutulmasa da, aldadılan kəndlilər Naxçıvana pənah gətirmişlər. Həmin dövrdə rəsmi cədvəl üzrə köçürülənlərdən, qeydiyyatata alınan əhalidən başqa, xeyli əhali də özbaşına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına köçmüşdür.

1948-1953-cü illərdə Ermənistandakı azərbaycanlılar Azərbaycan hökumətinə, Naxçıvan rəhbərlərinə müraciət edərək xahiş edirdilər ki, onların Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşdirilmələrinə köməklik göstərsinlər.

Zəngibasar rayonunun Elyas kəndinin 220 nəfər kolxoz üzvü Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiki Şə-

¹ Həbibov İ. Keçid yeri //Didərginlər, Bakı, 1990, s. 303.

rur rayonunun Şəngiley ərazisinə və Dərəkənd kəndlərinə 150 təsərrüfatın köçməsinə xahiş edirdilər. Naxçıvan Vilayət Komitəsinin katibi Y.Yusifov AK(b)P MK qarşısında məsələ qaldırırdı ki, həmin təsərrüfatların və əlavə 150 təsərrüfatın da (cəmi 300 təsərrüfat) Nəraşen rayonunda qəbuluna icazə verilsin.¹

1949-cu ilin sentyabrında Sisyan rayonunun Şəki kəndinin kolxozçuları da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə göndərdikləri ərizədə onlara Şahbuz rayonuna köçməyə icazə verilməsini xahiş edirlər.²

1950-ci ilin fevralında respublika Köçürmə İdarəsi Naxçıvan Vilayət Komitəsi və Nazirlər Sovetinin 1950-ci ilin yazında 500 təsərrüfatın Ermənistan SSR-dən Nəraşen rayonuna köçürülməsinə icazə vermək barədəki xahişinə cavab olaraq bildirirdi ki, hazırda rəsmən yalnız Kür-Araz ovalığına köçürmədən danışılmasına baxmayaraq, Naxçıvan MSSR Ermənistan SSR-in Qarabağlar, Vedi, Artaşat rayonlarından özbaşına gələn azərbaycanlı əhalini qəbul edir. Onların arasında Kür-Araz ovalığına köçürmə bileti olanlar da vardır. Köçürmə idarəsi Naxçıvan MSSR rəhbərliyini xəbərdar edirdi ki, gələcəkdə bu cür hallara yol verməsin.³

Ermənistanın Qurdqulu (indiki Oktamberyan) mahalının Kərimarxı, Hacıbayramlı, Xeyirbəyli, Şavarat kəndlərinin əhalisi Azərbaycanın bir sıra rayonları ilə yanaşı, Naxçıvanın Əliabad, Didivar və Şıxmahmud kəndlərinə də köçmüşlər.⁴

Ümumiyyətlə, deportasiya illərində Ermənistandan

¹ Paşayev A. Göstərilən kitabı, s. 30.

² Yenə orada.

³ "Azərbaycan" qəzeti, 1997, 11 iyul.

⁴ "Elturan" jurnalı, 1992, №1, s.18.

yüzlərlə azərbaycanlı ailəsi Naxçıvana gəlmiş və burada məskunlaşmışdır.

Azərbaycanlılara qarşı Ermənistanda məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Bu ədalətsizlik gec də olsa beynəlxalq aləmə bütün təfəsilatı ilə çatdırılmalı, hadisələrə hüquqi-siyasi qiymət verilməlidir.

8. ERMƏNİ YARAQLILARININ NAXÇIVANA TƏCAVÜZÜ

XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanda daxili siyasi vəziyyətin gərginləşməsindən istifadə edən erməni yaraqlıları Naxçıvan ərazisinə də – onun sərhəd rayonlarına, kəndlərinə silahlı basqınlar edirdilər. Erməni daşnaklarının "böyük Ermənistan" yaratmaq planlarında Naxçıvan mühüm yer tuturdu. Tarixin bir sıra mərhələlərində ermənilər Naxçıvanı tutmaq və onu "böyük Ermənistan"a qatmaq üçün buraya hərbi təcavüz etmiş, minlərlə naxçıvanlını vəhşicəsinə qətlə yetirmiş və doğma ata-baba torpaqlarından didərgin salmışlar. Bununla belə, naxçıvanlılar erməni yaraqlılarına layiqli cavab vermiş, onların bu ərazini işğal etmələrinə imkan verməmişlər.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan erməni işğalçıları Naxçıvanın sərhəd kəndlərini atəşə tutur, əllərinə fürsət düşdükcə azərbaycanlıların mal-qaralarını oğurlayıb Ermənistana aparırdılar. Muxtar respublikanın sərhəd kəndlərinə ermənilərin aramsız hücumları rəsmi hakimiyyət orqanlarının və hərbcilərin gözləri qarşısında baş versə də bunların qarşısı alınmırdı. Xüsusilə də,

minlərlə azərbaycanlı qaçqınların Ermənistandan qaçaraq muxtar respublikaya gəlmələri və bu zaman hakimiyyət orqanlarının müşahidəçi mövqe tutmaları burada vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdi.

Azərbaycan rəhbərliyi muxtar respublikada vəziyyəti nəzarət altına almaq üçün yerli rəhbərlikdə dəyişiklik etdi. 1990-cı il yanvarın 3-də Vilayət Partiya Komitəsinin növbədənəkənar plenumunda H.İsayev birinci katib vəzifəsindən azad edilmiş, onun yerinə Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin sədri A.Cəlilov seçilmişdi. Lakin yeni rəhbərlik ümummilli məsələlərdə xalqın tərəfini tutduğundan mərkəzi partiya rəhbərliyi ilə onun arasında soyuqluq yarandı.

Erməni yaraqlılarının təcavüzkar hərəkətlərinin qarşısını almaq, muxtar respublika əhalisinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün heç bir real addım atılmadığını görən xalq özü təşkilatlanır, özünümüdafiə və könüllü dəstələr yaradırdı. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ermənistanla sərhəddə yerləşən bütün kəndlərində postlar qurulmuş, müdafiə işini düzgün təşkil etmək üçün rayonlarda müdafiə komitələri və qərargahlar yaradılmışdı.

Keyli vaxt idi ki, erməni yaraqlıları Şərur rayonunun Kərki kəndinə hücumlar edir, burada yaşayan azərbaycanlıları öldürmək, yaxud buradan çıxarmaq üçün cəhdlər edirdilər. 1990-cı il yanvarın 15-i və 17-də erməni daşnaklarının kəndə hücumu da dəf edildi. Lakin bununla belə, təhlükəsizliklərini qorumaq adı altında ordu nümayəndələrinin göstərişi ilə kəndi qoruyan könüllülər və milis işçiləri kənddən çıxarıldıqdan sonra daxili xidmət qoşunları da Kərkinə tərk etdilər. Yanvarın 18-

19-da kənd ermənilərin əlinə keçdi¹. Kərkinin işğalından sonra erməni yaraqlılarının Sədərəyə, Şərura, Gərməçatağa, Buzqova, Şadaya, Günnütə, Cağazirə və b. yaşayış məntəqələrinə hücumları artdı. Yerli əhalidən ölənlər və yaralananlar olurdu. Bütün bunlar ittifaq və respublika rəhbərliyinin gözü qarşısında baş verir, lakin onlar heç bir əməli tədbirlər görmürdülər. Hakimiyyət dairələrinin fəaliyyətsizliyi Muxtar Respublika əhalisini və rəhbərliyini radikal addımlar atmağa sövq etdi. Xalqın tələbi və təzyiqi ilə yanvarın 19-da çağırılmış sessiya Naxçıvan MSSR-in SSRİ tərkibindən çıxması haqqında məsələni müzakirə etdi. "Naxçıvan MSSR-də yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət haqqında" Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin qərarı ilə muxtar respublikanın ərazi bütövlüyü və vətəndaşlarının həyatı təhlükə qarşısında qaldığından, Qars müqaviləsinin şərtləri kobud şəkildə pozulduğundan Naxçıvan MSSR SSRİ-nin tərkibindən çıxaraq özünü müstəqil respublika elan etdi².

1990-cı il yanvarın 27-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Naxçıvan MSSR-in SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərarını ləğv etsə də,³ həmin qərarın Naxçıvanın taleyi üçün, onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması üçün böyük əhəmiyyəti oldu.

Hadisələrdən bir qədər sonra Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin həmin tarixli qərarını nəzərdə tutan Heydər Əliyev qeyd edirdi: "Naxçıvanlıların bu cəsarətli addımı o vaxt sovetlər ittifaqında yeganə bir addım idi... Bu

¹ Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: "Azərbaycan", 2008, s. 817.

² "Şərq qapısı" qəzeti, 1990, 20 yanvar.

³ "Kommunist" qəzeti, 1990, 28 yanvar.

naxçıvanlıların nə qədər cəsarətli, qeyrətli, nə qədər azadlıqsevər və müstəqilliyə nə qədər bağlı olduqlarını sübut etdi, nümayiş etdirdi".¹

Erməni daşnakları Naxçıvanı blokadaya almaq üçün Bakı-Şərur sənişin və yük qatarlarına basqınlar edir, atəşə tutur, onun hərəkətinə hər vəclə mane olmağa çalışırdılar. 1990-cı il martın 24-də isə Şərur-Bakı sənişin qatarı Mehri rayonundan keçərkən ermənilər tərəfindən partladıldı. Aparılan danışıqlar nəticə vermir-di. Sənişin qatarlarının təhlükəsiz hərəkəti barədə söz versələr də, ermənilər verdikləri sözə əməl etmirdilər. 1991-ci il aprelin 20-də Ordubad-Mehri zonasında Naxçıvan MR Ordubad rayonunun və Ermənistanın Mehri və Sisyan rayonlarının yerli hakimiyyət və hüquq mühafizə orqanları rəhbərlərinin görüşü olmuşdu. Azərbaycan dəmir yolunun Mehri sahəsində dəmiryol nəqliyyatının təhlükəsiz və fasiləsiz işləməsi məsələləri müzakirə edildi.² Qatarların hərəkəti bərpa edilsə də, aprelin 28-dən etibarən yenidən dayandırıldı. Çünki həmin gün erməni yaraqlıları Sədərək qəsəbəsini atəşə tutmuş, nəticədə 13 nəfər yaralanmış, onlarla yaşayış evi və ictimai bina dağıdılmışdı. Mayın 7-də Batabat yaylağındakı və Culfa rayonunun Ərəfsə kəndi yaxınlığındakı milis postlarına atəş açılmışdı. Mayın 13-də SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin nümayəndəsinin iştirakı ilə Naxçıvan MR Sədərək rayonu və Ermənistanın Yexeqnadzor və Ararat rayonları sovet və hüquq mühafizə orqanları nümayəndələrinin görüşü keçirilmiş, sərhədyanı rayonda vəziyyət müzakirə olunmuşdu.

¹ Ömrün üç günü. Bakı: "Ergün", 1997, s. 33.

² "Kommunist" qəzeti, 1991, 22 aprel.

Naxçıvan Muxtar Respublikasını yaranmış vəziyyətdən xilas etmək, ermənilərin silahlı basqınlarından qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin 7 sentyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi yaradıldı.¹

Bir həftə sonra Sədərək rayonundakı milis postu yenə atəşə tutuldu. Erməni quldurları Ordubad rayonu ərazisindən iki nəfər çobanı və min başa yaxın mal-qaranı, Şahbuz rayonu Güney Qışlaq kəndi ərazisindən 250 baş xırdabuynuzlu heyvanı aparmışlar. Sentyabrın 11-də Azərbaycan dəmir yolu hərbişdirilmiş mühafizə dəstəsinin üç atıcısı zorla Mehriyə aparılmış, onların tabel silahı alınmış və döyülmüşlər. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Ermənistan Ali Sovetinin sədri L.Ter-Petrosyanla telefonla danışmış, Azərbaycan dəmir yolunun Mehri stansiyasında sənişin və yük qatarlarına və həmsərhəd kəndlərə basqınların, adamların tutulub girov saxlanılmasının, mal-qaranın qaçırılmasının kökünü kəsmək üçün tədbirlər görülməsini tələb etmişdir.²

Sentyabrın 20-də Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisindən 60 nəfərlik quldur dəstə Batabatdakı Biçənək adlanan yerdə yerləşən teleradio ötürücüsünü dağıtmış, cihazları sıradan çıxarmışlar. Erməni yaraqlıları tərəfindən zorla aparılmış 2 çobanın - Xəlil Xəlilovun, Əşrəf Cabbarovun - meyitləri sərhəd yaxınlığından tapılmışdır. Oktyabrın 16-da Ordubad ilə Mehri rayonunun

¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c. 6, Bakı: "Elm", 2002, s.479-480.

² Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı: "Səhər", 1995, s. 190.

sərhəddində tərəflər girov tutulmuş adamları bir-birinə qaytarmışlar.

Noyabrın 5-də Naxçıvan Bakı istiqamətində və əks istiqamətdə sərnışin qatarlarının hərəkəti bərpa olunmuşdur. Erməni tərəfi ilə danışıqlar zamanı tələb olunmuşdur ki, dəmir yolunun Mehri sahəsində qatarların hərəkətinin təhlükəsizliyi təmin edilsin. Ermənistan prezidenti Heydər Əliyevi əmin etmişdir ki, erməni tərəfi Mehri rayonunun ərazisində qatarların təhlükəsiz hərəkətini təmin edəcəkdir. Noyabrın 28-də yük qatarlarının hərəkəti bərpa edildi. Sərnışin qatarlarının təhlükəsizliyinə erməni tərəfi təminat vermədiyindən onların hərəkəti dayandı.

Dekabrın 8-də erməni yaraqlıları Ordubad dəmir yolu stansiyası təmir briqadasının 12 işçisini girov götürdülər. Heydər Əliyevin Ermənistan prezidenti ilə danışığından sonra dekabrın 19-da 12 nəfər geri qaytarıldı. Eyni zamanda, dekabrın 16-dan saxlanılan Bakı - Şərur qatarı azad edildi.

Azərbaycan xalqı Naxçıvan MR-dəki hadisələri, Heydər Əliyevin xalqı, ordunu səfərbər etməsini, düşünülmüş diplomatik tədbirlər görməklə düşmənin güclü hücumlarının qarşısını uğurla almasını böyük ümid və həyəcanla izləyirdi. Erməni silahlı birləşmələri qısa fasilədən sonra 1992-ci il mayın 5-də sərhədi keçərək, Naxçıvan MR-in sərhədyanı yaşayış məntəqələrinə yenedən basqın etdilər. Sədərek qəsəbəsi üzərinə hücumda beş piyadaların döyüş maşınının, iki zirehli transportorun və bir tankın köməyi ilə 700-ə yaxın silahlı erməni hərbi qulluqçusu iştirak etmişdir.¹ Sədərek qəsə-

¹ Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı: "Səhər", 1995, s. 288.

bəsi, Havuş, Günnüt, Yuxarı Yaycı kəndləri yaxınlığındakı döyüşlər zamanı 42 nəfər yaralanmış, 3 nəfər həlak olmuşdu. Mayın 7-də səhər tezdən Sədərək qəsəbəsi və Havuş kəndi müxtəlif toplardan atəşə tutulmuş, 20 nəfər yaralanmışdı. Sədərəkdə böyük dağıntılar olmuşdu.¹

Mayın 5-də Naxçıvan şəhərində, mayın 7-də Şərur rayonunun mərkəzində mitinq keçirildi. Heydər Əliyev hər iki mitinqdə çıxış etmiş, sabitliyi saxlamaq naminə bütün qüvvələrin birləşməsinə zəruri hesab etmişdi. Azərbaycan ərazisindən buraya elektrik enerjisi və yanacaq verilməsini təmin edən kommunikasiya xətləri Ermənistanda bağlanmışdı. Telefon və teleqraf rabitəsi pozulmuş, dəmir yolunda hərəkət dayanmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası yenə işıqsız və qazsız qalmışdı.

Mayın 8-də «Milliyyət» qəzetində Naxçıvandakı hərbi vəziyyətlə bağlı məlumatlar verilmişdi. Türkiyənin Baş naziri S.Dəmirəl ABŞ prezidenti Corc Buş ilə telefon danışığında bildirmişdi ki, Ermənistan Naxçıvana hücumları davam etdirsə, Türkiyə kənar müşahidəçi kimi qala bilməyəcəkdir.²

Sədərək rayonunda təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə orada hərbi vəziyyət elan edildi. 1992-ci il may ayının əvvəllərində Naxçıvan MR-də, Azərbaycanın Ermənistanla sərhədlərində gərginlik yenidən artdı. Düşmən Naxçıvan tərəfdən hücum olacağından ehtiyatlanaraq oradakı hərbi hissələrin başını qatmaq, həm də Azərbaycanda yaranmış xaosdan bəhrələnərək yeni torpaqlar ələ keçirmək niyyətində idi. Mayın 18-də Muxtar Respublikanın Sədərək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov,

¹ Yenə orada, s. 289.

² "Milliyyət" qəzeti, 1992, 8 may.

Şada, Biçənək və s. qəsəbə və kəndlərinə güclü hücumlar başlandı. Erməni faşistləri hətta zəhərli kimyəvi silahdan istifadə edirdilər. Sədərkədə qanlı döyüşlər 40 gün davam etdi. Naxçıvanlıların hamısı Sədəreyin müdafiəsinə qalxdı. Onlar qəhrəmanlıqla vuruşurdular. Qəsəbənin yüz metrliyindəki Mil dağından 10 gün müddətində 17 şəhidin cəsədini götürmək mümkün olmadı. Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu bir günlük atəşkəs yaratmağa kömək etdi, şəhidləri 1992-ci il mayın 28-də döyüş zonasından götürüb dəfn etmək mümkün oldu.¹ Kəndlərə xeyli ziyan dəymiş, evlər və inzibati binalar dağıdılmışdı. On minlərlə insan çadırlarda, meşələrdə ağır şəraitdə yaşamağa məcbur olmuşdu.²

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev erməni təcavüzünün qarşısını almaqda diplomatik vasitələrdən geniş istifadə etdi. Hələ martın 23-də onun Türkiyəyə səfəri zamanı Baş nazir Süleyman Dəmirəl bütün dünyaya bəyan etmişdi ki, Naxçıvan MR-in statusunda bir dəyişiklik meydana gələrsə, mövcud müqaviləyə əsasən Türkiyə öz sözünü deyəcəkdir. Mayın 18-də gecə Türkiyə Nazirlər Kabineti toplanıb geniş bəyanat qəbul etdi. Türkiyə rəhbərliyinin və Heydər Əliyevin birgə söyləri sayəsində erməni təcavüzkarlarının niyyəti dünyaya ictimaiyyətinə çatdırıldı. 57 dövlət bu təcavüzü pislədi. NATO xüsusi bəyanat verdi.³ Rusiya burada geri çəkilməyə məcbur oldu. MDB Birləşmiş Silahlı Qüvvələrinin Baş komandanı marşal Şapoşnikovun qeyd etdiyi kimi, Türkiyənin Naxçıvana kömək etməsi Üçüncü dün-

¹ "Şərq qapısı" qəzeti, 1992, 23 may.

² "Oğuz yurdu" qəzeti, 2001, 15 sentyabr.

³ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c. 6, Bakı: "Elm", 2002, s. 333.

ya müharibəsinə gətirib çıxara bilərdi. Mayın 24-də Ermənistanın təklifi ilə danışıqlar başlandı və sabitlik təmin edildi.

Yenicə hakimiyyətə gələn AXC-Müsavət iqtidarı əvvəlki hakimiyyət kimi ölkəni idarə etmə qabiliyyətinə malik deyildi. Onlar da Naxçıvana ögey münasibət bəsləyir, xalq arasında gündən-günə nüfuzu artan Heydər Əliyevə qarşı ciddi mübarizəyə başlamışdı.¹ 1991-ci ilin dekabr ayından Naxçıvan MR-ə qaz, 1992-ci ilin iyul ayından elektrik enerjisi verilmirdi. 1992-ci ilin aprel ayından buraya qatarların hərəkəti tam dayandırılmışdı.² Muxtar Respublika blokadaya düşmüşdü.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq Naxçıvan əhalisi muxtar respublikanın müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün öz köməyini göstərirdi. Muxtar Respublikanın bütün yaşayış məntəqələrində könüllülərdən ibarət özünümüdafiə dəstələri yaradılmış və onlar sərhəd kəndlərində yerləşdirilmişdi.

Heydər Əliyevin Naxçıvanda yaşaması, Naxçıvan MR Ali Məclisinə rəhbərlik etməsi, bölgənin müdafiəsini təşkil etməsi, rəhbərliklə xalqın birliyini yaratması Naxçıvanı gözlənilən təhlükələrdən, erməni təcavüzündən xilas etdi. Onun ağıllı və uzaqgörən tədbirləri erməni daşnaklarının niyyətlərini ürəklərində qoydu, arzuları puç oldu. Belə tədbirlərdən biri də Heydər Əliyevin təklifi ilə yaradılan inkişaf və müdafiə fondu oldu. Belə bir fond Ali Məclisin Rəyasət Heyətinin 25 may 1992-ci il tarixli iclasının qərarı ilə yaradıldı.³

¹ "Şərq qapısı" qəzeti, 1992, 28 may.

² Azərbaycan tarixi. 7 cildə, c. 6, Bakı: "Elm", 2002, s. 334-335.

³ Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: "Azərbaycan", 1996, s. 533-534.

Heydər Əliyev Muxtar Respublikada hərbi quruculuq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onun birbaşa rəhbərliyi altında Naxçıvandakı 75-ci motoatıcı diviziyasının, 41-ci sərhəd qoşunları dəstələrinin komandanlıqları ilə aparılan danışıqlar nəticəsində həmin hərbi hissələr dinc şəraitdə onlara aid olan silah-sursatı təhvil verərək muxtar respublika ərazisindən yola salındı. Bundan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiə imkanları artdı, Naxçıvanın müdafiəsi daha da möhkəmləndirildi.

1992-ci il sentyabrın 29-da Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Azərbaycan milli ordusunun və Azərbaycan Milli Sərhəd Qoşunlarının hissələri fəaliyyətə başladılar.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə keçən əsrin 90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanda müdafiə və hərbi quruculuq sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər bölgənin düşmən əlinə keçməsinin qarşısını aldı, ictimai-siyasi vəziyyətin sabitləşməsinə, əmin-amanlığın möhkəmlənməsinə əsaslı təsir göstərdi.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat zamanı aşkar edilmiş tarixi faktların və hadisələrin təhlili aşağıda qeyd olunan nəticələri əldə etməyə imkan vermişdir.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa edənə qədər erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı törətdikləri soyqırımı, deportasiya və qaçqınlıq bəlaları barədə məlumatların dilə gətirilməsi, öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və bunların dünya ictimaiyyətinə çatdırılması mümkün olmamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 dekabr 1997-ci il tarixli “1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında” və 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanları imkan vermişdir ki, ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri vəhşiliklər araşdırılsın, bunlar barədə tədqiqat əsərləri yazılsın və əldə edilmiş məlumatlar dünya ictimaiyyətinə çatdırılsın.

Araşdırmalar nəticəsində ermənilərin mənşəyi, yaşadıkları coğrafi ərazi haqqında doğru-düzgün məlumat əldə edildi. Tarixi qaynaqlar onların özlərini hay adlandırdıklarını göstərsə də, ermənilərlə hayların eyni etnos olmadığı

bəlli olur. Onlar friqlərin bir qolu olmuş, Balkanlardan Kiçik Asiyaya, oradan Van ətrafına və XV əsrin ortalarından isə İrəvan ərazisinə gəlmişlər. II Tıqranın yaratdığı erməni dövləti qısa müddətdə mövcud olmuş, sonra isə İranla Roma arasında bölüşdürülmüşdür.

Ermənilərin Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsi XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətində və Azərbaycanın işğal edilməsində ermənilərin “müstəsna” rolu olmuş və bu xidmətlərinin müqabilində sonradan Ararat Respublikasını yarada bilmişlər. Ermənistan dövləti qədim Azərbaycan torpaqlarında yarılmış, sonrakı illərdə Azərbaycanın yeni ərazilərini ələ keçirmişlər. XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, ermənilər həmin əsrin sonlarında da ərazilərimizin müəyyən hissələrini havadarlarının köməyi ilə işğal edə bilmişlər.

Araşdırılan mövzu indiki dövrdə çox aktual olduğundan bu mövzunun daha da təkmilləşdirilməsinə və inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Çünki nə qədər ki, mənfur qonşularımız Azərbaycan dövlətinə qarşı öz ərazi iddialarından əl çəkməyiblər, Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazilərinin genişləndirilməsi istəkləri müxtəlif formalarda özünü büruzə verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası günü-gündən sürətlə inkişaf edir. Öz iqtisadi potensialını və hərbi gücünü artırır, beynəlxalq nüfuzu, dünya siyasətində fəal mövqe tutması ilə diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyildir ki, ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir: ***“Azərbaycan Respublikası öz torpaqlarını qorumaq üçün böyük potensiala malikdir. Onun ən böyük potensialı-bizim vətəndaşların öz Vətənlərinə olan sədaqəti və məhəbbətidir. Bu hislər xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq ənənələri ilə doğulmuşdur...”***

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATLAR

I. Arxiv sənədləri və mənbələr

- Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA). f.100, siy.2, iş 791.
- Azərbaycan Respublikası MDA. f.894, siy.4, iş 64-66.
- Azərbaycan Respublikası MDA. f.894, siy.10, iş 80-101.
- Azərbaycan Respublikası MDA. f.896, siy.2, iş 3-5.
- Azərbaycan Respublikası MDA. f.970, siy.1, iş 10-11, 57, 65, 104, 113, 142, 161, 227-229.
- Azərbaycan Respublikası MDA. f.2898, siy. 1, iş 15.
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxivi (ARPIİSSA). f.276, siy.9, iş 41.
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA. f. 277, siy. 2, iş 57-58.
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İİSSA. Surət fondu.
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
- Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: “Elm”, 1990, 384 s.
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA). f.32, siy.1, iş 22.
- Naxçıvan Muxtar Respublikası DA. f. 314, siy. 1, iş 18-

23.

- Naxçıvan Muxtar Respublikası DA.f. 314, siy.5, iş 1-72.
- Naxçıvan Muxtar Respublikası DA. f. 314, siy. 5a, iş 72-74.
- Naxçıvan Muxtar Respublikası DA. f. 582, siy. 1, iş 40, 43, 48.
- Əliyev M.B. Qanlı günlərimiz (1918-1920. Naxçıvan). Bakı: “Azərnəşr”, 1993, 142 s.
- Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: “Azərbaycan”, 1993, 128 s.
- Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991, 144 s.

II. Qəzet və jurnallar

- 1948-1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 1997-ci il 18 dekabr tarixli fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 19 dekabr 1997-ci il.
- Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 27 mart 1998-ci il.
- Əliyev Heydər. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət. “Azərbaycan” qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il.
- Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası sədrinin ədliyyə nazirinə məruzəsi. “Azərbaycan” qəzeti, 17 oktyabr 1992-ci il.
- Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası sədrinin ədliyyə nazirinə məruzəsi. “Azərbaycan” qəzeti, 21 oktyabr 1992-ci il.
- Qurbanov A. “Erməni məsələsi”: yaranması və mürtəce

- mahiyyəti. “Respublika” qəzeti. 2010, 5, 7, 10 mart.
- Paşayev A. Erməni məkri. “Azərbaycan” qəzeti, 2001, 22, 25, 29 sentyabr.
 - Həbiboglu V. Azərbaycanlıların soyqırımı və “böyük Ermənistan” xülyası. “Respublika” qəzeti, 2003, 27 mart.
 - Nəcəfov B. Soyqırımı haqqında tarixi həqiqətlər. “Respublika” qəzeti, 2005, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29 aprel.
 - Əliyev R. Tarix soyqırımının ideoloqlarını və təşkilatçılarını nifrətlə damğalayır. “Xalq qəzeti”, 2005, 31 mart.
 - Musayev İ. Çar Rusiyasının “erməni siyasəti”: fərqli yanaşmalar və mövqelər. “Olaylar” qəzeti, 2011, 14 oktyabr.
 - Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2007, №1-4, 230 s.
 - Азербайджан и азербайджанцы. Баку, Vol. 98, 2008, №5-8, 271 s.
 - Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər”i (xüsusi buraxılış). Deportasiya və Naxçıvan, “Qeyrət”, 2001, №8, 83 s.
 - “Naxçıvan” jurnalı (Azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyasına həsr olunmuş xüsusi nömrə). Naxçıvan: “Əcəmi”, 2005, 181 s.
 - “Naxçıvan” jurnalı. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2003, №8, 93 s.
 - “Naxçıvan” jurnalı. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2001, №5, 137 s.
 - “Elturan” (Milli məsələlər) jurnalı, Bakı, 1994, №1-2 (5), 63 s.
 - “Elturan” (Milli məsələlər) jurnalı, Bakı, 1992, №1 (5), 32 s.
 - “Elturan” (Milli məsələlər) jurnalı, 1995, №1-2 (7), 63 s.
 - “İRS- Наследие” jurnalı. Naxçıvan (xüsusi buraxılış). Moskva, 2007, №3 (27), 71 s.
 - “İRS- Наследие” jurnalı. Karabax (xüsusi buraxılış).

Moskva, 2011, №6 (54), 63 s.

- “İRS- Наследие” jurnalı. Karabax (xüsusi buraxılış). Moskva, 2010, №6 (48), 63 s.

III. Azərbaycan dilində olan ədəbiyyatlar

- Abışov V. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanlıların soyqırımı. Sənədlər və materiallar. Bakı: “Qartal”, 2001, 176 s.
- Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər). 2007, 176 s.
- Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: “Qartal”, 1998, 280 s.
- Atnur İ.E. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan. Naxçıvan: “Qeyrət”, 1999, 442 s.
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cild. I c. 439 s.; II c. 469 s., Bakı “Lider”, 2005.
- Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. I cild, “26 Bakı komissarları”nın əsl tarixi. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2009, 776 s.
- Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. I cild. Bakı, 2012, 444 s.
- Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi. II cild. Bakı, 2012, 422 s.
- Cəfərli E.Y. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münəqişəsi. Bakı: Nurlan, 2008, 280 s.
- Cəfərov F.A. Erməni vəhşiliyi. Bakı: “Nurlan”, 2009, 186 s.
- Deportasiya. Toplu. “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, Bakı, 1998, 440 s.
- Emin Arif. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: “Nurlan”, 2006, 187 s.

- Emin Arif (Şıxəliyev). Erməni-Azərbaycan münafişəsi sivilizasiyalararası münasibətlər kontekstində. Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 324 s.
- Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. Bakı: “Elm”, 2003, 367 s.
- Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu- “Ermənistan”. Bakı: “Sabah”, 1994, 208 s.
- Əliyev C., Budaqov B. Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: tarixi həqiqətin soyqırımı. Bakı: “Azərnəşr”, 2003, 72 s.
- Əliyev N.A. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımları ilk mənbələrdə. Bakı: “Nurlan”, 2007, 204 s.
- General Veysəl Üzüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Naxçıvan, “Əcəmi”, 2006, 104 s.
- Hacıyev A. Qars və Araz-Türk Respublikasının tarixindən. Bakı: “Azərnəşr”, 1994, 124 s.
- Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: “Elm”, 2001, 280 s.
- Həsənoğlu H. Dünyanın mənfur milləti: erməni. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2003, 256 s.
- Həsənoğlu H. Ermənilərin qanlı cinayəti. Bakı: “Əbilov, Zeynalova və oğulları”, 2005, 300 s.
- İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi (AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Y.Mahmudovun elmi redaktorluğu ilə). Bakı: “Azərbaycan”, 2009, 574 s.
- İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı: “Adiloğlu”, 2006, 396 s.
- Kazımov İ. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı: “Elm”, 2007, 175 s.

- Köçərli T. Yaddan çıxmaz Qarabağ. Nəqşi-cahan Naxçıvan. Bakı: “Elm”, 1998, 462 s.
- Köçərli T. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. Bakı: “Təknur”, 2005, 170 s.
- Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: “Azərbaycan”, 2008, 840 s.
- Qlinka S.H. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüddurlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: “Azərbaycan”, 1995, 128 s.
- Quliyev V. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı: “Ozan”, 1999, 228 s.
- Mayevski. Rusiyanın Van və Ərzurumdakı Baş konsulu Mayevskinin xatirələri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 1994, 39 s.
- Mete Ə., Əhmədov N. İblis xislətli erməni. Bakı: “Elm və təhsil”, 2009, 496 s.
- Mehdiyev R.Ə. Gorus-2010: absurd teatrı mövsümü. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 96 s.
- Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992, 102 s.
- Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
- Musayev T. Ermənilər və faciələrimiz (XX əsrdə ermənilər tərəfindən xalqımızın başına gətirilmiş faciələr). Bakı: “Nurlan”, 2008, 320 s.
- Muradov M.A. Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə siyasəti (XIX əsrin I yarısında). Bakı: “Çaşıoğlu”, 1999, 138 s.
- Naxçıvan Ensiklopediyası. İki cildə, İstanbul, I cild, 376 s.; II cild, 356 s.
- Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı: “Nurlan”, 2007, 248 s.

- Paşayev A.Ə. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: “Azərnəşr”, 2001, 536 s.
- Rəhimov H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: “Azərnəşr”, 1997, 260 s.
- Səmyuel A. Uimz. Ermənistan-terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri (ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları). Bakı, 2004, 386 s.
- Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı: “Hərbi nəşriyyat”, 2008, 398 s.
- Şahverdiyev Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: “Elm”, 2008, 264 s.
- Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı: “Gənclik”, 1996, 172 s.
- Zamanov E.D. Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, 176 s.
- Zeynalova T. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-30-cu illər). Bakı: “Elm”, 2004, 176 s.

IV. Rus dilində olan ədəbiyyatlar

- Асадов С. Миф о «Великой Армении». Баку: «Азербайджан», 1999, 280 с.
- Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм – истоки и причины. Баку: «Азернешр», 2000, 176 с.
- История Азербайджана по документам и публикациям (Под редакцией академика З.М.Бунятова). Баку: «ЭЛМ», 1990, 384 с.
- Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку: «Техсил», 2009, 219 с.
- Гасанов Т. Великая ложь о «Великой Армении». Книга 1, Баку: «Араз», 2009, 190 с.
- Мамедов И., Мусаев Т. Армяно-азербайджанский

конфликт: история, право, посредничество. 2-е издание. Баку, 2007, 196 с.

- Мамедов И. Об истории, исконной земле и горькой судьбе азербайджанцев, изгнанных из нынешней Республики Армения. Баку: «Гисмет», 2009, 376 с.
- Нуриев Дж., Нуриева Ш. Тайны истории фальсификации. Баку: «Шерг-Герб», 2009, 219 с.
- Сафаров Р. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии в XIX-XX веках (этнодемографическое и этногеографическое исследование). Баку: «Сада», 2009, 254 с.
- Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1231 с.
- Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку: «Элм», 1990, 176 с.
- Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.). Баку: «Алтай», 1990, 340 с.
- Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку: «Елм», 2003, 168 с.

V. Türk dilində olan ədəbiyyatlar

- Azərbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, 682 s.
- Emin Arifoğlu-Şihaliyev. Türkiye ve Azerbaycan açısından ermeni sorunu. Tarih, gerçekler ve olaylar. Ankara, 2002, 231 s.
- Emin Arifoğlu (Şihaliyev). Kafkasya jeopolitiginde Rusya, İran, Türkiye rekabeti ve ermeni faktörü. Ankara, 2004, 378 s.
- Hacıyev İ., Amanaoglu E. Tarihte ve günümüzde Nahçı-

van. Ankara, 1998, 92 s.

- Kaçaznuni Ov. Taşnak partisinin yapacağı bir şey yok (1923 Parti Konferansına rapor). İstanbul, 2005, 119 s.
- Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul, 2011, 568 s.
- Paşayev A. Ermenilerin Azərbaycan halkına qarşı toprak iddiaları, soyqırımını və təhcirləri (XIX-XX yüzüyl). Ankara, ATAF, 2011, 138 s.

VI. Avtoreferatlar

- Abışioy V.Ş. 1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını siyasəti. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2007, 25 s.
- Babayev L.Ş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhəd mühafizəsi tarixi (1918-1920-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2007, 24 s.
- Əlizadə M.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımını öyrənmək üçün mənbələr (1918-1920-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2005, 27 s.
- Hüseynbəyli N.M. XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiya və onun nəticələri. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Naxçıvan, 2006, 26 s.
- Quliyev N.Ə. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demografik tədqiqat). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Naxçıvan, 2007, 25 s.
- Qurbanlı Ə.C. Ermənistan SSR-də azərbaycanlılar əleyhinə siyasət (1945-1990-cı illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2012, 24 s.
- Məcidli İ.T. Ermənistan Respublikasının terrorizm siyasəti və ondan Azərbaycan Respublikasına qarşı istifadə olunması. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı, 2012, 22 s.
- Məmmədov Ş.Ş. Erməni terroru və böyük dövlətlərin ikili standartlar siyasəti (XIX-XXI əsrin əvvəli). Tarix üzrə

- fəlsəfə doktoru. Bakı, 2010, 21 s.
- Mustafayev A.N. XX əsrdə Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyası və Naxçıvan. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Naxçıvan, 2005, 20 s.
 - Paşayev A.Ə. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materialları əsasında). Tarix elmləri doktoru. Bakı, 2007, 54 s.
 - Zamanov E.D. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndələrinin fəaliyyəti (1918-1920-ci illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru. Naxçıvan, 2002, 23 s.
 - Алиева М.Ф. Армянский терроризм против Азербайджана в XX веке. Доктора философии по истории. Баку, 2010, 21 с.
 - Ибрагимова Н.К. Система управления Российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия (до 1840 годов). Доктора философии по истории. Баку, 2008, 27 с.

İSMAYIL HACIYEV
(*İsmayıl Muxtar oğlu Hacıyev*)

ERMƏNİLƏRİN
AZƏRBAYCANA QARŞI
ƏRAZİ İDDİALARI VƏ
QANLI CİNAYƏTLƏRİ

Yığılmağa verilmiş: 04.06.2012
Çapa imzalanmış: 21.06.2012

Formatı 60x90 1/16 “Tayms” qarnituru.
Ofset çap üsulu. Həcmi 12,00 ç.v.
Sifariş № 000 Tiraj 300 nüsxə

“Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1.